

Ono što me povezuje sa Sonjom to je verovanje u važnost jezičke aktivnosti, njena stalna kontrola sopstvenog jezičkog ispoljavanja mogao bi biti osnovni princip jezičke kulture u diplomatiji, ali i u svakodnevnom životu – zauvek. To, naravno, ne znači da je odabirala strategiju suprotnu govorenju – ćutanje. Ne, nego naprotiv imala je načelni stav:

Mene niko ne može da natera u ćutanje.

(iz recenzije Svenke Savić)

Nikada nisam bila tako hrabra kao moja sestra. Meni je najveća čast da mogu da živim u senci moje sestre. (Ana Licht)

U svem ovom turbulentnom, složenom i teškom životu Sonja je bila uz mene, pouzdana i puna razumevanja i ljubavi. (Milan Nikolić)

Taj jedan kulturološki element je zanimljiv, u stvari ti moji različiti identiteti. Jedno je poreklo iz porodice u kojoj delimično vrlo malo igra identitet, ta mađarska Jevrejka, poljska Jevrejka. Važnost je da se to prožima kroz stradanja i kroz sećanje na stradanja. (Sonja Licht).

Sonja Licht: životna priča

isbn 9788671881975

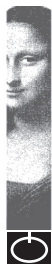
9 788671 881975

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“
www.zenskestudije.org.rs
Futura publikacije
www.neusatz.rs
office@neusatz.rs

Sonja Licht: životna priča

Uredila
Margareta Bašaragin

Znamenite Jevrejke Subotice: Sonja Licht – životna priča

Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije

Serija: Životne priče Vojvodanki

Uredila: Margareta Bašaragin

Recenzija: Svenka Savić

Lektura i korektura: Nataša Belić

Prevod na engleski jezik: Vesna Gerić

Štampa: Futura d.o.o.

Prelom, dizajn i naslovna stranica: Relja Dražić

Fotografije: dokumentacija ŽSI, lična arhiva Sonje Licht, Istorijski arhiv Subotica, Augustin Juriga.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

929-055.2[=411.16](497.113 Subotica)“19/20”

929 Licht S.

COBISS.SR-ID 37535497

Ovaj projekat realizovan je zahvaljujući finansijskoj podršci Saveza jevrejskih opština Srbije iz sredstava dobijenih na osnovu Zakona o otklanjanju posledica oduzimanja imovine žrtvama Holokausta bez živih zakonskih naslednika.

This project has been realized thanks to the financial support of the Federation of Jewish Communities in Serbia, from funds acquired pursuant to the Law on Remedying the Consequences of Seizure of Assets of Holocaust Victims with no Living Legal Heirs.

Znamenite Jevrejke Subotice

Sonja Licht

životna priča

Uredila

Margareta Bašaragin

Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije
Novi Sad, 2021

ZAHVALNICA

Zahvaljujem Savezu jevrejskih opština Srbije na finansijskoj podršci za realizaciju projekta *Znamenite Jevrejke Subotice: životna priča Sonje Licht*, realizovanom tokom 2020. i 2021. godine u Udruženju „Ženske studije i istraživanja” u Novom Sadu i Subotici. Zahvalnost dugujem i Istorijskom arhivu Subotice, posebno Stevanu Mačkoviću, Dejanu Mrkiću i Bojanu Samardžiji, za nesebično deljenje znanja tokom istraživanja i prikupljanja podataka; Sanji Vasić iz Zavičajnog odeljenja Gradske biblioteke Subotica na materijalima iz štampanih medija i Augustinu Jurigi na odabiru i pripremi fotografija.

Veliku zahvalnost dugujem Sonji Licht na poverenju da sa nama podeli svoja sećanja. Za objavljivanje ove knjige zahvalna sam Veroniki Mitro, i posebno Svenki Savić, koordinatorki Udruženja, na podršci i pomoći tokom izrade i publikovanja knjige.

Od sveg srca se zahvaljujem svojoj porodici – Dejanu i Dimitriju na istrajnosti da me podrže.

Margareta Bašaragin

SADRŽAJ

Predgovor // 7

PRVI DEO

Detinjstvo: od rođenja do punoletstva (1947–1966) // 19

Porodična istorija / 19

Boravak u Nemačkoj / 22

Povratak u Suboticu / 25

Sonja je rođena / 26

Pitanje jevrejskog identiteta: odrastanje u jevrejskoj porodici sredinom 20. veka u Subotici / 29

Školovanje / 38

Dečki aktivizam / 41

Dr Ana Licht: Nije lako biti Sonjina mlađa sestra // 51

DRUGI DEO

Profesionalno i privatno usmerenje: studije, studentski aktivizam i početak profesionalnog angažmana (1966–1984) // 53

Studije / 53

Zaposlenje / 57

Početak disidentskog života / 62

Studentski protesti 1968. godine / 66

Obnavljanje aktivizma – početak 1980-tih / 67

Biti feministkinja osamdesetih godina / 71

Milan Nikolić: Moja žena Sonja Licht / 73

TREĆI DEO

Nevladine inicijative i odrasli aktivizam (1985–1988) // 79

Odrasli aktivizam u funkciji društva / 79

Odrasli aktivizam podrazumeva društvo drugih / 82

Osnovne političke premise u aktivizmu / 83

Dijalog unutar civilnog društva / 85

Generacijsko povezivanje: *Hoćemo da menjamo svet na vrlo različite načine* / 87

Aktivizam obogaćen prijateljskim i kulturološkim vezama / 88

Prof. dr Radmila Nakarada: Posveta za Sonju – odredišta i spone / 90

ČETVRTI DEO

Fond za otvoreno društvo (1989–2003) // 93

Fond kao životna odiseja / 93

Ženski programi / 102

Romski program / 105

Program otvorenih klubova za srednjoškolce / 106

Odjeci o radu Fonda: tekstovi u medijima / 110

Fond 1999. godine / 114

Nusret Efendić: Velika Sonja Licht // 118

Dr Tereza Skenderović: Sonja Licht – večiti borac i inspiracija za ljude koji misle drugačije // 120

PETI DEO

Beogradski fond za političku izuzetnost BFPE (2003–2021)

Sonja Licht: Beogradski fond za političku izuzetnost – moj životni projekat // 123

Prof. dr Marijana Pajvančić: Sonja Licht // 143

Nadežda Gaće: Sonja Licht. Živeti u sadašnjosti // 145

Ivan Vejvoda: Sonja Licht // 147

Iz porodičnog albuma // 153

Prilozi

Sonja Licht u medijima (1983–2020) / 159

Nagrade i priznanja Sonji Licht (1961–2018) / 167

Literatura // 168

Izvod iz recenzije: Svenka Savić, Sonja Licht: angažman, balans, demokratija // 173

Sažetak / 177

Abstract / 179

Beleška o priređivačici / 181

Napomena

Prilikom redakcije teksta razgovora sa Sonjom Licht nismo menjale izvorni oblik (ne)upotrebe rodno osetljivog jezika. Isto se odnosi i na tekstove svedočenja o Sonji i kada su u pitanju titule i zvanja.

PREDGOVOR

Jevrejska zajednica u Subotici

O jevrejskoj zajednici u Subotici ima relativno dosta podataka, ali ne i dovoljno. Do sada su subotički historičari objavili zavidan broj radova u kojima osvetljavaju procese formiranja jevrejske zajednice na ovim prostorima, načine razvijanja verskog i kulturnog života, ističući ulogu Jevreja u ekonomskom, prosvetnom, dobrotvornom i kulturnom životu grada. Ukazivali su, takođe, na pojedine aspekte antisemitizma kojima su članovi zajednice bili izloženi, na stradanja i Holokaust koji su preživeli. Međutim, nedovoljno pažnje posvećeno je pitanju uloge koje su Jevrejke u tome imale.

Ostalo je zabeleženo da su se Jevreji (Aškenazi) počeli nastanjivati u Subotici već u prvoj polovini 18. veka, ali ne bez poteškoća. Podsećamo da su Prva (1743) i Druga privilegija Grada (1779) ograničavale broj doseljenika Jevreja, Roma i drugih „negrađana” (Libman, 2009, 33). Prvi Jevrejin kojem je uprava Grada dozvolila stalni boravak bio je Jakob Hiršl (1775), poreklom iz Pakša (središnji deo današnje Mađarske). Potom je započeo spor i dugotrajan proces naseljavanja Jevreja, koji su sve vreme bili izloženi raznim zabranama, taksama i diskriminatornim postupcima. Većina ih je živela u „teškoj sirotinji” (Viličić i dr., 2015, 31).

Prema autorkama Viličić i dr. (2015, 31), tek Austrijsko-mađarskom nagodbom (1867) Jevreji stiču puno građansko pravo i jednakost sa ostalim stanovnicima toga Carstva. Jevrejska opština (osnovana 1775) ekonomski se osnažuje, nastaju jevrejska društva, ustanove i građevine. Jevrejska opština u Subotici otvara i Jevrejsku školu koju su priznale gradske vlasti, a zatim i Devojačku osnovnu školu i Dečje obdanište. Subotički Jevreji i Jevrejke osnivaju sportska društva, organizuju kulturne manifestacije, verski obredi se modernizuju, a državni jezik (tada mađarski) ulazi u upotrebu. Jevrejke se udružuju u Žensku sekciju (1852) (JOS, 2014).¹ Tako

¹ Ostalo je zabeleženo da je tzv. Subotičko jevrejsko žensko društvo (Szabadkai izraelita nőegylet) zatražilo dozvolu za rad od Gradske uprave 1851. godine, a članice su prvi sastanak održale godinu dana kasnije (1852), što se uzima za početak rada Ženske sekcije.

subotički Jevreji tokom 19. veka postaju važan činilac kulturnog, ekonomskog i društvenog života (Libman, 2009, 33).

Popisi stanovništva koje su sprovodile gradske vlasti u prvim decenijama 20. veka o etničkom sastavu (Tabela 1²) danas neki istraživači smatraju delimično netačnim, jer kriterijumi nisu bili maternji jezik, nacionalna ili verska pripadnost, nego su se sprovodili po kriteriju „jezika koji je obično u upotrebi” (Jelić, 1987, 39, napomena). Zato se govori o jezičkom sastavu stanovništva tog perioda (Györe i Pfeiffer, 2017, 103), a podaci o broju Jevreja su nedostatni.

Tabela 1: Etnički sastav stanovništva grada Subotice (1919, 1921, 1931)

Narodnost/ materinski jezik	Gradski popis 1919.	Državni popis 1921.		Državni popis 1931.
Mađara	19.870	27.561*		41.401* 39.108**
Srba	8.737			10.054*
Bunjevaca	65.135			44.892**
Hrvata				900*
Njemaca	4.251	2.349*		2.865*
Židova	3.293			3.739*
Srpskohrvatski jezik materinski		71.085 ³		53.835
Muških				48.703
Ženskih				51.355
Domaćinstava				24.466
Ukupno	101.286	po prijethodnim ⁴ rezultatima 70.737	po konačnim rezultatima 60.699	100.058 102.133**

* izvedeni podaci

** po podacima gradskih vlasti u 1934.⁵³

(Prema Mačković, 2011, 126).⁴⁵

Jevreji su na ovim prostorima od početka bili višejezični: razgovarali su

Terez Hirš (Hirsch Teréz) i Marija Gajger (Geiger Mária) bile su prve predsednice ovoga društva, koje se brinulo o bolesnima, pomagalo siromašnima, a naročitu pažnju pridavale su obrazovanju siromašnih devojaka (Szabadkai izraelita nőegylet, 1902).

² Nije bilo popisa stanovništva 1900. godine.

³ „HAS, F:275.51/1934” (Mačković, 2011, 126).

⁴ „HAS, F:47. II 44/1928. Po maternjem jeziku i narodnosti je bilo 71.085 Jugoslovena, 523 ostalih Slavena, 2.349 Nijemaca, 27.561 Mađara, 191 ostalih narodnosti. To su podaci koje gradska vlast dostavlja za potrebe publikacije *Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca*” (Mačković, 2011, 126).

⁵ „Razlika nastaje uslijed otcijepljenja dijelova Tompe koji nakon povlačenja granice ostaju Mađarskoj” (Mačković, 2011, 126).

na jidišu, za verske potrebe koristili hebrejski, ali su rabini sačinjavali i nemačke prevode govora i tekstova. Vremenom su nemački jezik potisnuli mađarski jezik i jezici nastanjenih slovenskih naroda (Jelić, 1987, 22), pa je materijalna i duhovna kultura Aškenaza bogata elementima nemačkog, mađarskog i poljsko-ruskog porekla (JOS, 2014).

Početkom 20. veka sagrađena je Druga sinagoga⁶, u to vreme druga po veličini u svetu, odmah posle sinagoge u Budimpešti (1902, otvorena 1903. godine) prema projektu arhitekata Dežea Jakaba i Marsela Komora (Jevrejina iz Budimpešte). Većina graditelja je dobrovoljno radila na njenoj izgradnji (Viličić i dr., 2015, 33). U istom periodu podignuta je i zgrada Jevrejske opštine, inače sedišta Glavnog rabinata u Subotici (1902). Obe građevine nalaze se u samom centru grada (Bunford 2011, 115). Sinagoga je zbog jedinstvene secesionističke arhitekture uvrštena u svetsku kulturnu baštinu i pod zaštitom je UNESCO-a (1974).

Sinagoga sa Jevrejskom školom u Subotici početkom 20. veka

(pir. Juriga, 2021)

Jevrejska opština u Subotici pridavala je veliki značaj obrazovanju i opismenjavanju dece i mladih. Svaki Jevrejin morao je znati da čita i piše. Dečaci su čitanje i pisanje učili u hederu (osnovna škola). Ženska popu-

.....
⁶ Prva sinagoga (1817) nalazila se u tadašnjoj Šumskoj (Jugovićevoj ulici), sagrađena je tek posle ponovljene molbe koju je Grad odobrio tek 1799. godine. Do izgradnje Hrama verska služba se držala u privatnim kućama (JOS 2014).

lacija nije morala znati ove vještine, pa su devojčice čitanje i pisanje učile kod kuće. Krajem 18. veka austrougarski car Josip II dopustio je i Jevrejima da pohađaju državne srednje i visoke škole pod uslovom da su osnovnu školu završili po „zemaljskim” propisima, jer heder nije priznavan. Jevrejska deca su pohađala heder iz verskih razloga, a potom su išla u državne gradske škole, građanske škole i gimnazije (Jelić 1987, 23–24).

U subotičkoj jevrejskoj školi su još 1891. godine organizovana i ženska odeljenja, sa kojima su radile dve učiteljice. Godine 1904. jevrejska škola se reorganizuje i osnivaju se mešoviti razredi. U tom periodu su, takođe, jevrejske devojčice u Subotici išle i u zajedničke državne gradske škole, zatim u školu koje su držale časne sestre, kao i u tzv. Žensku praktičnu školu, pri Školi za školovanje učitelja (mađ. Képezdei gyakorló iskola) (obe otvorene 1871). Tradicionalnu jevrejsku heder-školu kasnije je zamenila nova četvorogodišnja škola u skladu sa tadašnjim zahtevima u društvu, a po završetku srednjih škola, jevrejska mladež pohađala je fakultete (Jelić, 1987, 46; 1994, 21).

Osnovno pravilo jevrejske zajednice bilo je biti obrazovan/a. Zato ne iznenađuje podatak da je na početku 20. veka (1900. godine) najviše pismenih bilo među Jevrejima (83,4%), potom reformatorima (75,7%), pravoslavicima (49,5%), a među katolicima svega 39,3% (Mačković, 2016).

Po završetku Prvog svetskog rata (1919), Vojvodina i Subotica ulaze u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavije). Dolazi do velikih promena u društveno-političkim okolnostima, ali i u svakodnevnom životu. U Kraljevini Jugoslaviji su subotički Jevreji, kao nacionalna i verska manjina, uživali sva građanska prava, a bavili su se advokaturom, novinarstvom, učestvovali su u radu Trgovačke komore, sindikatima, umetničkom i kulturnom životu. Do tada su se Jevreji smatrali Mađarima jevrejske veroispovesti i imali su ograničena građanska prava (naročito u pogledu zanimanja) (Jelić 1987, 84–85). Međutim, „često [su] nailazili na birokratiju koja im je otežavala dobijanje dozvole za rad, državljanstvo i pravo glasa. Zbog situacije u kojoj su se našli, došlo je i do podele unutar zajednice, na sledbenike mađarske kulture i na sledbenike Kraljevine” (Viličić i dr., 2015, 32).

Službeni jezik postaje srpskohrvatski. Jevrejska škola, sagrađena u dvorištu Druge sinagoge, postaje državna škola pod nazivom „Kraljica Marija” od 1920. godine (Novkov, 2019). Subotica je između dva svetska rata, pored Beograda, Novog Sada, Niša, Kragujevca, Šapca i Zrenjanina, bila centar jevrejske kulture i života (Viličić i dr., 2015, 12).

Ulaskom u novu državnu zajednicu i u gradu Subotici počeli su da važe neki novi zakoni koji su uticali na položaj žene u društvu, naročito na po-

ložaj jevrejskih žena tog perioda, koje su učestvovalе u obrazovnom, kulturnom i ekonomskom životu grada. Važno je istaći da se sprovodi Srpski građanski zakonik, koji je ograničavao položaj i prava žena (koji je u Kneževini Srbiji, kasnije Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji bio u upotrebi više od sto godina 1844–1946). Stupanjem u brak žena je gubila poslovnu sposobnost i ponovo bi bila u statusu maloletnice, jer nije imala pravo nasleđivanja imovine, niti pravo da njome raspolaže posle braka. Žena, takođe, nije imala ni puna roditeljska prava (up. Pantelić, 2011).

Do Drugog svetskog rata Jevreji su imali značajnu ulogu u ekonomiji grada – svi su bili vlasnici fabrika u 1921. godini, a u akcionarskim društvima posedovali su većinu akcija (iako su činili nešto više od 4% ukupnog stanovništva grada). Jevreji su u najvećem broju bili zanatlije i trgovci (50–55% od ukupnog broja radno sposobnih Jevreja), intelektualci, službenici i osobe sa slobodnim profesijama (30–35%), potom veleposednici (3–10%) i industrijski radnici (1–5%). Navedeni podaci važe za čitav međuratni period (Mačković 2004, 44–45). Posebni podaci o zanimanjima Jevrejki za ovaj period ne postoje, već se mogu pronaći samo pojedinačni i parcijalni primeri.

Spomenik nastradalim Jevrejima u subotičkom getu (podignut 1994) kod teretne železničke stanice (Ulica Radeta Končara, Subotica)

Okupatori donose uredbu „čišćenja države od Jevreja” 7. aprila 1944. godine, koja je stupila na snagu 26. aprila: bez obzira na pol ili starost Jevreje prebacuju u sabirne logore. Početkom maja 1944. godine većinu žena, dece, bolesnih i starijih osoba odvođe u geto kod teretne železničke stanice u Subotici. U zoru 16. juna Jevreji su postrojeni, saterani u stočne vagone koji su zapečaćeni i upućeni u sabirni centar u Bačalmaš (Novkov, 2019). Odatle je većina Jevreja prebačena u Aušvic.

Posle Drugog svetskog rata broj Jevreja u Subotici se smanjuje. Godine 1958. u gradu je živio još 441, a danas svega oko 250 članova i članica zajednice (JOS, 2014). Broj poginulih, nastradalih i mučki ubijenih je različit u različitim izvorima. Sve do oslobođenja u gradu nije živio nijedan član jevrejske zajednice (prema podacima tadašnjih vlasti). Od jevrejske zajednice, koja je pre Drugog svetskog rata brojala 6.015 članova i članica, 1.057 osoba (odnosno 17%) se vratilo iz logora, egzila i sa prinudnog rada (Novkov, 2019). Prema *Imeniku subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije od 1941. do 1945.* (JOS, 1948) pogubljeno je 2.006 osoba, ali je zajedno sa mobilizacijom u radne logore i deportacijom iz geta obuhvaćeno 6.105 Jevreja (uključujući sve osobe na koje je bio primenjen Zakon o pripadnosti jevrejskoj rasi, dakle i pokršteni Jevreji i osobe jevrejskog porekla) (JOS, 2014).

Navedeni podaci govore o povezanosti komponenti identiteta značenitih Jevrejki Subotice sa istorijskim zbivanjima, društvenom praksom i kulturnim normama vremena i prostora u kome su stasavale i živle – u višenacionalnom, višekonfesionalnom i višejezičnom gradu Subotici tokom 19. i 20. veka.

Jevrejke u Subotici

Do danas izostaje sistematsko prikupljanje, istraživanje i publikovanje životnih priča i sećanja Jevrejki iz Subotice za dati vremenski period, pa je neophodna (i nužna) dopuna takvog materijala. Potrebno je na jednom mestu sakupiti biografije znamenitih Subotičanki, a u okviru toga znamenitih Jevrejki u dužem vremenskom periodu i pokazati u kojoj meri su žene ove nacionalne zajednice sa severa Vojvodine doprinele, kako u prošlosti tako i danas, izgrađivanju zajedništva naroda u prvim decenijama 21. veka.

Naime, na prostoru grada Subotice Jevrejke se od 1852. godine udružuju i deluju u okviru Ženske sekcije u ženskim dobrotvornim udruženjima (npr. Jevrejska ženska zadruga i pučka kuhinja) i jevrejskih udruženja (npr.

Zadruga patronaže bavi se vaspitanjem i staranjem o deci bez roditelja (Petrović 1928, 88–89). Ove sekcije nastavljaju tradiciju jevrejskih ženskih društava 18. i 19. veka, jer su Jevrejke iskazivale želju da se uključe u javni život. Značajan je podatak da se posle Drugog svetskog rata obnavlja rad ženskih sekcija. Kako je kontekst ženskih jevrejskih organizacija uticao na osnaživanje i razvijanje aktivizma pojedinki u Subotici, izuzetno osetljivih za pravdu, mir i istinu, borbu protiv fašizma ostaje da se detaljnije ispita i šire od samog subotičkog prostora.

Proces prikupljanja podataka i delimičnog objavljivanja istih započeo je tokom 2020. godine. Margareta Bašaragin (u koautorstvu sa Dašom Gajić) u radu *Dr Margita Hercl (1900–1942): antifašistkinja i lekarka* (2020) saopštava o životu i profesionalnom radu subotičke Jevrejke dr Margite Hercl, aktivistkinje ženskog pokreta, antifašistkinje, učesnice NOB-a. Ista autorka je objavila i brošuru *Znamenite Jevrejke Subotice* (2020) sa životnim pričama deset znamenitih Jevrejki, koje su živele i/ili radile u Subotici tokom 20. i 21. veka: Tereza Šreger (Schräger Teréz, Hartmann Raffaelné; Szentes, 1863 – Subotica, 1940), subotička industrijalka, (su)vlasnica firme „Hartman i Konen d.d.” (mađ. Hartmann és Conenr.) i dobrotvorka; dr Lenka Reves rođ. Kraus (?, 1884/1885 – Aušvic, 1944), prva žena direktorka banke u Subotici; dr Margita Hercl (Herczl Margit; Subotica, 1900 – Banja Luka, 1942), lekarka, aktivistkinja ženskog pokreta, antifašistkinja, učesnica NOB-a; dr Jolanda Hojman (Heumann Jolán; Subotica, 22. mart 1901 – Zagreb, 4. avgust 1978), hemičarka, univerzitetska profesorka, istraživačica i naučna radnica; Jelisaveta Alajn (Allein Jelisaveta; Subotica, 1909 – ?), suvlasnica subotičke firme „Jupiter”; Ida Sabo (Szabó Ida; Pečuj, 6. jul 1915 – Novi Sad, 24. novembar 2016), komunistkinja, antifašistkinja, partizanka, učesnica NOB-a, predsednica AFŽ-a, borkinja za ženska prava, dobitnica brojnih priznanja za svoj rad i delo; dr Vera Zdravković, rođ. Šrajber (Schreiber Vera; Subotica, 19. decembar 1939), hemičarka, profesorka emerita, akademska potpredsednica koledža; Eva Ras (Balas Wagner Stević Ras Éva Maria; Subotica, 1. januar 1941), pozorišna i filmska glumica, dramaturškinja, spisateljica, slikarka, slobodna umetnica; Mira Adanja Polak (Budimpešta, 22. avgust 1942), novinarka, istraživačica, humanitarna aktivistkinja i Sonja Licht.

Udruženje „Ženske studije i istraživanja” (ŽSI), u saradnji sa Futurom publikacije i Jevrejskom opštinom u Novom Sadu, početkom 21. veka otpočinje značajan proces postepenog objavljivanja knjiga o ženama iz nacionalnih zajednica u Vojvodini, a o Jevrejka u više navrata. Na taj način akumulira se znanje o Jevrejka sa ovih prostora i stvara sećanje na njih.

Gordana Stojaković objavljuje knjigu *Znamenite žene Novog Sada*

(1999), u kojoj daje kratke biografije dve Jevrejke: Judite Horovic (1787–1857) i Paule Šosberger (1895–1942).

Godine 2000, na poticaj Svenke Savić, a na osnovu podataka u knjizi, Gordana Stojaković i Mirjana Isakov u Studijama objavljuju mapu *Novi Sad iz ženskog ugla* u vidu turističke ponude (na srpskom i engleskom jeziku). U mapi se nalazi i jedinica o Jeleni Kon (1883–1942), dobrotvorki, zagovornici međureligijskog dijaloga, humanitarki u Novom Sadu, strada-loj u Novosadskoj raciji.

Iste, 2000. godine Svenka Savić objavljuje brošuru *Veri Šosberger u spo-men* (na srpskom i engleskom jeziku) da sačuva sećanje na poznatu novo-sadsku pijanistkinju (Vera Šosberger: 1927–1972).

Godine 2001. Svenka Savić objavljuje knjigu *Vovvovđanke (1917–1931): životne priče* u kojoj su zabeležene biografije tri Jevrejke: Magde Simin (Senta, 1922), Lidije (Petrovaradin, 1922) i Mirjam (Sombor, 1927).

Jaša Almuli objavljuje knjigu *Jevrejke govore* (2005) u Beogradu. Knjiga objedinjuje činjenice i sećanja na ukupno trideset Jevrejki iz ratnih godina, iz Jugoslavije i Grčke, i daje pogled iz ženskog ugla na suštinu Holokausta na Balkanu. Neke od Jevrejki, pomenutih u knjizi, rođene su u Vovvodini (ili su njihovi roditelji živeli i radili u Vovvodini).

Godine 2006. Svenka Savić priredila je knjigu *Woman's Identities in Vovvodina: 1920–1930*, u kojoj objavljuje šest životnih priča žena iz Vovvodine na engleskom i nemačkom jeziku, među kojima su ponovo tri Jevrejke: Magda Simin, Vera Šosberger i Mirjam.

Knjigu *Jevrejke: životne priče žena iz Vovvodine* priredila je Edita Jankov (članica Saveta Ženskih studija) 2006. godine. Knjiga sadrži osam sećanja članica Jevrejske opštine u Novom Sadu, rođenih u vremenskom periodu od 1914. do 1930. godine (većina ih više nije među nama).

Dve godine kasnije, 2008. Svenka Savić sa saradnicama izdaje knjigu *Životne priče žena „A šta ću ti ja jadna pričat“*. Među sagovornicama i pričama u knjizi nalazi se i priča Nade Ler Sofronić (1941), na koju raznim povodima skrećemo pažnju.

„Ženske studije i istraživanja” 2009. godine publikuju knjigu Magde Simin-Bošan i Nevene Simin, *Zašto su ćutale: majka i ćerka o istom ratu*. U knjizi se nalazi svedočenje književnice Magde Simin o životu u logorima, gde je kao revolucionarka i Jevrejka provela ratne godine tokom Drugog svetskog rata, o kojima je retko pričala sa ćerkom. Kćer, Nevena Simin, je nakon majčine smrti išla tragom majčinog robovanja u logorima i formirala sopstveno sećanje... Životnu priču Magde Simin (1922) zabeležila je Svenka Savić (Savić, 2001, 96–124).

Akadska knjiga iz Novog Sada i Andrej Tišma 2012. godine objav-

ljuju knjigu pod nazivom *Terez Miler. Istinita priča. Sećanje bake Aleksandra Tišme*. Terez Miler u ovoj knjizi (napisanoj na mađarskom jeziku) beleži istoriju bogatog života, od rođenja 1877. u Horgošu do 1972. u Novom Sadu (gde je umrla godinu dana kasnije u 97. godini života). Baka Andreja Tišme čitaocima pripoveda svoja životna iskustva i sećanja na porodicu, ratove koje je preživela, na Novosadsku raciju, bekstvo u Budimpeštu, dolazak u Novi Sad,

Godine 2018. Uglješa Belić je objavio monografiju *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost* sa 106 odrednica i biografija znamenitih žena iz svih oblasti života i stvaranja. Među njima su i biografije devet Jevrejki: Lidija Aldan, Lilika Bem, Hagara Debijadi, Klara Feješ, Mirjana Gros, Margita Hercl, Eva Levi Jovović, Hedviga Ognjanović Fajt i Vera Šosberger.⁷

Podaci iz navedenih istraživanja pokazuju da su (očekivano) mnoge Jevrejke bile antifašistkinje u prvoj polovini 20. veka (ali su tu bile i druge, kasnije partizanke, herojke i pripadnice AFŽ-a), koje su se ujedinile oko jedne teme – borbe protiv rata, rasizma, nasilja i neobrazovanja. Proučavanje istorije žena i njihovih doprinosa u borbi protiv fašizma sa područja Vojvodine i Srbije temelji se na njihovom iskustvu i svedočenju stvarnosti.⁸

O sudbini Jevreja u Subotici u periodu tokom Drugog svetskog rata ima podataka, doduše ne sistematizovanih, koje saopštavaju institucije i kojima svedoče individue. Tako ću u ovoj knjizi prikazati svedočenje jedne osobe upravo iz tog perioda.

Sonja Licht

Knjiga *Znamenite Jevrejke Subotice: Sonja Licht: životna priča* nastala je u okviru istoimenog projekta Udruženja „Ženske studije i istraživanja” (ŽSI) iz Novog Sada. Cilj projekta je sagledavanje doprinosa stvaranja kolektiv-

.....
⁷ U Udruženju „Ženske studije i istraživanja” kontinuirano se čuva sećanje i na znamenitu Jevrejku Rozu Luksemburg, najznačajniju političarku u Evropi s kraja 19. i početka 20. veka, antifašistkinju, socijalistkinju, borkinju za ljudska i ženska prava, kroz dugoročno osmišljen projekat „Našli smo Rozu Luksemburg”.

⁸ O tome već postoje pojedini radovi. Gordana Stojaković (2012) opisuje domete novih položaja žena u svakodnevnom životu kroz delovanje Antifašističkog fronta žena (AFŽ) putem štampanih medija (novina). Ivana Pantelić (2013) proučava ulogu partizanki u Narodnooslobodilačkoj borbi i javni angažman žena tokom Drugog svetskog rata, koji su doprineli emancipaciji žena u posleratnom periodu. Kristina Jorgić (2018) proučava formiranje i rad AFŽ-a i konstatuje nedostatak dokumentacije koja bi svedočila o razvoju i delatnosti ove organizacije.

nog znanja i sećanja na doprinose žena tokom istorije, kroz istraživanje i beleženje životne priče znamenite Jevrejke iz Subotice 20. i 21. veka – Sonje Licht. Projekat je u širem kontekstu imao za cilj ukazivanje na elemente formiranja pojedinačnog interkulturnog identiteta u multinacionalnoj i multikonfesionalnoj sredini grada Subotice, Vojvodine i Srbije, kako bi se podaci mogli iskoristiti u različitim edukativnim radionicama u obrazovanju, ali i turističkim aktivnostima u gradu.

Osnovni korpus empirijskih podataka za životnu priču čine razgovori snimljeni u audio-formi, koje je Svenka Savić vodila sa Sonjom Licht u dužem vremenskom periodu (zabeleženi kao audio-zapis (između 2003. i 2007. godine) tokom sedam susreta. Mr Veronika Mitro je audio-snimke prenela (transkribovala) u formu teksta (ukupno 120 stranica) i sistematizovala tekstove iz pisanih medija (ukupno 81 tekst za period 1983–2007) u okviru projekta *Životne priče Vojvođanki* u ŽSI. Pripremljeni osnovni materijal Margareta Bašaragin je dopunila podacima iz medija (elektronskih – ukupno 26, štampanih – 3 i 4 video-zapisa za period 2007–2020), Istorijskog arhiva Subotice i Zavičajnog odeljenja Gradske biblioteke u Subotici, posebno za period detinjstva Sonje Licht (1947–1966).

Metod oblikovanja knjige predstavlja višeglasje u tradiciji metoda životnih priča koje negujemo u „Ženskim studijama i istraživanjima”: sama Sonja Licht govori o sebi i svom radu u višesatnim razgovorima i intervjuima za štampane i elektronske medije, a istovremeno o njoj govore i drugi: porodica (dr Ana Licht, Milan Nikolić), prijatelji i prijateljice, saradnici i saradnice (prof. dr Radmila Nakarada, prof. dr Marijana Pajvančić, dr Tereza Skenderović, Nusret Efendić).

Sećanje na ovu znamenitu Jevrejku otpočinje upravo u Subotici, gradu u kom se rodila (što je ujedno i jedan od osnovnih kriterija za odabir poznatih subotičkih Jevrejki). Namera nam je bila da životnu priču Sonje Licht učinimo dostupnom javnosti, kako bi na taj način zaživela u kolektivnom znanju i sećanju nas savremenika/ca danas, ali i da obezbedimo kontinuitet sećanja i odbranimo ga od zaborava. Dva su osnovna životna perioda Sonje Licht. Prvi period (od rođenja do kraja detinjstva) vezan je za Suboticu, i u okviru njega poseban akcenat stavljamo na:

1. svedočenje Sonje Licht o stradanjima uže porodice u vezi sa Holokaustom u periodu Drugog svetskog rata i
2. uticaj antisemitizma na formiranje identitetskih komponenti Sonje Licht kao Jevrejke.

Drugi period vezan je za osvešćenu antifašističku, antirasnu i pre svega antiratnu aktivnost Sonje Licht od mladosti do danas u kontinuitetu borbe za mir.

Biografija Sonje Licht je upravo u toj ideološkoj liniji bogata, ali nedovoljno istražena (up. odrednicu na Wikipediji). Neosporan je njen veliki doprinos razvoju modernog društva (ne samo) u Srbiji, naročito tokom poslednje decenije 20. i prvih decenija 21. veka.

Prikupljani su i sistematizovani podaci o životu i radu Sonje Licht u širem društvenom kontekstu, koji bi, s jedne strane, rasvetlili elemente koji su izravno uticali na uobličavanje njenog identiteta, a s druge strane, način na koji je on prerastao u društveno delovanje i aktivizam, uvek antifašistički⁹, antiratni i antirasno obojen.

.....
⁹ Antifašizam je i danas pojam koji objedinjuje heterogene ideološke i političke grupe, pojedinke/ce i programe, okupljene oko zajedničke ideje suprotstavljanja fašizmu (up. Manojlović Pintar 2017: 7).

PRVI DEO

I Detinjstvo: od rođenja do punoletstva (1947–1966)

Različite naučne (inter)discipline (psihologija, pedagogija, antropologija, etnologija, rodne i ženske studije, istorija književnosti, itd.) nude veliki broj različitih definicija pojma detinjstvo (up. Marković, Pajić, 2013). Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989) detinjstvo je period do 18 godine života. Shvatanje i definicija pojma detinjstvo, odnosi koje formiramo prema potrebama dece i naše ophođenje prema njima, između ostalog, zavise od kulturnih, porodičnih i religioznih praksi jednog društva u datom vremenu i prostoru.

Porodična istorija

Sonja Licht se rodila neposredno po završetku Drugog svetskog rata (26. maja 1947) u Subotici, vekovno višenacionalnom, višekonfesionalnom i višejezičnom gradu u kojem je u vreme njenog rođenja većinu činilo mađarsko stanovništvo, uz prisustvo drugih nacionalnih zajednica od kojih je, nekada velika jevrejska zajednica, smanjena na minimum. O svom detinjstvu Sonja Licht nije govorila u javnosti do sada.

- Rođena sam u Subotici, dvadeset i šestog maja hiljadu devetsto četrdeset i sedme godine, dakle, nepune dve godine pošto su moji mama i tata došli iz Nemačke, iz zarobljeništva. Otac se zvao doktor Licht Antun, a mama mi je bila Suzana. Moj otac je bio u zarobljeništvu od četrdeset prve, jer je bio vojnik u staroj jugoslovenskoj vojsci. Otišao je u vojsku kasnije, zato što je pre toga završio studije medicine i zahvaljujući tome što je bio u uniformi, umesto da završi u logoru, završio je u zarobljeničkom logoru, i ostao je živ, jer kao Jevrejin najverovatnije bi bio ubijen. U Nemačkoj je sreo moju majku, rodnom iz Galicije, iz jednog malog mesta Hotinjec, pored Pšemisla. Taj deo je posle rata u potpunosti geopolitički reorganizovan, ono gde je ona živela postala je Ukrajina, a Pšemisł je ostao u Poljskoj. Moja mama je bila u Nemačkoj od četrdeset druge sa lažnim papirima kao Ukrajinka. Ona je isto Je-

vrejka i sa svojom sestrom je pobjegla u Nemačku na prinudni rad i tako su ostale žive. Bilo ih je pet sestara i jedan brat, ostali su svi stradali, kao i roditelji i cela porodica u jednom od logora u Poljskoj. Roditelji su se upoznali početkom četrdeset pete, venčali su se u Nemačkoj, došli su zajedno u Suboticu negde u jesen četrdeset pete.

- Moja baka je bila isto u logoru, deda je bio na prinudnom radu. Baka je ostala živa zahvaljujući jednom incidentu. Kad su subotičke Jevreje oktobra četrdeset četvrte povezli za Aušvic, ona je bila u poslednjem vagonu i osovina vagona se zapalila, tako da su njih otkacili od celog voza. Pošto je to već bilo pred kraj rata, tu su ih negde ostavili u jednoj od usputnih stanica, tačnije u jednom od usputnih logora i tako su ostali živi. Pre toga je bila u getu, a deda je bio na prinudnom radu, mislim negde od četrdeset i druge. To nije bio tatin rođeni otac, koji je ubijen devetsto petnaeste, godinu dana pošto je moj tata rođen, kao vojnik u austrougarskoj vojsci. Onda se baka preudala i deda kojeg pominjem, u stvari je jedini koji je meni bio deda. Njega sam mnogo volela, odigrao je izuzetno značajnu ulogu u mom detinjstvu. Umro je kad sam imala devet godina. Aktivističku crtu sam sigurno na njega povukla, jer je otac bio jako zauzet i nije imao previše vremena da se bavi sa mnom, ali se jako mnogo deda bavio. Deda mi je bio onako prvi pravi odrasli drug.

Postupak davanja imena novorođenom detetu u jevrejskoj zajednici nije jednoobrazan, a postoje i razlike u odnosu na pol deteta: muška deca su dobijala ime uglavnom tokom obreda obrezivanja, a ženska prilikom očevo izlaska da čita Toru¹⁰ u sinagogi, ili prilikom prve majčine posete sinagogi posle porođaja (Radovanović, Mihailović 2013 [1998]: 15).

- Ime moje majke je Suzana, ali imala je jevrejsko ime Roza. Zbog nečega su imali dva-tri imena: kad se dete uvede u jevrejsku knjigu krštenja, dobije jevrejsko ime, a u opštini dobije drugo i to stoji u dokumentima. Tako je bilo ime Suzana u opštini, a Roza im je bilo u jevrejskim knjigama. Kad sam ja rođena, nama to nisu davali. Moram reći da je majka moja imala jako težak život. Rođena je dvadeset pete. Rat u Poljskoj izbio je trideset i devete, bila je devojčica od četrnaest godina, prva mladost, najmlađe dete. Ostala deca su sva već bila otišla u grad iz tog njihovog sela. To su bile te dve ratne godine kada se ceo kontinent pitao

.....
¹⁰ Pet knjiga Mojsijevih, tj. Petoknjžje ili Tora – Nauk (Radovanović, Mihailović 2013 [1998]: 9).

šta će da bude. Naročito taj deo koji je šetao iz ruke u ruku, jer su tu prvo ušli Rusi, pa su onda ušli Nemci, na osnovu pakta Ribentrop–Molotov. Te dve godine je bilo jedna vrsta u stvari agonije pred izbijanje totalnog rata, i po svemu što ja pamtim da nam je ona pričala jako, jako teške godine.

- Oni su bili relativno siromašna jevrejska porodica u selu, što je bilo krajnje neuobičajeno. Pšemisl je bio poznat kao jevrejski grad, preko jedne trećine stanovništva bili su Jevreji. Međutim, nije bilo uopšte uobičajeno za Jevreje da žive u selu. U ovom su bili oni i samo još jedna porodica. Imali su radnju i krčmu u selu, to je mamin tata držao. Njena prva sećanja na Poljsku, na primer o školi i o detinjstvu, bila su isprepletena najružnijim antisemitskim ispadima. Na primer, nju su deca kamenovala kad je krenula u školu i vikala na nju da je ubila Hrista. Uopšte nije znala naravno o čemu je reč, tako da je taj deo baš prvog detinjstva bio jako obeležen teškim sećanjima. Otac joj je bio baš, kao i mnogi iz tog dela sveta, ortodoksni, rigidni Jevrejin, koji je naravno samom svojom ortodoksijom pravio vrlo ozbiljne probleme porodici. Zato se kod dece razvio otpor prema tome. Znam za priču da je njen brat, kad su mu trebale pare, prodao svoje molitvene šalove, a otac je bukvalno mislio da mu je to poslednji dan u životu. Kao strašan udarac. To pokazuje da su deca već imala distancu prema fanatičnom praktikovanju religije. Mama je bila iz grada, progresivnija, naprednijih shvatanja i očigledno je to bio težak život i za njenu mamu, moju baku s mamine strane. Deca su se prosto radala jedno za drugim. Plus, kao što sam rekla, to je petoro ćerki, a za svakog je tako religioznog Jevrejina izuzetno značajno da ima sina. Ona je bila najmlađa, do nje peto dete je bio sin, pa onda se ona očigledno rodila, opet s nadom da će biti bar još jedan sin, što nije bio slučaj. Završila je osnovnu školu i onda je prestala da ide u školu, jer u selu škole nije ni bilo dalje, oni nisu hteli. Ove ostale sestre su starije i sve su otišle na zanat, a ona je ostala u selu. To je već pred početak rata, posle one velike krize, gde je inače i ono malo što su imali propalo. U zimu između četrdeset prve i četrdeset druge ona i njena starija sestra Hani, koja je bila rođena devetsto četrnaeste, prijavile su se umesto dve Ukrajinke koje su bile pozvane na prinudni rad, pa je pod imenom Roza Kovaleska otišla sa tetkom za Nemačku. Opet jedan period strahovitih stresova, jer nisu jedino njih dve smislile taj način da pokušaju da ostanu žive. Očigledno su tada već znale da je ostanak tu gde su bile sa svojim poreklom jednak osudi na smrt. Mnogi do četrdeset pete nisu znali šta se Jevrejima događa – dolazim do zaključka da je to jedna čista

laž, jer ako je ona mala seljančica iz Hotinjeca znala da mora da beži i to u Nemačku da bi izbegla konačno rešenje, nije moguće da se to nije znalo u nekim centrima. Oni su išli u grotlo sukoba, jer nisu imali gde. Pošto se znalo da Poljakinje, Ukrajinke, Ruskinje idu tamo na prinudni rad, mislile su da je to manje zlo. Dakle, one nisu imale gde da beže. Neki su iz delova koji su bliže Rusiji bežali u unutrašnjost Rusije u Sibir.

Pored Holokausta koji je sprovodila nacistička Nemačka (1933–1945), čak sa ciljem da dovede do potpunog uništenja jevrejskog naroda (Pisarri 2017: 27), Treći rajh je zloupotrebljavao (1939–1945) više miliona osoba iz cele Evrope za prinudni rad u najtežim uslovima: u rudnicima, na poljo-privrednim radovima, ali i u okviru poznatih privatnih industrija (Mercedes, BMW i sl.). Većinom su to bili civili i zarobljenici iz Sovjetskog Saveza (33,6%) i Poljaci (21,7%), kao i Jevreji. Mnogi su „dobrovoljno” (izmanipulisani domaćom propagandom) otišli na rad u Nemačku. U principu su bili slobodni, ali uslovi u kojima su živeli i radili ličili su na prinudni rad (Pisarri 2015: 28).

Boravak u Nemačkoj

- Majka ostaje u Nemačkoj do kraja rata, ne biva otkrivena. Nisu imali ideju da mogu bilo gde drugde, jako su siromašni bili, a to su ogromna prostranstva. Ona nema para da krene negde u neku Evropu. Ideja je bila da ako idu sa tuđim ispravama, preživeće taj prinudni rad. Ono što je ona uvek pričala: – Ja kao dete sa sela, posla se nisam plašila! Oni su već mobilisani trideset devete za velike seoske radove na nekoj grofoviji, pa se ona u te dve godine bila i navikla na ozbiljan rad u poljo-privredi. Tetka moja koja je bila u Pšemislu se vratila kući po izbijanju rata. Razne su mlade žene to pokušavale. Sećam se da je mama pričala kad su išli za Nemačku da je taj put trajao neke dve nedelje. Onda su otkrili neke od tih mladih žena i onda bi ih samo lupili u glavu i izbacili iz voza. I to je bilo to, nije tu bilo nikakve procedure, ničega.
- Mogu samo da zamislim strah, svakodnevni strah jedne tako mlade osobe. Jeste starija sestra bila pored nje, ali imala je veliki problem s mojom tetkom. Moja mama je imala jedan vrlo neprepoznatljiv profil, nije bila uopšte tipično semitski dizajnirana, za razliku od moje tetke, koja je bila vrlo tipična, s kukastim nosom i sve to što zamišljamo da je semitski tip. To je jedno, a drugo, moja tetka je pričala u snu permanento. Ona kaže da danima nije smela da zaspi – ne samo što je pričala u snu, nego je permanentno psovala Hitlera, i ispovedala se u snu, pa

nije smela danima da zaspi plašeći se da će neko da je čuje. U svakom slučaju, one su stigle u tu Nemačku i tu su naravno razdvojene. Mama je prvo radila na čišćenju vozova, uglavnom lokomotiva. Tu je nemačka podela poslova, zna se tačno ko šta radi, što je bilo dosta teško, jer je bila zima. Kažu to je jedna od najtežih ratnih zima kad su Nemci počeli prvi put da gube u Rusiji.

Ishod Drugog svetskog rata nazirao se već krajem 1944. godine. Jedinice Crvene armije nadiru sa istoka kontinenta. I na Balkanu se kreću razne vojske. Saveznici bombarduju komunikacije i železnička postrojenja, pa je i Subotica u više navrata na meti tokom leta 1944. Ipak, najcrnji dan bio je 18. septembar 1944. godine kada su američki bombarderi posejali tone smrtonosnog tereta, ali je većina bombi promašila cilj – pogodile su kuće, javne zgrade, škole, verske objekte i fabrike. Tada je poginulo više stotina Subotičana i Subotičanki (Mrkić 2011).

Bombardovana Subotica 1944. godine (IAS, F 180)

- Posle rada na željeznici radila je u jednoj fabrici za proizvodnju konzervi. Tu joj je mašina probila ruku tako da su joj dva prsta ostala skoro potpuno nepomična na desnoj ruci. Prekinula je rad jer je otišla u bolnicu. Potom su došli da traže dobrovoljce da idu na seoska privatna

imanja. Ona se odmah javila, jer se nije plašila poljoprivrednog posla, a nije mogla više da izdrži da je stalno gladna. Njena ideja je bila ako ide da radi kod seljaka, biće šta da se jede. Uz to je želela da izađe iz gomile, jer je tu bila permanentno opasnost da će je neko prepoznati. Nekoliko puta je bila prijavljivana, uglavnom od Poljakinja i Ukrajinki da možda nije katolkinja, da je možda Jevrejka, pa je išla na ispitivanja i proveru. Morala je naravno da se potruži da nauči osnovne molitve i da ta kompletna kamuflaža bude koliko god je moguće neupadljiva.

- Posle tog boravka u bolnici, otišla je na rad kod tog seljaka gde je bilo mnogo lakše, utoliko pre što je živela u manjem strahu. To je bilo u selu, u blizini granice prema Francuskoj, gde je moj tata bio stacioniran kao zarobljenik. I u tom selu su se oni upoznali, već ranije su se poznavali iz viđenja, vrlo površno. Kada je krenuo front da se pomera početkom četrdeset pete, nailazili su Amerikanci, a Nemci su bežali, pa se vraćali, to je opšti haos bio. Onda je jedna grupa jugoslovenskih zarobljenika odlučila da krene u susret Amerikancima, jer su se plašili da će ih pobijati. Ona je već bila spremna za pokret, imala je neko malo koferče i istrčala je napolje, da ih pita kuda idu. Oni su joj objasnili. Mama mi je bila jako lepa, moj otac je bio slab na lepe žene, tako da je odmah 'volontirao' da bude aktivan u objašnjavanju. Ona je rekla da bi htela da pođe sa njima, ali da je neće gazda pustiti, na šta je on odmah otišao kod gazde, onako kako je bio mali, vrlo prpošan da interveniše. U međuvremenu su nabavili neki parabelum¹¹ i neki nož. Gazda Nemač naravno nije je odmah pustio, ali su se dogovorili. I kad su oni krenuli, naleteo je na njih jedan ruski ratni fotograf koji ih je snimio, a moja mama još uvek u beloj kecelji. Taj snimak su objavili i to na naslovnoj strani – mama i tata¹²: „Jugoslovenski ratni zarobljenici” u Nemačkoj, mama u toj beloj kecelji kako je krenula. Uzgred budi rečeno, ja sam tu sliku izgubila. Kao klinac sam šetala sa njom da pokazujem po školi i izgubila sam, ali to mora negde da postoji, milion puta sam htela da odem da to nađem i nisam.
- To je bilo četrdeset pete. Ta cela priča ima i svoj početak i svoj kraj. Kako su oni došli do snimka tog ruskog fotoreportera ja naravno ne znam, ali znam da se moja baka u međuvremenu vratila iz Nemačke, otišla kod frizera, uzela časopis u ruke i pala u nesvest, jer je ugledala svog sina. Ona uopšte nije znala šta je s mojim tatom, jedino dete, potpuno

.....
¹¹ Veliki automatski pištolj.

¹² U časopisu *Zvezda*, izlazio je četrdeset pete na srpskom jeziku.

nestalo negde u prostranstvima Trećeg rajha. Bila je verovatno ubedena da ga više nikad neće videti. Mama i tata su se vratili u septembru i oktobru, a deda i baba su se vratili već negde u maju. Kod frizera je odjednom ugledala svog sina i svoju buduću snaju, i žena je pala u nesvest na licu mesta. Tako je to priča kako je saznala da joj je sin živ. Mama i tata su ostali još u Nemačkoj nekoliko meseci zato što je tata bio lekar jednog ogromnog logora ruskih zarobljenika; preko četrdeset pet hiljada osoba koji su tu okupljeni da bi onda bili vraćeni u Rusiju – jedan tranzitni logor. Tu su ga radno zadržali do kraja septembra ili početka oktobra, kao lekara.

Antun Licht kao lekar u logoru [drugi s leva]

Povratak u Suboticu

- Onda su krenuli natrag za Suboticu, a baka i deda su se već bili vratili ranije. Moja baka je bila onako sitna, okrugla i prepuna neke čudne energije. Kad su njih Rusi oslobodili, ona je bila na češko-austrijskoj granici. Navodno je bila otišla na neki fijaker i našla mog dedu. Nikad nisam razumela kako je ona znala gde je moj deda bio, kako ga je ona našla u tom haosu, ali moram da priznam, da sve te priče kad čovek sluša kao dete potpuno izgledaju kao iz nekakvog drugog sveta. Jer ono

što sam ja shvatila tek tokom rata devedesetih, koji smo sad mi živeli i proživeli, čovek ne može da shvati, bez obzira na filmove i sve, dok na neki način to ne iskusi. A mi nismo iskusili onako kao oni koji su stvarno bili u celoj priči do kraja, koliki je to kaos. To je, pre svega, jedan užasan kaos i te se mase kreću levo-desno pored užasno velikih nesreća i nesrećnih okolnosti.

Antun i Suzana Licht po povratku u Suboticu

Sonja je rođena

- Začeta sam četrdeset šeste i to najverovatnije u Skoplju. Uvek sam u šali tvrdila da sam delimično ipak Makedonka. Tata je posle rata bio mobilisan u Valandovo, a tek je došao iz rata! Išao je na neku noćnu intervenciju kod neke porodilje, pa su zaboravili da mu kažu da su tu neke stepenice koje vode na dole. Uspeo je da padne, slomi rame, vrati se u Suboticu dok se to nije zalečilo. Već u drugom delu te mobilizacije je bio u Skoplju i tu je već otišao s mamom. Ona je bila s njim par meseci u Skoplju i moram da priznam negde inkorporirala u mene jednu ogromnu slabost prema Makedoncima. Još nije znala jezik, a odjednom je učila i mađarski i srpski i sve redom. Pričala je kako, kad bi se pojavila

u Skoplju na pijaci, a oni vide da ona ne zna jezik, sve joj daju lepše i jeftinije. Tako je izgradila pozitivnu predrasudu – ljubav prema Makedoniji i Makedoncima. Tokom tih par meseci posle rata sve je bilo teško i bedno. Imali su jedan jedini gvozdeni krevet. Tata nju pošalje da kupi dvadeset ćevapa, a oni kažu nema ćevapa ima ražnjića, ona kaže: „Nema veze, dajte mi dvadeset ražnjića”. Ona stigne sa tri kile mesa, on kaže: „Šta si radila?” Pa, kaže: „Rekli su nema jedno, ja kupila drugo”.

- Posle te mobilizacije u Makedoniji konačno su se skrasili u Subotici. Tata je već četrdeset šeste preuzeo Zavod za zdravstvenu zaštitu, tada se zvao Higijenski zavod¹³ i vodio ga je do trenutka svog penzionisanja sedamdeset druge. Izgradio je veliku instituciju. Bilo ih je troje kad je on tu započeo kao direktor i još jedan hemičar i jedna čistačica. Otac je radio ceo život. Prvo su imali kancelariju u subotičkoj Gradskoj kući. Još se sećam te njegove kancelarije. A imali su jednu laboratorijsku životinju, jer im je trebala krv za uzimanje tih raznih analiza. Toga se sećam još kao dete, to je bila jedna koza, koju su redovno vodili na treći sprat Gradske kuće sve po stepenicama. Potom je izgrađena zgrada sadašnjeg Zavoda za javno zdravlje.

.....
¹³ Dr Antun Licht (Licht Antal, Subotica, 23. 3. 1914 – Subotica, 26. 4. 1981), diplomirao je na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (1939). Po povratku iz zarobljeništva (1945), prema Zakonu o civilnoj mobilizaciji stručnog kadra, otišao u Makedoniju gde je radio na sanaciji malaričnih predela. Završio je specijalizacije iz epidemiologije, higijene i socijalne medicine sa organizacijom zdravstvene službe. Uspostavio je saradnju sa Naučnom institucijom „Robert Koch” u Berlinu, gde se i stručno usavršavao. Svojim je radom udario temelje epidemiologije, parazitologije i higijene. Godine 1946. postavljen je za rukovodioca Sanitarno-epidemiološke stanice, a 1952. za upravnika (1958. Stanica menja ime u Higijenski zavod, a 1962. Zavod za zdravstvenu zaštitu). Radio i kao sanitarni inspektor (1948–1962). Bavio se i zdravstvenim prosvetivanjem stanovništva i vaspitnim merama dece i roditelja. Godine 1952. pokreće časopis za zdravstveno prosvetivanje *Egészség (Zdravlje)* i uređuje ga do odlaska u penziju (1972). Učestvovao je na mnogim stručnim manifestacijama i objavio veliki broj radova. Aktivan je bio kao društveno-politički radnik. Po odlasku u penziju, radio je jedno vreme u Nemačkoj na poziv vlasnika pojedinih gerontoloških domova u kojima je vršio dužnost zdravstvenog savetnika (Darvaš u Gaon 2011: 147–148).

Zgrada Zavoda za javno zdravlje (nekadašnjeg Higijenskog zavoda)

Sonja je odrasla okružena raznim jezicima koje su govorili njeni ukućani i sugrađani i sugrađanke u Subotici. Ispostavilo se da je to dobra osnova za izgradnju jednog interkulturalnog identiteta koji je kasnije u životu dograđivala, razvijala i unosila u svoj rad.

- U kući smo govorili mađarski jezik. Moja baka nikad nije naučila dobro srpski. Udala se u Suboticu devetsto trinaeste i od tada živela u Subotici. Srpski je znala samo toliko da može da pregovara sa piljaricama na pijaci, to je bio taj nivo. Umela je da se pogađa, što sam ja inače mrzela. Nisam naučila u životu da se pogađam zato što me je uvek bilo toliko sramota na pijaci kada sam išla sa bakom. Moj prvi jezik je mađarski, jer sam sa majkom pričala mađarski. Ona je od kad je se ja sećam pričala i mađarski i srpski. Jezike je naučila paralelno, uz rad naravno, ona je bila najizrazitije jezički nadarena u celoj našoj porodici. Kod kuće sa porodicom govorila je jidiš, u školi je učila poljski, što bi se reklo jezik okruženja, a jezik kojim se u selu govorilo je bio ukrajinski. U Nemačkoj je naučila nemački, odnosno ona je, srećom, već počela da uči nemački ranije, tako da je već s nekim nemačkim otišla u Nemačku. Onda je došla u Jugoslaviju i naučila je srpski i mađarski. Sećam se kad je bio moj pedeseti rođendan, jer vrlo blizu smo rođene sestra i ja, pa je i moja sestra napravila nekakvu feštu u Budimpešti. Bilo je dosta gostiju raznoraznih, a moj je Milan bio potpuno fasciniran njom, jer je paralelno pričala s drugima poljski, ukrajinski, ruski, nemački, mađarski, srpski. Rekao je: „Ja ne mogu da verujem kako Žužika sve te jezike

parla!" U stvari nijedan, jer je jedan zaboravila, ovaj drugi je učila, nijedan nije bio na nivou nekakvog savršenstva. Međutim, bila je pravi jezički talenat i strašno komunikativna, imala je i dobar sluh za jezike.

Pitanje jevrejskog identiteta: odrastanje u jevrejskoj porodici sredinom 20. veka u Subotici

- Jidiš nikad nisam učila. Samo po neku reč koja bi se onako više upotrebljavala u svakodnevnom govoru, jer tatina porodica je bila od ovih dosta asimilovanih – tipični mađarski jugoslovenski Jevreji koji su tek malo znali jidiš, pa ni tatina mama, ni poočim, samo poneku reč na jidišu. Jako malo se negovalo nešto od obreda, od rituala, od nečeg što je tradicija jevrejske porodice u svakodnevici.

Otac Antun veoma rano je suočio Sonju i njenu sestru sa zlodelima fašista, antisemitizmom i stradanjima porodice Licht u Holokaustu. Sonja je ocu kao dete neprestano postavljala pitanje: „A gde su naši rođaci?”

- Mi smo kao deca patili što mi nemamo rođake, a drugi imaju, pa dođe neki praznik porodični, državni i oni se sastaju, praznuju, a nama nema niko od rođaka da dođe. I onda smo stalno postavljali isto pitanje – A gde su naši rođaci? Zašto mi nemamo rođake, a ovi naši drugari i drugarice imaju? I jednog dana, bili smo u Beogradu sa tatom i on nas je odveo na Jajince i rekao: „Ovde su vaši rođaci”. Ja sam mogla tada da imam, recimo, desetak godina, moja sestra četiri-pet. Ne verujem da je ona tada uopšte razumela o čemu se radi, jer previše je bila mala za to. Ali se i ona seća tog odlaska u Jajince. Ja se jako dobro sećam. Dva-deset pet osoba iz porodice Licht, jevrejska porodica, deo te porodice je stanovao na samim Terazijama, a završio je na Starom sajmištu i u Jajincima, uključiv baku moga tate, koja je imala devedeset i nešto godina kad su je odveli.
- Tata je shvatao da nas on izlaže jednom možda i previše ozbiljnom trenutku za naše godine. Njegova mantra je bila: „Dobro je, i treba da se sećate, ne smete da mrzite”. Morate da razumete i morate da naučite da opraštate. To je meni bilo jako teško. Prvi put kada je on otišao u Nemačku, bila sam u drugom razredu gimnazije, odbila sam da razgovaram s njim. Nisam mogla da shvatim kako on može da pređe preko sopstvene istorije, istorije svoje porodice, naše porodice. Imali smo jako mnogo razgovora na tu temu, ali kako godine prolaze sve sam više cenila njegov pristup. Moja mama nije želela uopšte da razgovara ni o

Suzana i Sonja Licht (1947)

Poljskoj, ni o Ukrajini, jer je bila ubeđena da je to nešto što je ostavila iza sebe, da su oni bili strašni antisemiti. Stekla sam dojam da ona ne može da se pomiri sa tim odakle je potekla, sve do devedeset pete dok nismo otišli u Poljsku, prvi put zajedno i kada se pojavilo sasvim drugo sećanje. Ona je bila u Krakovu i u Varšavi najsrećnija moguća osoba, sećajući se svih onih koji su u stvari pomagali.

- Mislim da je važno da mladima sve te teme i teške teme približe kroz jednu vrlo interaktivnu aktivnost. Danas su mlade osobe zbog kompjutera, zbog igrice, zbog novih mreža na kojima su, mnogo skloni, spremni i zainteresovani za interaktivnu komunikaciju (*Vreme (je) za elitu*, RTS, 2019).

Govorenje je oblik porodičnog vaspitanja u jevrejskoj porodici, jer obilje govorenja jeste deo kulture Jevreja, isto kao i čitanje. To važi i za Sonjinu porodicu.

- Tatino vaspitanje je bilo da treba da se razgovara. On je uopšte bio zanimljiv lik, s jedne strane dosta autoritaran, s druge strane, automatski sponatan. Ozbiljno bi sa mnom seo da razgovaramo nas dvoje o spoljnoj politici kad sam ja bila u četvrtom osnovne, kao da sedim u Ujedinjenim nacijama.
- Jako je mnogo razgovarao. Bio je prezauzet, uvek je imao pet poslova koje je morao da radi. Ali kad bismo seli za ručak, sećam se, svaki ručak to je morao da bude razgovor. Taj ručak bi trajao dvadeset, dvadeset pet minuta, onako maltene s nogu, ali tad bismo bili oko stola. A naročito za vikend, tad se i subotom radilo, nedeljom je onda morala da bude priča, šta je u školi, šta je kod njega u Zavodu. Pa se sećam da je moja mala sestra u jednom trenutku rekla: „Ja ništa ne treba da se sekiram, mi smo bogati”. A onda pita je tata: „Kako ti to misliš?” Pa kaže: „Tata, rekao si preko neki dan kad si išao u grad da imamo dvadeset četiri miliona. Dvadeset četiri miliona je i tada bila neverovatna cifra, a on sam srećan što su u Zavodu ostvarili prihod, pošto je tako smišljao raznorazne stvari, tako da Zavod skine sa grbače samo budžeta i da obezbeđuje prihod. Tako je konstatovao tih dvadeset četiri miliona, što ona uopšte nije mogla da razlikuje od kuće. Kuća-Zavod! za slučaj da smo mi bogati zbog nečeg, to je izgledalo jako mnogo. Dakle, to hoću da kažem, svaki trenutak je on bio užasno zauzet čovek, ali se svaki trenutak koristio za priču.
- To je opet vezano za tatu, mnogo više nego za mamu, jer ja znam da

je mama u stvari bila u toj kući pridošlica i ostala je dok je moja baba bila u snazi. To je tužna strana mog detinjstva, njih dve se uopšte nisu slagale – ona kao klasična snaja – svekrva priča, koja je baš onako bila teška. Mora da je tu bilo dosta rascepa, takve su verovatno odgovorne osobe u tim situacijama. Nema se dovoljno snage da se oseti zato što jednostavno jedni stanuju tu, drugi stanuju tamo, a otac to nije mogao, nije hteo, nije se upuštao u celu priču očigledno dovoljno.

Sonjina majka nije radila.

- U istom prostoru, i to je sve vreme bitka, u stvari za taj prostor, nadmetanje, to je baš onako bila jedna ružna priča. To je više mučilo mene nego moju sestru, jer je ona ipak mlađa, pa je nju to manje obeležilo. Znam da sam, recimo, imala oduvek strah od života dve generacije u istoj kući, to je verovatno odatle. Prosto sam to gledala, patila sam, ja sam i baku volela puno, misleći da to nije dobro. Koliko sam to tada shvatila, koliko je to post festum razmišljanje instrumentalizovano u tom sukobu, kao što to obično biva. Naravno da mama nije imala dovoljno prostora za tu vrstu komunikacije.

Tu upornost da iz završenog krene u novo, Sonja je baštinila i od majke, ne samo od oca. Još kao dete spoznala je kako se žena bori.

- Mama je bila jaka žena, znači da je to njoj još više smetalo, ali to se tad i nije videlo. Ona je bila mnogo mlađa, jedanaest godina je mlađa od tate. Imala je dvadeset dve godina kada sam ja rođena. S jedne strane, prerano je sazrela zbog situacije kroz koju je prošla, s druge strane došla je u jednu potpuno novu kulturu, novi jezik, sve novo, tako da je ona na neki način nepravedno potisnuta u celoj toj priči. Pa taj veliki napor da nauči jezike, da nauči kulturu, da ona putuje ovamo.
- S druge strane, moj otac, koji je vrlo jaka ličnost, autoritativan, ponekad i autoritaran, mislim, permanentno je živio u svom svetu, opsednut menjanjem sveta.
- Kad gledam tu moju tetku, jedinu koju sam upoznala od mamine porodice, njena životna priča je bila neverovatna, a potpuno je nesvesna toga. Jedne godine sam bila sa njom na moru par dana, i otišli smo jedan dan u Dubrovnik. Bila sam zapanjena do koje mere moja tetka Ani nije imala smisla za estetiku. Jako je volela da se lepo obuče i sve, ali lep Dubrovnik, stare zidine, lep zalazak sunca, ništa. Odjednom sam shvatila u kakvom jednom mukotrpnom životu je ona živela, koji je bio još mukotrpniiji od života moje mame. To je borba, a ona je jedno četiri

puta počinjala u životu ni od čega i prosto nije bilo prostora da razvije nekakve estetske dimenzije.

Porodica Licht početkom '50-ih godina 20. века na Paliću

Ljubav i veru u celu ideju jugoslovenstva, zajedništva i solidarnosti među nama nasledila je od tate, ali možda još više od dede.

- Tatini roditelji su bili sekularni Jevreji, njegova mama, moja baka bi otišla u sinagogu recimo dva puta godišnje – na Dan mrtvih i još neki od tih velikih praznika. Moj tata je bio isto kao i deda, ubeđeni levičar. Moj deda Antun Eisler učestvovao je u revoluciji Bele Kuna, bio je član jednog radničkog saveta. On je poočim moga tate, takođe Jevrejin. U zatvoru je bio od devetnaeste do dvadesete u Mađarskoj. Posle Prvog svetskog rata je Jugoslavija napravila neku vrstu razmene zarobljenika iz austrougarske vojske za razne zarobljenike i ostale koji su bili u zatvoru u Mađarskoj. Moj deda je rođen u Senti, koja je bila skoro sto posto mađarsko naselje. Objektivno je pre Prvog svetskog rata to Mađarska, pa i tokom rata, do raspada Austrougarske monarhije. Međutim, na jedan zanimljiv način koji ja nikad nisam do kraja ispitivala, umro je kad sam ja imala devet godina, on je bio istinski ubeđeni Jugosloven. Njega je, izgleda, ta jugoslovenska ideja uhvatila još u vreme Austrougarske monarhije. Sećam sam se te jedne priče kad su Rusi došli da ih

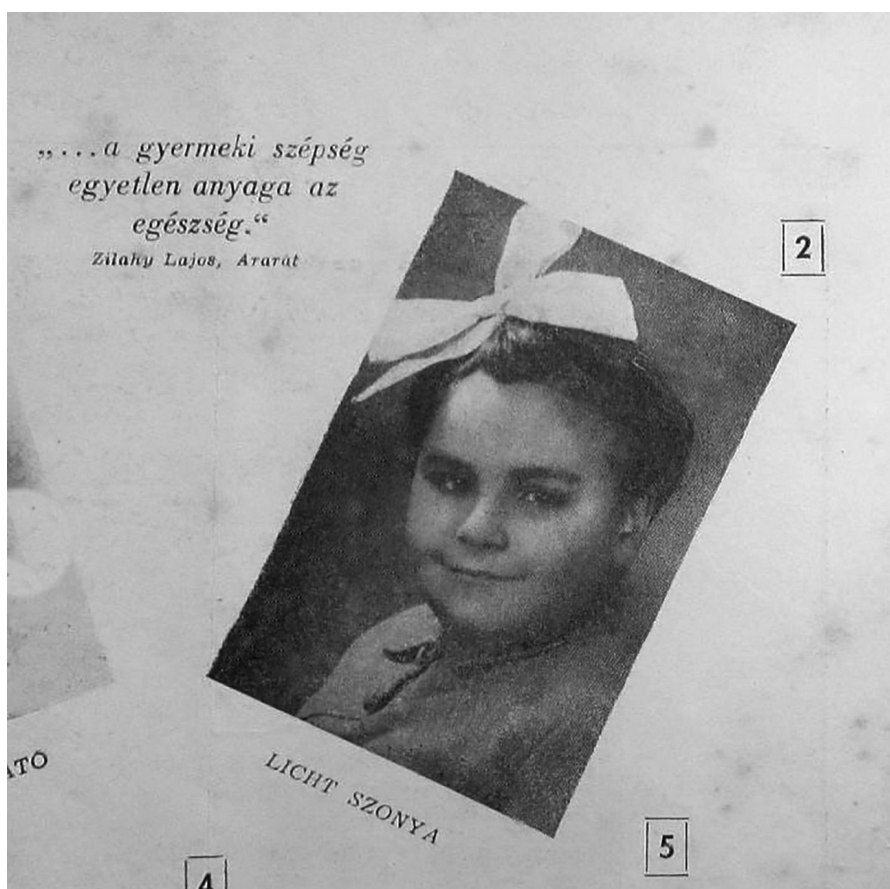
oslobode i onda su pitali ko je šta, ko je ko. Bilo ih je dosta iz Subotice i okoline. Tu poznatu sekularizovanu, asimilovanu priču mađarskih Jevreja, verovatno najbolje opisuje Ištvan Bibó u svom *Jevrejskom pitanju u Mađarskoj*. Oni bi odgovorili da su Mađari, venkeri. Ruski vojnici, koji su ih doživljavali kao svoje neprijatelje su ih istog trenutka otpisali, nije ih cela stvar zanimala više. Deda se izjasnio kao Jugosloven i rekao je: „Nosili su me k'o malo vode na dlanu, onda su oni bili saveznici”. To je prosto ta priča koju je on nosio sa sobom, prvo kao nekakvu apstraktnu viziju teorijsku, jer on objektivno jeste mađarski Jevrejin, rođen tu i sve ostalo. Međutim, njemu je bila jako bliska ta priča o jugoslovenstvu i tu jednu ljubav, tu jednu veru u celu tu jugoslovensku ideju sam nasledila, koliko od tate, a možda još više od dede.

Sonja i deda Eisler (1951)

- Deda je išao u školu u Subotici, pa je tu radio, tu je ostao, tu se upoznao sa mojom bakom. Imali su jednu radnju sa naftom i naftnim derivatima, tamo gde je današnji Otvoreni univerzitet. Taj deo Subotice je bio totalno sravnjen sa zemljom. Kada su se baba i deda vratili iz rata, nisu imali ništa. Dobili su jednu sobu za stanovanje, ne znam sad kako se zvala ta kancelarija koja je te osobe zbrinjavala koje su se vraćale iz rata i tako dalje.

- U Prvom svetskom ratu ne znam čime se bavio, tad je išao već u srednju školu u Subotici. Iz Subotice je očigledno krenuo u tu neku revoluciju. Odlazi u Mađarsku u zatvor, biva oslobođen, vraća se u Suboticu, tu je počeo da radi prvo kao službenik. Posle toga se oženio bakom, otvorili su tu radnju s naftom i naftnim derivatima. On nije bio trgovac nikada, više je ona to vodila nego on. Stanovali su u jednoj od onih lepih kuća, u redu kuća u parku kod željezničke stanice. Međutim, pošto su tu bili privatni stanovi, posle rata se nisu vratili u svoj stan, već su dobili nekakav prinudni smeštaj gde su živeli sa njima i mama i tata.
- Posle rata je deda radio kao profesor u Srednjoj zanatskoj školi. Nije završio fakultet, samo srednju, gimnaziju, ali je bio rođeni intelektualac samouk, između ostalog je naučio nekoliko jezika. A sećam se još da je u školi predavao svašta, od matematike do engleskog, na srpskom, ali je moguće da je i na mađarskom. Tada nije bilo kadrova, a on je bio čovek koji je permanentno nešto čitao, permanentno nešto istraživao, baš pravi samouki intelektualac. I obožavao je engleski jezik. Sećam se, još pred smrt, stajao bi pred prozorom, pred ogledalom i vežbao engleski izgovor slušajući radio London. Išao je na nerve mojoj baki, jer kad god bi govorio, uvek je pričao na engleskom. On je bio i moj prvi profesor engleskog, a ja sam to nedovoljno ozbiljno shvatala. Kad sam imala deset godina pedeset sedme deda je dobio srčani udar u svojoj sedamdesetoj.
- Tata je negde pedeset prve-druge pokrenuo jedan časopis na mađarskom koji se zvao *Zdravlje* za popularizaciju znanja o javnom zdravlju i zdravlju, na mađarskom *Egéség*. Prvih par godina je uglavnom deda prevodio tekstove sa engleskog jezika, pošto su već tada, naročito Amerikanci, imali jako mnogo takvih časopisa, na primer: *Family, Doctor*. Sećam ih se svuda po kući. Onda je tata nastavio da piše i ogroman deo časopisa je pisao sam. Vrlo jedan uspešan časopis koji je izlazio u preko osam hiljada primeraka, što je danas, kada pomislimo, potpuno neverovatno. Imali su do dve hiljade pretplatnika iz celog sveta. Naime, mađarskoj dijaspori, koja je bila svuda, je to trebalo. Sećam se i da je čak slata u Novi Zeland i Australiju. A počelo je pre svega s dedinim prevodima.

Sonja u časopisu Egéség (Zdravlje) (IAS, F 180)

- Meni je priča sa Titom važna, jer sam kao dete bila spremna da verujem da je polubog. Svoju malu sestru sam, kad je šezdeset prve prvi put došla u Suboticu, a imala je sedam godina, vodila na doček. Naravno da se on nikako nije pojavljivao, tamo je bilo mnogo osoba pred onim parkom pred Gradskom kućom. U jednom trenutku okrene se policajac prema meni i kaže: „Šta ti radiš ovde?”. Pa kažem: „Hoću da vidim druga Tita”. A on kaže: „A što si dovela ovo dete?”. Pa kažem: „Pa, i ona hoće da vidi Tita”. Mi smo bile šest i po godina razlike, ja sam već bila maltene odrasla, ona je stvarno bila malo dete, a on mi je rekao: „Odmah da si je vodila kući! Ako ova masa krene, mogu je izgaziti, ti nećeš moći uopšte da joj pomogneš”. Oterao me je kući, a ja sam bila očajna zbog toga.

Gradska kuća u Subotici (Juriga, 2021)

- Ali nisam samo ja bila takva. Moja baka ga je isto obožavala. Sećam se jednog događaja u Subotici. Tito je bio u Subotici u maju, a sedam-osam meseci pre toga moja baka je izgorela, i to tako što je stala pored grejalice, upalila joj se haljina, izgorela je i haljina i njena koža – imala je opekotine, čak i trećeg stepena. Mesecima je ležala u krevetu, prvi put, kada je izašla napolje bilo je u povodu Titove posete Subotici. Da vidi Tita. Tada je organizovala da je dovezu na Palić i da je dva policajca stave ispred sebe. Tito i Jovanka su ručali na velikoj terasi, a dva policajca su je stavila ispred sebe da je slučajno neko ne gurne. Još je imala na nekim mestima, gde su bile najgore opekotine, divlje meso i to je bolelo strašno. Sve takva, neko ko ne bi smeo kuću svoju da napusti, a ona je došla. Koliko je to snage imala moja baka da je takva došla da bi mogla da ga vidi.

Sonja i Ana Licht u Jevrejskoj opštini u Subotici '50-ih godiina 20. veka

Školovanje

Višejezičnost je obeležila Sonju i sa prvom socijalizacijom i kontaktom sa drugom decom. Kreće u obdanište na srpskom jeziku, na srpskom nastavnom jeziku pohađa osnovnu školu i gimnaziju.

- Stanovali smo vrlo blizu subotičke pijace, pored pijace, Oktobarske revolucije dvadeset osam. Ta zgrada je inače srušena pre mnogo godina, jer su gradili tamo neke nove zgrade. Posle smo se preselili u Žarka Zrenjanina, to je ulica pored fabrike hleba, srušena je sad. Opet tu sve oko pijace, to je centar. Tu se moj život odvijao između osnovne škole „Zmaj Jovan Jovanović“, koja je isto na samoj pijaci, gimnazije, koja je tu vrlo blizu.

Kuća u kojoj je stanovala porodica Licht, Ul. Ž. Zrenjanina 8 (Juriga, 2021)

- Mađarski sam naučila kao prvi jezik, u obdanište sam krenula na srpskom, isto tako i u školu. I mađarski je u stvari bio taj moj prvi jezik koji je po nivou znanja ostao moj drugi jezik, nikad nisam na jedan sistematski način učila mađarski, nažalost. Pišem na mađarskom, ali nepravilno, nikad nisam savladala kompletno sintaksu i sve ostalo. Kao klinac sam paralelno čitala i srpske i mađarske knjige bez problema, a posle sam počela dosta da prevodim sa mađarskog, što mi je mnogo pomoglo. Bez problema mogu da komuniciram, štaviše, znam da je jedini jezik u kojem nemam akcenat mađarski. Međutim, kad dođe do neke vrste stručnog razgovora, lakše mi je da se na engleskom izražavam kad je reč o terminologiji, nego na mađarskom.
- U obdanište sam krenula sa pet godina, sa sedam u tu osnovnu školu, prvi razred, koji je bio smešten u gimnaziji, s jednom divnom starom učiteljicom, koja je bila poslednja godina pred penziju. Sve smo radili, samo nismo učili, ali nam je bilo jako lepo, i to pamtim i dan-danas taj prvi razred, po pričama, predstavama, fantastično! Sećam se jednom je mama došla po mene, toliko je bila blizu škola da sam ja sama išla u školu i vraćala se, mama je mislila da učiteljica uopšte nije u razredu. Mi smo sedili oko neke kaljave peći, svi klinci oko nje, božanstveno! U drugi razred sam išla tamo gde je sad bioskop Jadran. Zbog nečega je tu opet bilo nekoliko razreda smeštenih ne zna se ni zašto, ni kako. Onda

sam treći razred krenula u osnovnu školu „Zmaj Jovan Jovanović”, treći i četvrti, bio je u dvorištu sinagoge, da bi u peti išla sad tamo gde je sad ta škola. Tu sam završila osmogodišnju školu i onda krenula u gimnaziju i bogami posle gimnazije otišla iz Subotice.

Šezdesete godine prošlog veka uvode eksperimentalni program bilingvalne nastave koji je trebalo da se odvija na srpskom i na mađarskom nastavnom jeziku. Antun i Suzana Licht u tome vide perspektivu, mogućnost i svoju mlađu ćerku, Sonjinu sestru, upisuju u osnovnu školu po tom programu.

- Sestra je šezdesete krenula u prvi razred. Te godine su, to se odlično toga sećam, razmišljajući ponekad i o ovim današnjim izazovima i problemima sa kojima se nosimo, prve godine pokušali da naprave neku vrstu eksperimentalnih razreda, srpsko-mađarskih. Mama i tata su je upisali u taj eksperimentalni program, i recimo posle tri nedelje primećivali da dete isključivo uči na mađarskom. Naš tata je otišao u školu da pita o čemu se tu radi, oni su mu tu rekli: „Mi nismo mogli da održimo program, pa smo ih tako prebacili bez pitanja roditelja. Onda se moj tata jako naljutio i prebacio je u srpsko odeljenje.

Škola „Jovan Jovanović Zmaj”, Subotica (Juriga, 2021)

Ta ideja Antuna Lichta da deca idu u školu na srpskom jeziku deo je njegove ideje jugoslovenstva, a njemu je mađarski jezik bio sredstvo komunikacije, a ne i identifikacije:

- Jeste apsolutno, otac moj se nikad nije osećao Mađarom. Mađarski je njemu bio prvi jezik, znaš, ali je on bio apsolutni Jugosloven, jugoslovenski Jevrejin, tako se izjašnjavao.
- Taj jedan kulturološki element je zanimljiv, u stvari ti moji različiti identiteti. Jedno je poreklo iz porodice u kojoj delimično vrlo malo igra identitet, ta mađarska Jevrejka, poljska Jevrejka, jugoslovenska Jevrejka. Važnost je da se to prožima kroz stradanja i kroz sećanje na stradanja. Pa, onda taj ideološki naboj, koji su imali, naročito moj deda koji nikada nije bio član nijedne partije posle devetsto devetnaeste. Pa, sledi moj tata, pa, ja u pripadanju tom krugu osoba.

Dečji aktivizam

- Kad ja kažem aktivizam, možda to nije najadekvatnija reč. Sećam se kad su pravili sa mnom raznorazne razgovore, intervjue, ono kad pokušavaju za sat jedan da ispričaš ceo život, meni se uvek taj termin nametao pre svih ostalih, ali bez ove jedne fine analize. To je nešto što se jako rano javlja u mom životu. Moja prva aktivistička priča je podmladak Crvenog krsta. Ušla sam u podmladak Crvenog krsta negde u petom razredu osnovne škole. Onda sam jurcala okolo, skupljala dobrovoljne priloge i šta ja znam šta sam sve radila, organizovala priredbe. Od petog razreda na ovamo, do dana današnjeg, možda jedno dva-tri manja ispadanja vremenski, ceo moj život je protekao u aktivizmu. Počelo je sa podmlatkom Crvenog krsta, posle omladinska organizacija. U sedmom razredu sam bila sekretar Školskog komiteta omladine, u osmom razredu sam bila predsednik Školskog komiteta omladine, u prvom razredu gimnazije predsednik Učeničke zajednice, u drugom razredu predsednik Omladinskog komiteta gimnazije, u međuvremenu sam postala član Opštinskog komiteta omladine i bila najmlađi član, petnaest godina.

Sonja je oduševljena što počinju da je delegiraju, sad se to dešava po samo-inerciji i ona je predana tom aktivizmu.

- Ja sam se u tom činjenju osećala strašno dobro. Kad sam bila sedmi razred osnovne, neko pametan je smislio od profesora da nedelju dana

u školi časovi traju deset minuta, odmor je četrdeset-pedeset, vladavina dece sa svim mogućim programima školskim, malim novinama. Potpuno su školu predali nama. Sećam se toga dan-danas, jer je to za mene bilo takvo zadovoljstvo. Uvek sam bila jedan od organizatora, strašno sam u gradu uživala u plodovima toga, jer je meni bilo strašno uzbudljivo da organizujem, da budem u centru nekog zbivanja.

- Koristi nisam imala, ali sam strašno volela to da radim. Sećam se, na primer, na pionirskoj smotri u Subotici, šesti razred osnovne, Mari-ka Šimoković, naša pesnikinja i ja pravimo novine. Izvlačile smo ih na onom starom šapirografu. Trebalo je da intervjuišem Miku Tripala i napišem da je predsednik SKOJ-a, nisam znala da je to sad Narodna omladina Jugoslavije. Odštampamo mi, na primer, sto primeraka, a ispostavi se da SKOJ ne postoji od pedeset treće godine. Štampale smo tu stranicu ponovo, to kasnije musavo, a Marika i ja musave od štamparske boje od glave do pete u jednoj sobici. Tako sam u tome uživala.
- Godinu dana kasnije sam opet bila zadužena da organizujem tim prve pomoći dece za tu istu pionirsku smotru. Prve godine kada smo Mari-ka i ja bile kao novinarke, onda smo imale kao neku malu bungalow-kućicu. Te sledeće godine sam bila sa milion klinaca u ogromnom šatoru. Medicinska sestra je dolazila jednom dnevno na dva-tri sata, ostalo smo kao mi radili, a ja sam bila neki šef. Prvi put sam tada u životu spavala u šatoru. Bojim se miševa, pacova, buba. Svi su bili mlađi od mene. I pojavio se miš u tom šatoru. Naravno, prva sam želela da istrčim napolje, a ja kao starija, njima treba da dajem primer. Toliko sam se mučila da im ne pokažem da se plašim miša.
- Tako jedna stvar vuče drugu, meni je prijalo u tom Opštinskom komitetu omladine gde sam bila najmlađa. Imala sam, s jedne strane, tu jako veliku potrebu da budem uklopljena u jednu širu sredinu, a s druge strane sama da nešto svoje uradim. To je pre ili kasnije dovelo do ozbiljnih sukoba. Sa omladinskom organizacijom sam imala problem što sam vodila kampanju sa čika Lacikom Balom¹⁴, jednim od mojih

¹⁴ Laslo Bala (mađ. Bala Lászlo) (Zrenjanin, 1918 – Subotica, 2009), inženjer, profesor, političar, diplomata, vrhunski sportista i kulturni poslenik, narodni poslanik, ambasador u Iranu i Gani. Diplomirao je 1943. na budimpeštanskom Tehničkom univerzitetu „Jožef Nandor“. Osnovao je prvi Školski centar u SFRJ u Subotici, u kome je pod istim krovom funkcionisala i Srednja tehnička škola i tzv. Škola učenika u privredi. Verovao je u obrazovanje kao u motor razvoja, boljeg života, sigurnije budućnosti. Izvrсни plivač. Dobitnik je Ordena rada sa zlatnim vencem (1961), Oktobarske nagrade grada Subotice (1962), Oficirskog krsta ordena za zasluge Republike Mađarske (2007) i brojnih drugih priznanja i nagrada (Subotica.info, 2009).

najstarijih i omiljenih prijatelja. Tad je bio direktor Školskog centra u Subotici; on je čovek koji je inače izmislio u to vreme školske centre, gde su bile zajedno sve srednje škole. Čika Lacika Bala je pokrenuo kampanju protiv preopterećenosti učenika, koja je, opet, bila previše slobodoumna za komitetske strukture. Naime, shvatala sam da je moj posao da vodim Komisiju za obrazovanje Opštinskog komiteta omladine kao vrlo ozbiljnu stvar i htela sam nešto da uradim da se pomogne mladima, učenicima srednjih škola, da se reše te preopterećenosti programima. To je bio tip školovanja u kojem su informacije susretale informaciju. Količina informacija je zatrpavala mogućnost kritičkog mišljenja i bilo kakve aktivnosti, ovim novim jezikom rečeno, nisu išle na ishod, nego se išlo samo na krajnje pojednostavljen rezultat: toliko i toliko savladana nastavna građa. A šta je od toga zaista savladano, a preko čega se prešlo, tako da nikad ne ostane, to je daleko od kritičkog mišljenja. Zato sam povelala sa čika Lacikom akciju, koji je u tom trenutku bio zadužen u nekim opštinskim strukturama (vrlo visoko) za obrazovanje. Pozvali smo novinare, iskritikovali smo rukovodstvo škola što su nefleksibilni i nisu spremni da otvore više škola za jednu vrstu alternativnog mišljenja. Imala sam potrebu da budem prihvaćena kroz taj svoj aktivizam. Nisam uživala u tome da budem gurnuta u ćošak, ili da budem u sukobu, ja uopšte nisam osoba sukoba. Međutim, istovremeno mi je bilo teško da prihvatim da se te javne stvari ne rade. Sad ovo zvuči kao floskula, da se ne radi zbog javnog dobra. Zapravo se stalno u svojim bitkama sa tim suočavam, da osobe rade određene stvari ne za šta su se deklarirali, nego zbog nečeg drugog (na primer, sebe radi). Naravno, toliko sam okrenula školske vlasti protiv sebe, da nije bilo njega i da nisam imala jednog dobrog direktora gimnazije, verovatno bih bila najurena iz gimnazije. I tako su se stvari smenjivale, tu postoji neki određeni okvir u toj omladini, šta možeš, a šta ne možeš.

U vreme kada je Sonja već u prvom razredu gimnazije, pronađeni su posmrtni ostaci Crvenoarmejaca palih u Drugom svetskom ratu i organizovano je svečano odlaganje u zajedničku grobnicu (25. juna 1962) u Subotici. Zajedno sa svojim drugaricama i drugovima Sonja prisustvuje tom dešavanju. Toliko je ganuta, da piše pesmu *Plakala sam*, koja je objavljena te godine u gimnazijskom godišnjaku.

Zgrada Gimnazije „Svetozar Marković“ (Moša Pijade), Subotica (Juriga, 2021)

Plakala sam

*Plakala sam
a suze nisam lila,
plakala sam
a jecaj niko čuo nije.
Tama, svuda samo tama,
užasna tama, zamračena svest
i misao tiha, sumorna.
Groblje. Groblje oko mene,
drvo, tužna lipa.
Sve je mrtvo, mrtvo
a ja sam sama...
Vojniče na straži,
ti čuvaru noći,
bdiješ i ceo dan.
Bdiješ nad smrću,
nad stravom i užasom.
Sutra, kad grobovi osvanu
svetlom zore,
stajaćeš ili nositi mali kovčeg,
kosti druga, starog, mladog.
Da, tu ćeš stajati
ali suza na tvom obrazu
ne sme zablistati.
Muzika, posmrtni marš
i svečani plotun zapara nebo,
a ja plačem, plačem
nad tobom, druže,*

*nad tobom oče, junače.
Mećava, smrt.
Moramo ići dalje,
braniti njega, brata po krvi,
sestru, majku.
Išao si junače,
borče, oče,
a sad ležiš ovde,
crveno platno nad tobom,
sa srpom i čekićem.
Ja plačem, plačem,
al' suza ne blista u mom oku,
jecaj cepa moje grudi.
Plačem, plakala sam
večno.
Plakala sam, mladiću čudesne plave
kose,
plakala sam što te oči moje ne vide,
jer ti si tu, osećam...
Moj i samo moj.
Mećava je zavijala,
a sada zraci sunca kupaju te,
kupaju moje nevidljive suze,
rosno lišće,
kupaju naše novo življenje.
Ja sam plakala za tobom,
moj besmrtni brate.*

Sonja je i u najranijoj mladosti videla dalje i šire od drugih, imala je perspektivu i uvide koje su mnogi iz njene generacije stekli decenijama kasnije, a koji su bili povezani sa njenom potrebom da menja svet nabolje. Prvi događaj u tom smislu koji je odjeknuo u javnosti bilo je njeno tromesečno putovanje 1966. godine u Sjedinjene Američke Države da bi prisustvovala Svetskom omladinskom forumu *Njujork Herald Tribjuna*.¹⁵

– Nisam uopšte svesna, ili možda sam tad bila svesna, posle nisam, da je taj moj odlazak u Ameriku odjeknuo kao sasvim neobična priča. U to

¹⁵ New York Herald Tribune World Youth Forum.

vreme se jako sporadično ili nikako nije dešavalo da neko ode na tu vrstu razmene, to je pre nego što su i Fulbrajtove stipendije počele ozbiljno da postoje. Drugo, ako ih je i bilo, ne smemo ni to zaboraviti, ipak je onda sve bilo jako skoncentrisano na Beograd. Subotica, pa i Novi Sad, su dosta provincijalni. Ja nemam taj dojam, tačno znam zašto, ili mislim da znam, zašto meni te stvari ne izgledaju tako značajne kao što su izgledale nekom sa strane. Ta nekakva brzina odvijanja događaja koji su tada potiskivali, sledeća stvar je već potiskivala onu prethodnu. To je šezdeset šesta kad sam ja bila tamo. Čim sam se vratila, čekala me je matura, posle mature upis na fakultet, dolazak u Beograd. Velika promena. Vidim po nekim osobama koje su ostale u toj mreži nekadašnjih delegata na tom Svetskom omladinskom forumu, na kojem sam ja bila šezdeset šeste, bez obzira koliko su živele aktivni život, te neke tačke događanja u njihovom životu su igrale mnogo značajniju ulogu. Meni jeste to bilo vrlo značajno u mojoj fazi sazrevanja, međutim, nisam bila sposobna da se do te mere vežem za njih. Kao kad sam otišla iz Fonda, to činim relativno lako. Ja sam nekako zaklapala stranice koje su bile završene, išla u nove bez nekog prevelikog osvrtnja unazad.

Svoje iskustvo boravka u Sjedinjenim Američkim Državama pretočila je u tekst pod naslovom *Bila sam učenica u SAD-u*, koji je objavljen u gimnazijskom listu *Gimnazijalac* (1966). Ta vest našla se i u *Godišnjaku* Gimnazije „Moša Pijade” u *Subotičkim novinama*.

G I M N A Z I J A L A C

On mi je prvi put čitao pesma Ady-a, Petofi-a i govorio o delima Dostojevskog. Pomogao mi je da steknem saznanje da je umetnost nerazdvojivi deo života.

Kao čovek, on je jedan od onih ljudi današnjice koji daje sve da bi drugima učinio nešto dobro. Uči i čita mnogo a sve to ume pravilno da primeni u životu. Veruje ljudima i smatra da u svakom čoveku ima više dobra nego zla.

Kad sam ga danas ugledala veselo sam ga pozdravila: "Zdravo, ujače!" Umehnuo se i čvrsto mi stisnuo ruku.

Cinder Marija I g.

BILA SAM UČENICA U SAD-u.

Nakon skoro četiri godine provedenih u subotičkoj gimnaziji "Moša Pijade" odjednom sam se našla u ulozi učenika, a istovremeno i predavača u američkim srednjim školama. Učenik - jer sam trebala postati rob navika američkih srednjih škola, sedeći u klupama i ako ne uspevaajući da se prilagodim suviše neformalnom odnosu koji život u njima daje, predavač, jer sam većinu vremena provodila pored katedre - pričajući o Jugoslaviji i odgovarajući na pitanja koja su bila toliko različita da mi se čini da bih mogla sastaviti obiman rečnik i katalog od njih. Istina, da je promena bila ogromna, međjutim, spontani odnos između mene i mojih novih drugova i drugarica učinio je da osećam atmosferu kao blisku i interesantnu.

Odnosi učenik - nastavnik

Moguće je da izgleda suviše strano početi sa ovom problematikom, međjutim, ona me je prvo opsela i dala povoda za vrlo obimne diskusije, kako sa učenicima tako i sa nastavnicima. Naime, opšte je mišljenje da učenici koji pohađaju školu treba da uče, a ne da se podvrgavaju nečijem autoritetu što bi bilo u redu, ali stvar izgleda nešto drugačije. Učenici srednjih škola su pre svega uvek bili deo

nicima suprotnog pola/. Naprimer X.Y. šarmentna plavuša koja ima uspeha se svim mladima, u isto vreme karakteristika drugog učenika - siguran kandidat za američku misiju u Ujedinjenim nacijama.

Kada su o ovom pitanju delegati Foruma razgovarali u Nacionalnom udruženju nastavnika u Vašingtonu, stručnjak koji se bavi ovom problematikom objasnio je delegatima da je sve ovo samo vrlo široka sloboda američke škole, a naše mišljenje je bilo - nenalaženje određenog nivoa u celom sistemu.

Kako deluje američka škola?

Tako zvana "vrlo široka sloboda američke škole" po mom mišljenju rodila se kao rezultat promena u celom školskom sistemu tokom zadnjih nekoliko godina, kada su se sve snage u SAD skoncentrisale na podizanju nivoa obrazovanja. U tom periodu došlo je i do diferencijacije u sistemima ocenjivanja, na primer u nekim školama pismeni testovi se ocenjuju procentima, u drugima slovima, a po nekad ocenjivanje zavisi od samog nastavnika, odnosno, on poseduje slobodu da izabere način na koji će oceniti pojedini rad učenika.

Što se tiče predavanja, vrlo je česta situacija da nastavnik samo zadaje spremanje određenog dela iz udžbenika, a ceo čas sprovodi u diskusiji što mi se čini da je ponekad vanredna metoda na primer u izučavanju afričke i azijske situacije u današnjem svetu, ali je pomalo apsurdno u slučaju matematike. Koliko je velika razlika u školama u nivou interesa učenika, vrlo je teško opisati, jer su sve tri škole koje sam pohađala po tri nedelje bile u različitim društvenim sredinama, što mislim da je sledeće vrlo interesantno. Naime, dok sam u prvoj školi bila prosto bombardirana pitanjima o demokratiji, jer se škola nalazi u vrlo konzervativnoj zajednici, koja smatra da je demokratija jedino moguća u Americi, dotle je prvo pitanje u svakom razredu moje treće škole, koja je jedna od karakterističnih škola New Yorka, bilo o Vijetnamu i odnosu Jugoslavije pre-

su obavezni da pohađaju ovaj stepen nastave i mnogi od njih gledaju teret u tome. Upravljaajući se po količini šminke kod devojaka i dužini kose kod mladića, mogla sam smesta odrediti da li se nalazim u razredu koji pohađa pripreme kurseve za univerzitet ili u razredu do raz čiji će učenici - nakon napunjenih 16 godina automatski napustiti školu. Naime, i odnosi se razlikuju idući od razreda do razreda, ali uopštavajući ako je moguće situaciju, može se naći tolerantan odnos učeika prema prema nastavnicima, koji se uopšte ne trude da ovaj odnos promene. Učenici se obrezuju na način koji im se dopada, jer se vreme u školi uglavnom provodi u diskusijama, a ocenjivanje preko testova, tako da je moguće biti potpuno pasivan u osam ili devet časova, koji se provode u školi. Ova pasivnost ogleda se i u načinu na koji poneki učenici oslovljavaju nastavnike ili izvršavaju neke od njegovih zahteva. Sedeći u svojoj klupi u poluležećem stavu, odgovaraju na pitanja nastavnika, pikušavajući da odgovor bude što je moguće kraći, kako se ne bi suviše "umorili", kao na primer jedna učenica je zakasnila na čas oko 15 minuta i nastavnik istorije ju je poslao u kancelariju direktora, pošto su ova zakašnjenja bila učestala u toku dve nedelje. Devojka je počela da diskutuje sa njim o tome da je to njena lična stvar i da on nema nikakvih prava da je primora na promenu njenog ponašanja. Nakon mučnog razgovora, koji je trajao oko pet minuta, ona se lenjo digla i saopštila direktoru da joj je drago što će moći malo duže odsustvovati sa časa. U isto vreme u drugim razredima, u kojima se nalaze učenici /kako sam ih ja nazvala/ bez šminke i redovno podšišani, isti nastavnik organizuje najinteresantnije diskusije o pitanjima odnosa u Rodeziji. Bila sam u školama gde nije postojala beležnica da li se neko nalazi na času ili ne i gde se godišnji izveštaj škole sastoji uglavnom u tome, koja učenica ili učenik su šarmantniji i kako im uspeva dating /što znači: sastanci sa predstavi

ma situaciji prema ovom ratu, pošto su neposredno pre mog dolaska organizovane brojne demonstracije jedne za rat u Vietnamu, a druge protiv rata u toj zemlji.

Bila sam u školi u kojoj su učenici učili o marksizmu sa gramafonskih pleča koje su nastojale da prikažu marksizam preko problema u staljinističkom Sovjetskom savezu, kao i u školi gde su učenici organizovali prikazivanje filma o Vietkongu, kojeg je snimio apsolutni simpatizer Vietkonga.

Uspesi i neuspesi

Čini mi se da je ogroman uspeh promena u školskom sistemu potpuni odraz društvenog stanja u Americi, naime sve više i više se zaboravlja izolacionistička stera Amerika i nastoji se dati što više znanja učenicima o celom svetu, za šta je primer škola u Glen Fallsu država New York, gde učenici od prvog razreda osnovne do završetka srednje škole, baziraju sve svoje obrazovanje na internacionalizmu, tako na primer čak i u razredu kućne ekonomije uče kuvanje - isključivo internacionalna jela. Američki učenik je u mogućnosti da u vrlo brojnim diskusijama, koje se iz dana u dan organizuju u razredu, formira svoje vlastito mišljenje i daje svoj sud.

Kao jedan od najvećih problema u drugom svetlu, američki pedagozi uzimaju "odpadanje" od škole, odnosno problem dasve veše i veše učenici sa napunjenih 16 godina predidaju školovanje i napuštaju škole što se može objasniti i tim da se nema dovoljno vremena ni mogućnosti u približavanju škole ovim mladim ljudima.

Masovno obrazovanje jestestvar koja je nova u Americi i čini mi se sa velikom budućnošću, ali samo u slučaju u koji se nadju mogućnosti dubljeg vaspitnog procesa u školi pošto će na taj način biti moguće zadržati ove učenike, a ne prepustiti ih teškim ulice i delikvencije.

Po mom mišljenju američki školski sistem doživljava ovih dana ogromne promene i novi način izražavanja, što je toliko karakteristično za samo društvo koje ga izgrađuje.

Sonja Liht IV b

Dr Ana Licht
Nije lako biti Sonjina mlađa sestra

Šest i po godina je razlika između Sonje i mene. Ona je bila vrlo ozbiljna već kao malo dete, vukla je za sobom dedinu torbu punu knjiga i sveza-ka, čitala je vrlo rano, sa četiri godine je recitovala duge pesme. Bakinim prijateljicama je uvek iskreno rekla da je vreme da idu kući kada bi ostale do kasno. S njom su odrasli rado razgovarali. Sa pet-šest godina imala je svoje mišljenje o ljudima i svetu. I onda sam se rodila ja. Naš tata je jako želeo da ima sina, ja sam bila poslednji promašaj na toj listi. Jako sam htela da odobrovoljim tatu, pa sam se igrala pištoljima, tukla se, nisam čitala, nisam razgovarala sa odraslima, bila sam pravo nestašno dete. Veliki je bio kontrast između nas.

Uvek su me upisivali u istu školu u koju je išla Sonja.

Sonja je bila pametna, ozbiljna, vrlo rano je počela da se bavi politikom. Mene to uopšte nije interesovalo. Nastavnici i profesori vrlo 'obdareni' pedagogijom spominjali su mi da nikad neću biti kao moja starija sestra. Na svu sreću to je mene inspirisalo da učim (a meni je trebalo mnogo više napora nego Sonji). Istina je da se ne sećam da je Sonja učila kod kuće. Uvek mi je govorila da ona pazi na času i da sve pamti. Ja sam se dopisivala sa drugaricama za vreme časa, uvek sam bila u nekoga zaljubljena, pa nisam baš pratila šta se zbiva na času, pa sam morala mnogo da učim kod kuće.

Tako sam odrasla u senci moje sestre.

Meni nije bio problem šta ću da studiram, jer sam mislila da ću za Sonjom. Htela sam da studiram arheologiju. Ali naš tata mi je rekao da je u porodici dovoljan jedan sociolog, ja treba da nastavim njegov posao. Što znači da idem da studiram medicinu.

Opet sam htela da slušam svog tatu i bez problema odlučila sam da idem za lekara. Posle 43 godine lekarskog staža, kao hirurg, jako sam zahvalna mom tati, jer obožavam svoj poziv. Hirurgija je ljubav mog života. Jako sam srećna što sam ovaj poziv, uz tatinu pomoć, odabrala.

Ali vratimo se Sonji: Za vreme gimnazijskih godina ova senka već nije bila nimalo laka. Sonja je organizovala pobunu protiv loših profesora. I

ja sam to isto uradila, ali je meni život tinejdžera bio mnogo uzbudljiviji. Na letovanju sam učila Sonju kako treba flertovati sa mladićima, jer ona ovakve stvari nije znala. Sedela je na beskonačnim sastancima, a ja sam išla u diskoteku. Naši divni roditelji bili su vrlo ponosni na Sonju kada je 1968. godine Filozofski fakultet bio opkoljen policijom, a tata je otišao u Beograd s mamom da vrate Sonju kući. Vratili su se, naravno bez Sonje. Kada je tata video Studentski trg i masu pred fakultetom rekao je mami da je divno to što mladi rade!

Naravno, kada je zaškripao policijski automobil pred našom kućom i policija došla da odnese Sonjin pasoš, niko se nije radovao.

Mnogo godina i decenija je prošlo, ja sam studirala u Mađarskoj, tamo se udala i tamo radim. Na kongres kolorektalnih hirurga u Mađarskoj, u Hortobađu, bile su pozvane i kolege iz Beograda. Profesor Krivokapić je držao divno predavanje posle koga sam mu prišla i čestitala mu, naravno na srpskom jeziku. Pogledao mi je bedž sa imenom i pitao me da li imam neke veze sa Sonjom Licht. Rekla sam mu da mi je ona sestra. I tako je počelo naše prijateljstvo. Uvek sam tvrdila da je moj najveći uspeh kao kolorektalnog hirurga u Srbiji da sam sestra Sonje Licht. Ja sam na to vrlo ponosna. Na drugim kongresima na Malti, u Majamiju, San Dijegu sam uvek prilazila srpskim kolegama i oni bi mi uvek čestitali kakvu imam sestru!!! Nikada nisam bila tako hrabra kao moja sestra. Meni je najveća čast da mogu da živim u senci moje sestre.

Naši roditelji koji su, nažalost, davno umrli i sada su jako ponosni na nju tamo negde daleko u drugim dimenzijama.

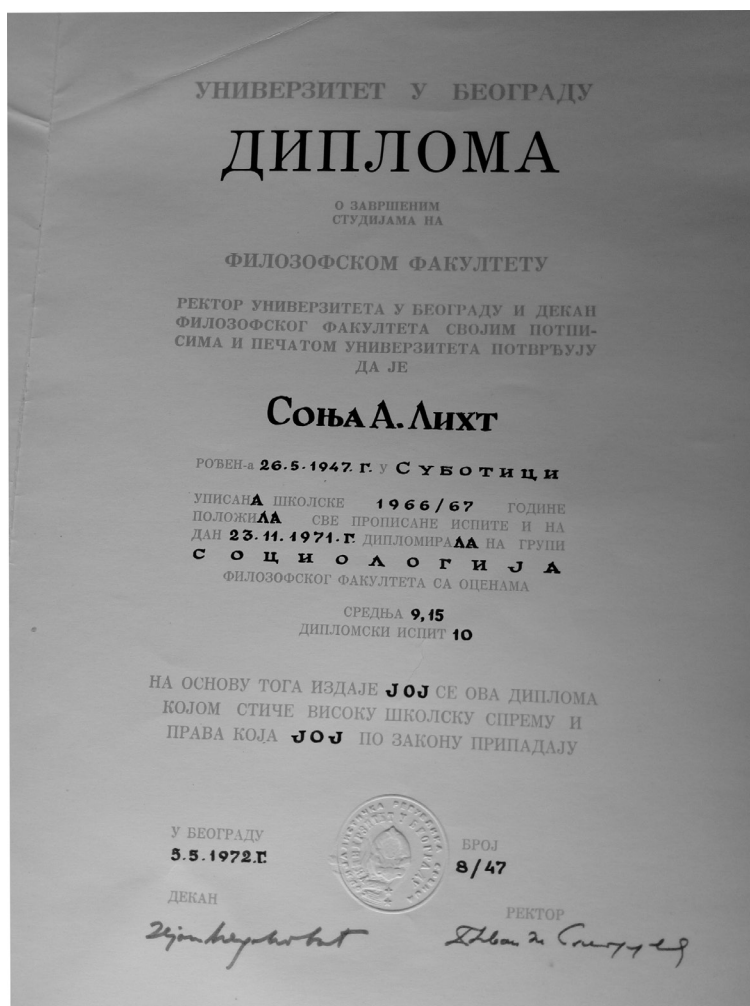
DRUGI DEO

II Profesionalno i privatno usmerenje: studije, studentski aktivizam i početak profesionalnog angažmana (1966–1984)

Studije

Sonja odlazi iz Subotice da studira na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za filozofiju i sociologiju (1966). Diplomira nakon četiri i po godine, prvo iz sociologije 1971, a godinu dana kasnije, odmah po osnivanju, prelazi na posleddiplomske studije iz sociokulturne antropologije. Taj program, tada prvi interdisciplinarni program na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta, vodi profesorka Zagorka Golubović. Slede oblici zapošljavanja u nekoliko sličnih, a opet različitih, institucija u Beogradu. Najpre se 1972. zapošljava u zvanju asistentkinje-pripravnice u novoosnovanom Institutu za filozofska i sociološka istraživanja pri Filozofskom fakultetu BU, u okviru Odeljenja za filozofiju i sociologiju, a na projektu kojim je rukovodio prof. Ljubomir Tadić. Magistrira 1979. godine sa radom pod nazivom *Pokreti saveta u Mađarskoj – ideja i praksa*. Godine 1974. zapošljava se u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka u Beogradu, a 1981. prelazi u Institut za međunarodnu politiku i privredu.

- Diplomirala sam u novembru sedamdeset prve na temu staljinizma i upisala postdiplomske studije iz sociologije, pa godinu dana postdiplomske studije iz sociokulturne antropologije. To je bila fantastična jedna priča kod Zage, to je bio prvi interdisciplinarni predmet na Filozofskom fakultetu. Petar Opalić i ja smo bili prvi studenti, to je bilo divno! On je završio Medicinski fakultet, došao iz Zagreba, a ja evo Sociologiju. Sa Zagorkom smo te prve godine zajedno radili kurikulum i to je bilo apsolutno uživanje. Nije se mnogo osoba upisivalo na početku, zato što smo mi svi zaključili da će prava stvar biti da uvedemo mnogo više ispita. Tako da je bilo više ispita nego na drugim katedrama, pa su oni koji su brzo hteli da dobiju magistraturu išli tamo, a ovde su dolazili ovi drugi i to je bilo uživanje. Na drugoj godini, prva je bila potpuno

Diploma Sonje Licht o završenim osnovnim studijama (1971)

eksperimentalna, ona je pozivala predavače sa svih strana. Na primer, držali su nam predavanja: Vladeta Jerotić, Veljko Rus, Dragoslav Sre-
jović – to je bilo uživanje! Tad sam prvi put slušala profesora Sre-
jovića o arheologiji i sećam se oduševljenja da nam on prepodne govori o
paleontologiji, a poslepodne nam govori Veljko Rus o sociologiji rada
u kibucima¹⁶ u Izraelu. Odjednom shvatim da oni govore o jednom te
istom, ali sa par desetina hiljada godina razlike. Zaga Golubović je us-

¹⁶ Društvena komuna u Izraelu.

pevala da dovodi osobe koje su bile intelektualni izazov tog trenutka, elita izazov, i te dve godine su bile apsolutno uživanje!

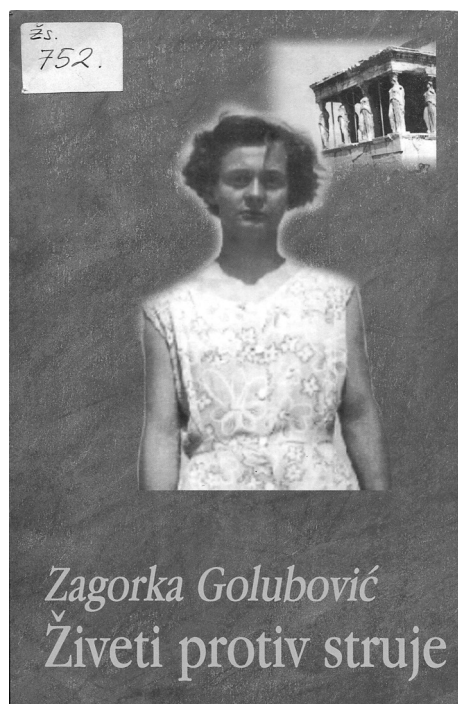

Zagorka (Zaga) Golubović

Zaga (Zagorka) Golubović (1930–2019) bila je izuzetno sugestivna mentorka i predavačica, sa jasnim stavovima po pitanju civilizacijskih tekovina demokratije. U knjizi *Živeti protiv struje* profesorica Golubović iznosi jasno svoj stav:

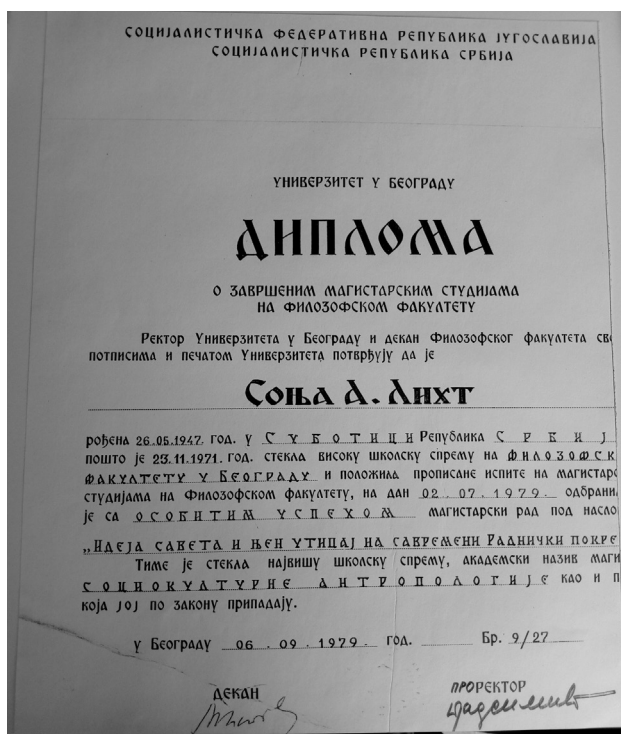
„Biti intelektualac znači boriti se protiv jednostranog, ideološkog i dogmatskog shvatanja sveta. Intelektualac može da misli u alternativama i da otvara puteve za nova, bolja i ljudski prihvatljivija rešenja. Ako je zarobljen jednim vladajućim pogledom na svet, bez kritičke distance, on ne može da igra ulogu intelektualca, jer postaje 'državni ideolog' u službi određenog poretka. Za mene je primer vrhunskog intelektualca Noam Chomsky, koji je samosvojnost svoga kritičkoga 'ja' suprotstavio

visokom položaju u društvenoj hijerarhiji, koji bi mu po svestranom znanju i razumevanju prilika u svetu sigurno pripadao. [...] Intelektualac je i osoba koja stalno preispituje sebe i ja mislim da danas u ovako izazovnom vremenu u našem društvu, svi treba da postavimo sebi pitanje: da li smo nešto i sami učinili da zapadnemo u ovaj bezdan iz kojeg se teško izvući, ili smo nešto učinili da se toga spasemo i šta još možemo učiniti da postanemo demokratsko društvo, sa ljudskim likom.” (Golubović 2001: 12).

Naslovna stranica knjige *Živeti protiv struje* (2001)

Nije onda čudo što je profesorka Golubović inspirisala mnoge generacije studentkinja i studenata koji su prošli ovim studijama dok ona sama nije otišla u penziju (1996. godine).

Diploma Sonje Licht o završenim magistarskim studijama iz sociokulturne antropologije (1979)

Zaposlenje

Prvo zaposlenje usledilo je ubrzo po diplomiranju i tada se još nadala da će da izgradi istraživačku karijeru, o čemu sama iskreno svedoči.

- Sedamdeset prve sam diplomirala, sedamdeset treće sam postala asistent-pripravnik u Institutu za filozofska i sociološka istraživanja, gde sam bila od sedamdeset druge do februara sedamdeset pete, a potom sam se zaposlila u Institutu za međunarodnu politiku i privredu i bila sam tamo do osamdeset prve, kada prelazim u Zavod za proučavanje kulturnog razvitka do devedesete, a potom u Institut za evropske studije (mislim prvog januara devedeset prve). Pozvao me Đura Kovačević. Nisam mnogo uradila u tom Institutu, ali je tu bila divna grupa osoba, mnogo je lepo moglo da se radi. Međutim, tad sam već uletela u svoje ludilo aktivizma ponovo, to je sad 'odrasli' aktivizam, ono je bio više onaj klinački. I sve se to odvija od sedamdeset treće do sedamdeset pete – i Filozofija i suđenja.

- I negde sedamdeset pete, kad sam se zaposlila u Institutu, do sredine osamdesetih godina bila sam u raznim istraživačkim traganjima – jer me je sve interesovalo! Tokom tih deset godina pokušavam da izgradim svoj profil naučnog radnika. Nije da u tome nisam imala svoje trenutke ozbiljne satisfakcije, od tad imam i nekakvu bibliografiju, tačnije pisala sam neke tekstove. Bavila sam se prvo međunarodnim radničkim pokretom, onda sam počela da se bavim pitanjima međuetničkih odnosa, nacionalizma, i novih socijalnih pokreta, sve se jedno na drugo nado-vezivalo.

Kada Sonja Licht počinje profesionalnu karijeru početkom sedamdesetih godina, u Jugoslaviji su ozbiljni potresi koji se odnose na događanje u Zagrebu i Beogradu povodom političkih pitanja poznatih kao Hrvatsko proleće¹⁷. To je vreme ozbiljne konfrontacije u društvu u odnosu na nacionalno, ali više nacionalističko istupanje nekih političara, što se odrazilo i na akademsku zajednicu u oba grada, pa i u Novom Sadu.

Tako je početak radnog veka obeležila Sonjina politička nepodobnost. Iz tog perioda se seća:

- Počela da radim u Institutu za međunarodnu politiku i privredu pri Centru za međunarodni radnički pokret, i kad sam tu došla odmah su se napravili fini politički problemi. To je duga i jedna mučna priča, jer su oni onda shvatili da mene nisu trebali da prime, da sam ja politički nepodobna. Bilo je sastanaka partijskih organizacija na kojima se oko mene svađalo i uopšte je bilo svašta, ali pošto sam već imala rešenje, što nisu tada znali, nisu hteli da prave novi skandal da me otpuste. Tako da je moj početak radnog veka prošao kroz vrlo neprijatne epizode. Tu sam bila zadužena da pratim te komunističke partije u istočnoj Evropi (tema od koje su svi bežali), to je tada bio jedan od najdosadnijih poslova u naučnom svetu, ali je meni bilo zanimljivo. Naime, mene je cela ta tema uhvatila dok sam bila na studijama, slučajno, zbog poznavanja mađarskog jezika. Naime, dobila sam u okviru tek nastalog Instituta za filozofska i sociološka istraživanja pri Filozofskom fakultetu da radim na jednom velikom projektu koji je vodio prof. Ljubomir Tadić. Radila sam na pitanju mađarske revolucije pedeset šeste, pa sam iz te opšte teme izabrala temu za svoju magistraturu i naslov je glasio *Pokreti saveta u Mađarskoj - ideja i praksa*.

¹⁷ Hrvatsko proleće ili MASPOK (Masovni pokret) je naziv za politički pokret koji je početkom 1970-ih imao za cilj veću autonomiju i unutrašnji centralizam tadašnje SR Hrvatske u SFRJ. Pokret se odvijao uz podršku CK SK Hrvatske, među predvodnicima/ama su bili Savka Dabčević Kučar i Mika Tripalo. Ugašen je smenom partijskog vrha krajem 1971. godine, posle 21. sednice Predsedništva SKJ u Karađorđevu (Wikipedia 2021a).

- Radnički saveti su u stvari bili neka vrsta najrevolucionarnijih organa u oba ta perioda, koji su pedeset šeste nosili revoluciju, jer su oni bili (kako god se to nazvalo) protiv sovjetskog modela u Mađarskoj. Nikad neću zaboraviti jedan detalj koji povezuje privatno i javno u mom tadašnjem životu. Naime, za potrebe tog projekta sam prevodila sa mađarskog na srpski jedan govor Janoša Kadara¹⁸. To sam radila u saradnji sa mojom sestrom, koja je tada već počela da studira na Medicinskom fakultetu u Segedinu. Pomagala mi je da se prekuca to što ja prevodim. I dok je bila nekoliko dana kod mene u Beogradu, iskreno mi je rekla: „Slušaj Sonja, doći ću sledeći put ako treba opraću ti prozore, čistiću ti kuću, samo me ne teraj da radim ovaj užasan posao, ovo je strašno!” Kadar je bio poznat po tome što je imao najkraće referate, a to je značilo oko sedamdeset strana. Ostali, Brežnjev¹⁹ i tako dalje do sto četrdeset, sto pedeset, pa sam joj govorila: „Ovaj je najbolji!”
- U tome poslu sam stekla temeljna znanja o tome kako taj realni socijalizam funkcioniše. Meni je to bilo zanimljivo. Ali toliko je tu bilo problema. Između ostalog sam tada njima napravila politički problem, jer sam napisala analizu o čuvenom Berlinskom skupu Komunističke partije, jednom od poslednjih te vrste (negde sedamdeset i pete). Ta analiza nije bila potpuno u skladu sa onim što je očekivao tada Centralni komitet u Beogradu. Tu su se oni uznemirili zbog mog teksta, nastao je haos zato što sam se usudila da napišem neke zaključke koji tad još nisu bili politički korektni. To je jedan nezavršen projekat, jer tad to nije moglo da se radi onako kako sam ja želela. Imala sam jako kritičan stav prema tom realnom socijalizmu, konačno sam već prošla šezdeset osmu, već je prošla cela priča sa Praškim prolećem²⁰. Kao posledica toga, počeli su da mi ne daju poslove, pa sam onda krenula da prevodim Lukačevu²¹ *Ontologiju* (još jedan nezavršeni projekat). Predala sam nekoliko stotina strana u *Marksizam u svetu*, objavljeno je par delova, stotine i stotine strana te prevedene *Ontologije* sam bacila u du-

¹⁸ Janoš Kadar (mađ. Kádár János) (1912–1989), mađarski komunistički političar, aktivan tokom revolucije 1956. godine i čelnik Mađarske od 1956. do 1988. godine.

¹⁹ Leonid Brežnjev (1906–1982), generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza (vođa SSSR-a) od 1964. godine.

²⁰ Praško proleće (češki: Pražské jaro, slovački: Pražská jar) bio je period političke liberalizacije u Čehoslovačkoj, koji je počeo 5. januara 1968, a trajao je do 21. avgusta te godine, kada je Sovjetski Savez sa svojim saveznicima iz Varšavskog pakta (izuzev Rumunije) okupirao zemlju (Wikipedia 2021b).

²¹ Đerđ Lukač (mađ. Lukács György) (1885–1971), mađarski hegelijanski i marksistički filozof i književni kritičar.

bre, zato što nisam ni završila, niti je ko bio zainteresovan da štampa, a nisam ni ja više bila zainteresovana da radim. *Ontologija* nikad nije prevedena na srpski, ali cela priča sa Lukačem je bila da je meni trebao izlaz. Nisam mogla više da podnosim atmosferu u tom Institutu, gde su me ćuškali levo-desno, jer nisu hteli da mi daju pristojan posao. Istovremeno nisu hteli ni da mi daju otkaz, tretirali su me kao neko 'nužno zlo'. Nikad neću zaboraviti tadašnjeg momka moje najbolje prijateljice Tanje Petovar i oca njenog deteta, Slobodana Perovića, i njegove primedbe: „Ovo je opet, kaže, njena jevrejska crta. Sedi i prevodi tu stvar danonoćno da bi negde sama sebi dokazala da ima nekog smisla to što radi”. U tom prevođenju je bio moj ventil i ja sam iz prevoda učila. Uživala sam, sećam se kako sam sanjala pojmove: *bit* ili *bitisanje*, ili *bitak*. Razgovarala sam sa Gajom Petrovićem o tome zašto je on to preveo kao *bitisanje*, a ne kao *bitak* i gde je razlika, ulazila sam u tu celu priču prevođenja filozofskih tekstova.

Podsećamo na činjenicu da su i neke druge naučnice u svojim biografijama pominjale razliku između poslova koji su 'naručeni' i moraju da se urade, i onih prema kojima postoji lični afinitet. U naučnim institutima se, poznato je, ne rade samo teme koje rado istražujemo, nego i one teme za koje su odobrena finansijska sredstva iz ministarstva.

- To su znači te godine u kojima ja nisam aktivista, u kojima ja pokušavam da budem intelektualac, da sistematizujem znanje. Pokušavam da se bavim jednim ozbiljnim istraživačkim poslom. Moja drugarica Radmila Nakarada mi do dan-danas nije oprostila što sam od istraživačkog posla digla ruke. Mene jeste uzbuđivala cela ta priča sa tim socijalizmom, obično sam na raznoraznim mestima i skupovima rekla da sam rođena kao socijalistkinja i umreću takva. Činjenica je da je mene negde u stvari od vrlo rane mladosti počeo da muči taj raskorak između onoga što je bilo proklamovano i onoga što sam videla u svakodnevnoj praksi, i onoga što sam videla konačno i kao aktivistkinja. Verovala sam u jedno, a onda se to pokazivalo da je nešto drugo. Sećam se kad sam došla da studiram na Filozofski fakultet, pa su mi ponudili stalni posao na drugoj godini studija u Centralnom komitetu omladine Srbije. Rekli su mi i kolika bi mi bila plata, što je u tom trenutku bila plata mog oca koji je izgradio instituciju i vodio je sa preko sto zaposlenih. Da mi nisu rekli tu platu, ja bih možda pristala, i ko zna šta bi sa mnom bilo, otišla bih u profesionalne političare. Međutim, meni je toliko bilo ružno da pristanem na tako nešto, i odbila sam. Zapravo nisam znala da je to jedna vrsta korupcije i kupovine, to nije meni poj-

movno bilo niti jasno, niti blisko... Jednostavno nisam mogla da pristanem da ja kao klinka koja je tek počela da studira, dobijem u jednom Komitetu omladine platu kakvu ima moj otac... Naravno, onda dolazi šezdeset osma. Moj angažman u studentskoj organizaciji počinje već šezdeset šeste demonstracijama protiv rata u Vijetnamu, kad su prebili neke studente, kad sam se jako pobunila na sastanku partijskom na Filozofskom fakultetu, držala tamo neko vatreno slovo povodom cele te priče. Šezdeset osma je bila situacija u kojoj sam bila jako aktivna od prvog to poslednjeg dana i to je kraj mog političkog angažmana u smislu ovih raznih komiteta, omladinskih organizacija i tako dalje, počinje taj moj disidentski život. To ima i niz konsekvenci. Te šezdeset osme su mi uzeli pasoš, prijatelji mi idu u zatvor i tako dalje. Onda sam obavljala sekretarske dužnosti u redakciji časopisa *Filozofija*, bila sam vrlo bliska sa beogradskim delom Praxis grupe i negde kad sam se zaposlila, kad su oni na kraju izbačeni sa Fakulteta, časopis *Filozofija* je prestao da izlazi (jer su saradnici i uredništvo bili upravo izbačeni profesori). Zaposlila sam se u tom Institutu, prošla kroz sva ta maltretiranja. Tu nastaje jedan deo mog života u kome ulazim u istraživačke vode.

Za one koji tek počinju istraživačku karijeru u nekoj naučnoj instituciji važno je da budu uključeni u ukupan život, pored samih projekata, na primer u poslove uredništva časopisa, monografija i drugih materijala, da učestvuju na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Sonja Licht je, i pre nego što je primljena u Institut kao pripravnica, bila uključena u rad časopisa *Filozofija* na sekretarskim poslovima tokom studentskog života (1972–1975).

- U vreme kad sam bila sekretar redakcije *Filozofije*, uređivala sam rubriku koja se zvala Svedočanstva, gde smo mi objavljivali dokumenta. Nažalost, tada uglavnom o suđenjima, suđenju za trockizam Milanu Nikoliću, Pavlušku Imširoviću i Jelki Klaić, suđenje Dobrici Ćosiću, suđenje profesoru Đuriću. Tekst Dobrice Ćosića povodom ta dva suđenja, raznorazni slučajevi te vrste. Uz ogromnu podršku Zage Golubović, moram da naglasim ogromnu podršku (!), jer drugi članovi su s vremena na vreme imali pomalo osećaj da će takva objavljivanja dovesti do problema, što je i bio povod da je broj dva zabranjen. To je sedamdeset i druga, ja imam dvadeset pet godina, a ja sam imala opsesiju da se to mora, da događaji moraju ostati zabeleženi u tekstu za istoriju.

Početak disidentskog života

Sonja Licht za sebe često kaže da je večiti disident. U ranim studentskim danima postala je borkinja za ljudska prava, slobode, ravnopravnost, jednakost i prosperitet i uvek je verovala u bolje sutra. Digla je glas protiv rata u Vijetnamu; učestvovala u studentskim demonstracijama '68, podržala grčkog kompozitora Mikisa Teodorakisa koji je prolazio kroz pakao samo i jedino zbog toga što se usudio da se pobuni protiv vojne hunte u svojoj zemlji.

- Ja sam bila zaljubljena u Tita. I kao malo dete, mislim da nisam imala više od sedam-osam, ja sam bila ubeđena da on ne kaki. Da je on toliko nešto nadnaravno da on tako nekom stvari ne može da se bavi. Ali sam užasno mnogo učila u tom svom odnosu s Titom. Imam svoju priču Tito i ja, drugačiju. Dakle, ja sam, odrastajući i sazrevajući, analizirala taj lik, jer mi je tako mnogo značio. Došla sam tad već do jednog, za sebe jako bitnog, zaključka, da je strašno naći se u toj situaciji. Sećam se da sam u jednom trenutku sebi rekla da nisam ubeđena da postoji jedna jedina ličnost u svetu koja bi mogla da se odupre tolikoj količini poltronstva, da bi mogla da se odupre stotinama hiljada, u Titovoj situaciji milionima, koji permanentno dvadeset četiri sata šalju, artikulirane i emotivne poruke: „Ti si najveći, ti si bezgrešan, ti si, takvog kao ti nema”. Da li tome uopšte živ čovek može da se odupre? I koliko god to bilo smešno, za moje sazrevanje je Tito odigrao ogromnu ulogu. Jer od tog da li čovek uopšte kaki, odnosno mog ubeđenja da ne kaki, do toga šezdeset osme, kad ja gledam oko sebe šta radi policija studentima na protestima. Ne ulazim u te demonstracije kao grlom u jagode, imam dvadeset jednu godinu, drugu godinu sam na fakultetu, okružena tu svojim profesorima koji su nam stvarno pomagali da počnemo da mislimo svojom glavom, bez obzira koliko su neki od njih bili autoritarni. Međutim, iznosili su neke teze koje su bile nove i pomagali nam da počnemo da gledamo stvari drugačijim očima. I sve to, i čitanje svih tih knjiga koje su se tu čitale, i slušanje pametnih osoba, kao što su Veljko Korać, Zagorka Golubović i Ljuba Tadić, dobijala sam potpuno neke nove uvide, bez obzira što sam prvi put šezdeset osme u decembru doživela da policija bije.
- To je pomalo i provincijalni sindrom, nikad nisam videla policajca u kacigi, u šlemu, kad su oni krenuli na nas. A mi smo imali taj veliki miting podrške Vijetnamu u Sali heroja. Izašli smo napolje, pošto sam ja izašla među poslednjima, tako sam se našla među prvim u redu, jer tako smo i krenuli, počeli su da biju one prve koji su izašli iz Sale

heroja. Onda se čulo komešanje i sve ostalo, i onda smo se mi okrenuli automatski kad neko je viknuo: „Ajdemo na Američku čitaonicu!” Bila sam maltene među poslednjima, našla se među prvima pred Američkom čitaonicom. Iz pravca Kalemegdana, dakle opet otpozadi, krenula je konjica. Ja nit’ sam ikad videla policajca na konju, a još manje policajca u šlemu na konju. Nikad neću zaboraviti, kad sam se okrenula, odjednom sam ugledala tog policajca u šlemu i prva asocijacija je bila Nemci i esesovci, nacisti, Wehrmacht²²... Šta ja znam šta sam mislila u svojoj maloj provincijalnoj glavi, sve tako naivna kakva sam bila. Ja sam pevala Internacionalu, pevali su i drugi, ali drugi su se rastrčali, a ja sam ostala nasred puta, jer sam ja bila ubeđena da ako pevam Internacionalu, onda mene policajac neće da bije. I mene je u poslednjem trenutku moj drug Ljuba Đorđević zgrabio ispred konja, on je već podigao konja na zadnje dve noge. Nisam uopšte shvatila da sam sama tu stajala nasred puta pevajući Internacionalu.

- Moj ideološki naboj, moja vera u to što je bilo, bez obzira na sve moguće stvari koje sam videla da ne valjaju, bez obzira na to što je i moj tata jako mnogo toga pričao kritički, pa sam mislila da je on vrlo konzervativan, u biti sam bila ubeđena u tu ideologiju, ali sto posto. To iskustvo iz šezdeset šeste, kad su tukli studente, kad su neke devojke vukli niz kose dole, kada sam se je opet našla među prvima u redu. Sad više uopšte ne znam kako je to bilo i pred Američkom ambasadam, kada su me jurili tamo i udarili palicom. Ono što je meni najstrašnije bilo, ne što sam ja dobila palicom, nego što sam čula u jednom trenutku od tog policijskog komandanta, kako je izleteo iz kola i dao im nalog da krenu na nas. Ja sam ga čula kako viče: „Udrite ih, ubijte ih!” Dakle, već imam šezdeset osme sve to iskustvo da neki visoki policajac, činove nikad nisam znala ni dan-danas, izdaje naredbu: ‘Ubijte ih!’, što sam ja inače iznosila na partijskom sastanku javno.
- Sve to se već izdogađalo u mom životu i opet šezdeset osme kada su krenule studentske demonstracije. Prve noći smo zauzeli zgradu Rektorata, pa su nas onda lepo zamolili da tu zgradu napustimo, jer je tu trebalo da zaseda Savet Univerziteta. A mi smo kao budale naravno napustili zgradu i prešli u onu dvorišnu Filozofskog fakulteta. Onda je bila sednica Saveta Univerziteta i došla je Veroslava Tadić, moja drugarica, koja je bila na sastanku i rekla mi da mora nešto sa mnom da razgovara u četiri oka. Onda mi je rekla: „Slušaj Sonja, stvar je vrlo ozbiljna, moguće je da će krenuti na nas i policijom i vojskom, ti ne možeš da trčiš i

.....
²² Nemačke oružane snage u Drugom svetskom ratu (prim. ur.).

Sonja Licht tokom suđenja Milanu Nikoliću (1984)

- imaj u vidu da moraš jako da paziš, jer ti nisi neko ko može da trči pred njima i da otrči. I ja njoj na to kažem: „Vera, to je nemoguće, neće dati drug Tito”. Na to Vera meni kaže: „Budalo!” Nikad neću zaboraviti kad ona meni kaže: „Budalo jedna, zar ti misliš da bi iko tu šta mogao da pomene da Tito ne stoji iza toga!” Ona je otišla, ja sam se zavukla u onu prostoriju u dvorištu, sad je Argument tamo, ona malo u ćošku, otišla sam iza, bile su ogromne količine časopisa *Sociologije* i *Filozofije* posl-gane tamo u jednom malom prostoru. Ja sam se sakrila iza tih časopisa. Ne znam koliko sam dugo plakala. Ja sam raskrstila sa Josipom Brozom Titom četvrtog ili petog juna, kada to već beše, u tom uglu sama sa sobom. On mi jeste neka vrsta simbola onoga što smo živeli.
- Ovi današnji mladi prosto ne mogu da shvate koliko je bila jaka ta ideologija i idolopoklonstvo. Sve je to u mojoj maloj glavi dobijalo ogromne razmere na početku, a posle, kako sam sazrevala, zaista kroz to sve što je on bio, meni se mnogo toga prelomilo. Između ostalog, i taj uvid da je strašno opasno biti opkoljen člankoliscima. A drugo, osobama koje od tebe zavise, gde jednim potezom prsta ti možeš da ih lišiš posla, možeš da ih lišiš mnogo čega toga, ali pre svega moći. Ja sam zaljubljenik

Tito među pionirima

parlamentarne demokratije, osoba koja veruje u taj demokratski parlamentarni poredak, u podelu vlasti, u smenjivost vlasti. Shvatam da sam emotivno celu tu priču savladala u velikoj meri upravo preko odnosa sa tom jednom diktatorskom figurom. Istovremeno me to zato toliko i muči kad krenu da mi nostalgiziraju oko tog vremena. To je vreme bilo opasno vreme, jer je to bilo vreme strašnog zaglupljivanja.

Studentski protesti: 1968. godina

- Tu ima strašno puno likova, ali Mićunović je odigrao fantastično značajnu ulogu, jer je bio voditelj, spiritus movens kompletnog programa koji se odvijao u zgradi Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji je opet bio neka vrsta centra celog pokreta, iako je na svim fakultetima bilo raznoraznih događanja. Popodne se krem beogradski skupljao upravo tu na Filozofskom fakultetu, da kažem taj disidentski, mi smo ga tad tako zvali, beogradski. Mićunović je to sve vodio od prvog do poslednjeg

dana. Bio je sed, bio je lep, žene su mu donosile čiste košulje, bio je potpuno u svom elementu, hiljadu petsto odstotaka nikad ni pre, ni posle toga, uživao je u tome neverovatno. Imao je dovoljno, s jedne strane, i pameći i ovo što je za njega specifično, sposobnosti da nalazi kompromis, a s druge strane naravno i dovoljno sujete da mu je to sve strašno prijalo. Danima nije spavao, svaki dan je izgledao bolje od onog prethodnog i sve one studentkinje koje su ga gledale s obožavanjem. Možete da zamislite celu situaciju. On je trideseto godišće, tada mu je trideset osam godina, mi svi mislimo da je on mator, a on je upravo u godinama kad se muškarci na jedan način potvrđuju. Ne mogu da se ne setim toga, a da nemam široki osmeh.

- Vrlo mnogo sam naučila te šezdeset osme. Jako mnogo scena iz šezdeset osme pamtim vrlo živo, iako sam kao intendant sve vreme bila zadužena za neke jako prizemne poslove. Uz to, pošto sam ja potpisivala sve pristupnice, onda sam sve vreme morala da budem preko dana u kancelariji, da to radim. Pamtim jednu scenu koja me jako mnogo naučila i koja se posle pojavljuje u *Demonima*, u onom čuvenom filmu Kena Rasela. Izašao je neki tip popodne, jun mesec, toplo, puna Kape-tan Mišina, nema gde da se stane, vi to ne možete da zamislite koja je to bila masa, nije moglo da se sedi koliko je bilo osoba, niti možeš da sedneš na zemlju nego moraš da stojiš. Izašao taj lik i krenuo da priča o tome kako Stambolić ima ljubavnice, kako ne znam ko šta radi, kako krađu, ko kakva kola vozi. I masa počne: „To! To!” Da se uživljava, naravno, trač, krv, suze, sve je prisutno. U tom trenutku Mićunović uzima od njega mikrofona i kaže: „Mi se ovde nismo sastali da ogovaramo pojedine političare, da zalazimo u priču o njihovom privatnom životu, to za nas uopšte nije važno. Mi smo tu sa jednim političkim planom – mi želimo da ovo društvo živi bolje. I kaže sve što treba da se kaže kao kontra ovome. Nije prošlo pet minuta, to je samo njegov kratak govor, masa je počela da viče: „Živeo! Tako je! To!” i sve ostalo. Masa se okreće protiv onoga, skidaju ga sa te govornice, bio je veliki podijum, naslonjen na onaj zid prema Rektoratu, i dok si rekla keks on je bio van tog tako gusto naseljenog dvorišta. E, to je moje čisto iskustvo bilo šta je masa. Da masu možeš da preokreneš u treptaju oka, iz potpuno pozitivnog u potpuno negativno i obrnuto. Zato pominjem da je u *Demonima* ona poslednja scena kad oni viču: „Kill him, kill him!”²³ i onda: „Kiss him, kiss him!”²⁴ i samo se pretvori u: „Kill him!”

.....
²³ Ubi ga, ubi ga! (prevod ur.).

²⁴ Poljubi ga, poljubi ga! (prevod ur.)

Sonjini roditelji došli su u Beograd kada su studentske demonstracije započele 1968. godine.

- Moja mama je krenula u jednu ozbiljnu tiradu oko toga da bi oni jako voleli da ja nisam upetljana u tu stvar. Međutim, ja sam je prekinula i rekla: „Mama, ne sad. Mi imamo našu revoluciju. Vi idite svojim poslom, ja idem tamo gde mi je posao i gde me čekaju zadaci, a videćemo se u tri popodne”. I tako sam ja prvi put u svom životu – i jedini – svoje roditelje izbacila iz sobe i došla na fakultet. Kad smo se našli u tri popodne tog istog dana, ugledala sam ih – tata je bio osmehnut od uveta do uveta, a mama moja, jadna potpuno zbunjena. I ja sam onako više očima pitala šta se desilo. Ona je rekla: „Oboje ste ludi! Evo! Evo, ovaj tvoj otac! Čim je ugledao Studentski trg, odjednom je počeo da se smeje i rekao: „Naravno, na pravom je mestu, samo da nam se redovno javlja telefonom” (*Ideal* 68, Al Jazeera, 2018).

Obnavljanje aktivizma – početak 1980-tih

Sonjin aktivizam se budi ponovo krajem sedamdeset devete, kada počinje da se bavi pitanjima ljudskih prava i to na primeru tada gorućeg problema – Roma. Hoće da promeni položaj Roma i Romkinja u romskoj zajednici u Jugoslaviji, jer je bila svedokinja tog strašnog straha kod njih od komunikacije sa drugima.

- Tada se spremam da pređem u Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, ali sam već s njima sarađivala, pozvali su me da pratim jednu delegaciju decembra 1979. Odlazim sa tom delegacijom na godišnju smotru Roma u Aleksinac. Oni su došli iz Mađarske, ja sam im tu malo kao prevodilac, malo izigravala neku vrstu vodiča. Na toj romskoj smotri se suočavam odjednom sa svom dubinom problema, a suočavam se preko njihovog jezivog straha. Naime, te dve mlade žene, od kojih je jedna Romkinja, Agneš Daroci²⁵, i dan-danas jedno značajno ime u tom pokretu za emancipaciju Roma u Mađarskoj, pokušala je da stupi sa njima u neku vrstu komunikacije. I tad sam se ja suočila sa njihovim strahom da komuniciraju s nekim ko je iz inostranstva, i to je mene toliko pogodilo, da se sećam da sam u jednom trenutku istrčala napolje iz te zgrade u kojoj smo bili i sakrila se iza nekih automobila i dobro isplakala. I racionalno i emotivno je oduvek kod mene igralo vrlo značajnu ulogu. I jedno i drugo. To nije pitanje odluke, to je više pitanje

²⁵ Agneš Daroci (mađ. Daróczi Ágnes), romska aktivistkinja, novinarka, kulturološkinja.

nekakvog emotivnog loma u meni, ja moram da kažem da je možda sramota, da je dokaz toga da sam ja bila možda previše u nekim drugim temama, pa nisam htela da vidim da u ovoj zemlji živi jedna grupa osoba koja se još uvek izrazito plaši zbog svog identiteta. Tako da sam onda krenula da malo čitam na tu temu, da istražujem, da pišem.

Sinagoga i gradska kuća u Subotici, stil secesija [Juriga, 2021]

Interkulturalna sredina Subotice, grada u kojem je odrastala, uticala je na Sonju Licht da osvesti potrebu za proučavanjem drugih, marginalizovanih, diskriminisanih, bez identiteta i da se za njih zalaže i bori.

- Potekla sam iz te Subotice, gde su živeli Srbi, Mađari, Hrvati i svi ostali zajedno. Iako Jevrejka, u biti nisam doživljavala nikakvu izrazitu anti-semitsku ili bilo koju drugu ekspresiju, da ne govorimo o incidentima, u kući se o tome pričalo, da je toga bilo još i nešto posle rata, ali nije, ljudi to verovatno ne veruju. Ja sam stvarno došla iz verovatno naj-multietničkijeg grada u bivšoj Jugoslaviji, pored Sarajeva. Možda sam prolazila zatvorenih očiju, odnosno u tim prvim fazama mojim, pa i istraživačkim. Jesam bila okrenuta više globalnim temama, istorijskim temama, i onda taj Aleksinac me odjednom suočava sa nečim u čemu ja živim na jedan način. Posle je moj kolega i prijatelj Veselin Ilić, koji je bio tamo sa mnom, rekao: „Ti si previše emotivno reagovala”. I verovat-

no je bio u pravu, odnosno, on je bio stariji od mene, on je tu situaciju mnogo bolje i znao. Bio je iz Niša, mislim da je on bio iznenađen mojom zapanjenošću. Potpuno sam ispala kao jedna naivna glupača, koja nije bila svesna tog dela realnosti ni na koji način. Kad sam ja shvatila da to postoji, onda kreću moja razna propitivanja. Pre svega šta se to sa ljudskim pravima događa, da li je moguće da u ovoj zemlji postoji cela jedna grupa koja se još uvek toliko plaši svog sopstvenog identiteta. Imala sam taj problem u svom životu od šezdeset osme pa nadalje, hapšenje osoba zbog njihovih političkih stavova. Potpuno sam bila suočena sa tom vrstom problema i to je moj angažman od sredine šezdesetih, do sredine sedamdesetih, kad su ta hapšenja i sve do članstva u *Filozofiji*. S tom realnošću sam bila potpuno načisto. Ali s činjenicom da neko ima strah samo zato što pripada jednoj grupi, s tim nisam bila načisto. Sad počinje moje insistiranje na romskom pitanju i traganje i pisanje. Odjednom sam otkrila potpuno jedan novi svet kojeg nisam bila svesna – svet nepravde.

Sonja shvata da je nepravda mnogo širi pojam i od politike, i od samog identiteta.

- Jedan od mojih prvih međunarodnih skupova na koji sam otišla je bio u Italiji, osamdeset i četvrte godine. Sećam se tad sam bila baš kad je počelo Milanovo suđenje, osamdeset četvrte (Suđenje šestorici). Skup se zvao *Etnicitet i moć* (*Etnicita et potere*), gde sam izložila taj svoj tekst o mogućnosti političke emancipacije Roma, koji je bio objavljen u *Glasniku UNESCO-a*, ovde u Srbiji. Na tom skupu sam imala sukob sa jednim belgijskim antropologom, koji je mene pitao da li sam ja antropolog ili romski antropolog. Onda je Rene Konig²⁶, još bio živ, jedan od poslednjih velikih imena antropologije, stao u moju zaštitu. To je bio uopšte jedan sukob na javnoj sceni, koji je meni jako prijao, jer to su bila neka velika imena, a ja sam bila niko i ništa u toj oblasti. Preko romskog pitanja dolazim do teme ljudskih prava i manjinskih prava i međuetničkih odnosa i ljudskih prava. Bez obzira što je u Zavodu bilo raznih tema na koje istraživači moraju da pišu raznorazne tekstove, od kojih su neki bili vrlo dosadni, među nama budi rečeno, tako sam se jedno vreme tamo bavila usmerenim obrazovanjem. Sedamdeset deveta, decembar, ta romska smotra, tad sam opet ušla više u taj neki intelektualni angažman i teorijski angažman, u jednu novu fazu akti-

.....
²⁶ Nem. René König (1906–1992), nemački sociolog i antropolog, osnivač Kelnske škole sociologije.

vizma, koja naravno onda dobija zalet, osamdeset četvrte, hapšenjem beogradske šestorice, među kojima je i moj Milan.

- Cela ta priča o ljudskim pravima, o zaštiti ljudskih prava, stvaranje Helsinškog odbora za ljudska prava kod nas i sve ostalo meni dolazi kao preporučeno. Ja sam došla pripremljena, a da i ne znam. Pratila sam skup Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS – kasnije OEBS) 1975. u Helsinkiju, stvaranje, potpisivanje Helsinškog ugovora, što su samo daleke vibracije koje se kod nas osećaju. Druga stvar je da ne treba da se zaboravi suđenje šestorici, osamdeset četvrte-pete. To je potpuno jedan drugi kontekst. Tu se već uveliko postavlja pitanje ljudskih prava.
- Kada govorim o aktivizmu, ima tu jedan vrlo bitan momenat, a to je pokret Solidarnost u Poljskoj. Radmila Nakarada i ja smo osamdeset druge spremale poseban broj *Gledišta*, „Poljske alternative”, br. 5/6, 1981, posvećen Poljskoj. To je već taj neki paralelni tok koji se odigrava u tim prvim godinama kad sam prešla u Zavod za kulturu, gde jesam, odlaskom iz onog Instituta, napustila te teme realnog socijalizma, da bi mu se vratila na jedan potpuno drugačiji način. To više nije moj radni zadatak, to je sada nešto što mene istinski duboko potresa, budući da sam pratila ono što je bilo ranije. Mnogo sam bolje poznavala neakve elemente. Moram da kažem većina naših istraživača nije imala pojma u to vreme šta se događa u tim zemljama – Poljska, Rusija i tako dalje. To nikoga i nije zanimalo. Kad je počela Solidarnost u Poljskoj, bila sam jako pripremljena za temu, jer sam bila obaveštena, čitajući sve te partijske kongrese i sve ostalo. To je jedan drugi tok koji kreće kod mene početkom osamdesetih, kulminira u Suđenju šestorici osamdeset četvrte.

Biti feministkinja osamdesetih godina

- Šta je mene prelomilo da postanem duboko odana feminizmu i u stvari postanem feministkinja? Znam momenat, to nije obično. Bila sam u Engleskoj osamdeset i treće i pročitam jedan sjajan tekst u *Gvardijanu* o feminizmu. Ceo tekst je u obliku razgovora (nažalost taj tekst nisam sačuvala). Autor ili autorka razgovara sa nekim o feminizmu, i onda citira jednu pesmu, i to je bitno, tekst uopšte nije bitan, koji je opet razgovor između majke i ćerke. Ima strofa u kojoj ćerka pita majku: „Ko su feministkinje?” A ona kaže: „Those who care”²⁷. Posle stvari se razvijaju postepeno u raznim pravcima. Meni je i dan-danas ostala u jasnoj svesti ta strofa, taj *Gvardijan*, mesto na kome sam to čitala. Ja kažem: „To je strofa koja je mene presaldumila”. I to ne odmah, nego čak posle par godina razmišljanja i odjednom shvatim da ja jesam postala prava feministkinja, ne susretima Žena i društvo, ne svim tim. Nekako tom porukom, ja sam očigledno bila zrela za tu poruku, feministkinja je ona koja brine.

Jedna od Sonjinih osobina je da se daje do kraja za ideju u koju veruje dok veruje u sebe. Sa istom tom verom veruje u civilno društvo sada, zdaje se u ono što veruje i to je konstanta.

- To jeste konstanta, kao što sam bila omladinska aktivistkinja, pre nego što sam još i napunila četrnaest godina, koje su zvanično bile te godine od pionira ka omladini, tako sam i jako verovala, zaista sam verovala u tu priču i u taj aktivizam. Prvi put je to krenulo da mi puca na jedan vrlo ozbiljan način kad sam došla u Beograd i kad sam se upoznala sa visokim ešalonima omladinske politike. Sve dok je to bio nivo Opštinskog, pa i Sreskog komiteta, bila sam član i jednog i drugog, bila sam najmlađa članica Opštinskog i Sreskog komiteta, Sreskog kratko, zato što je posle srez ukinut (to je vreme kad su Subotica i Sombor bili jedan srez). I bez obzira što je i tu bilo nekog malog elitizma, ali to je bilo tad još u blagoj formi. Jako sam verovala u rad, davala sam sebe potpuno. Tata je bio s vremena na vreme dosta nesrećan, jer me nikad nije bilo kod kuće. Učila sam ujutro od četiri, ili noću, zato što sam ceo dan provodila u Opštinskom komitetu, odnosno na terenu, kako se to zvalo. Ta mi je stvar pukla kad sam došla u Beograd i upoznala ove visoke ešalone omladinske politike. Onda sam počela da shvatam s kim imam posla. I naravno šezdeset osma je bila prekretnica kad sam potpuno izašla iz te priče, ali sam već bila potpuno zrela za svoju novu priču.

.....
²⁷ One koje brinu (prevod ur.).

Sonja Licht i Milan Nikolić (1998)

Milan Nikolić

Moja žena Sonja Licht

Svoju drugu ženu i ljubav svog života sreo sam prvi put na prijemnom is-pitu za brucoše Odeljenja za sociologiju na Filozofskom fakultetu Beograd-skog univerziteta u septembru 1966. godine.

Sedeo sam negde po običaju u zadnjem redu, pored koridora, jedne od sala stare zgrade Filozofskog fakulteta u Kapetan Mišinom zdanju. Čitao sam novine da bih kontrolisao tremu kad su ispitivači (među njima pam-tim profesore Dragoljuba Mićunovića i Jelenu Špadijer) prozvali Sonju Liht. Podigao sam glavu sa novina i video da, nešto ispred mene, ustaje jedna omanja, ali široka devojka crne kose. Nisam je poznavao, ali sam sa znatiželjom čekao da vidim kako će njeni široki kukovi proći uskim korido-rom između klupa. I bio sam istinski zadivljen kako je, ubacujući kukove levo i desno u prostore između sedišta i stolova uspela vrlo elegantno da stigne do stola za ispitivanje. To mi je zadržalo pažnju pa sam slušao i nje-ne odgovore. Bila je pametna i elokventna, pa sam zaključio da je odličan komunikator, kao i navigator. To i danas mislim.

Sonja i ja smo dugo bili najbolji prijatelji kada smo i ja i ona bili u ra-znim emocionalnim (a ja i u bračnim) vezama. Znao sam da ću uvek, ako sam u pravu, imati njeno razumevanje i podršku. Kao njen prijatelj pose-ćivao sam i njenu porodicu u Subotici i zavoleo njenu sestru Anči, mamu Žuži i stekao poštovanje za tatu Antiku i njegov rad u Zavodu za javno zdravlje Subotice. Za mene je to bila srećna patrijarhalna provincijalna porodica, ali sam razumeo i to zašto Sonja nije htela da ostane u Subotici. Trebali su joj beogradska širina i sloboda.

S druge strane, za mene je puno značilo da je Sonja volela i poštovala moju mamu Milku i onda kada sam ja bio u emocionalnoj vezi sa Svetla-nom Vidaković. Jednom prilikom je moja mama rekla Sonji, vrlo diplomat-ski, da bi volela da joj ona bude snaha, ako bi imala još jednog sina. I moj tata Miloš voleo je Sonju, a u dubokoj starosti je bio i jako zahvalan što smo mu omogućili operaciju katarakte, te je „opet jasno video lica i prirodu” – naš poslednji veliki poklon deda Mišku. Moj tata je dobro znao da ja to ne bih mogao sam da finansiram.

Na Sociologiji je Sonja bila bolji student od mene (pomalo štreber), jer sam ja učio ili čitao samo ono što me je zanimalo. S druge strane, ja sam već od početka razvijao kritičnost i radikalizam koji nisu prijali nekim profesorima. Kod Sonje sam nalazio razumevanje, ali sam ja takođe sve više išao ka političkoj sociologiji, a ona ka socijalnoj antropologiji.

U političkom aktivizmu u 68'-oj i posle Sonja je uvek bila u prvim redovima pokazujući ne samo snagu demokratskih uverenja, nego i hrabrost. Ona je bila član svih studentskih vodećih tela na Filozofskom fakultetu 1968. Ona je švercovala zabranjen broj časopisa Filozofija na Korčulansku letnju školu avgusta 1968, a jedina je imala hrabrosti i smelosti da krišom snimi suđenje meni, Jelki Kljajić i Pavlušku Imširoviću 1972. u Okružnom sudu Beograda. Ona je, zajedno sa Svetlanom Vidaković, teškom mukom dovodila moju gotovo nepokretnu majku u posete meni u Centralni zavod. Tešila je i brinula se o oba moja roditelja zajedno sa Svetlanom dok sam dve godine robijao. Pri tom treba znati da je UDBA stalno vrebala priliku da Sonju i još neke studentske lidere iz 68' pošalje u zatvor. Uspelo im je, između ostalih, sa Vladom Mijanovićem, Lazarom Stojanovićem i Danilom Udovičkim.

Sonja nije bila uhapšena, ali je bila mnogo puta saslušavana u UDBI (SDB je tada bio zvanični naziv), a onda kada se zaposlila u Institutu za radnički pokret teško maltretirana od udbaških rezidenata Brane Markovića i Brane Smiljanić (primer ponižavanja koje je morala da trpi je i to da joj je radni sto bio lociran na hodniku uz vrata wc-a koji su svi koristili).

Kada sam izašao iz zatvora oženio sam se Svetlanom Vidaković, diplomirao na Sociologiji i otišao u vojsku. U JNA sam bio u specijalnoj kažnjeničkoj jedinici (svi oficiri, osim komandanta, su tu bili po kazni) sa izuzetno strogom disciplinom, posebno teškom obukom koja se ponavljala, a ja sam dobio da nosim, trčim sa maskom i marširam (najteže oružje koje pojedinac nosi u JNA), minobacač od 82 mm sa svom ostalom opremom. U prvom mesecu sam izgubio 18 kilograma – što pokazuje nivo fizičkog i mentalnog maltretmana koji mi je vojsku učinio mnogostruko težom od zatvora. Slično su prošli i drugi disidenti od kojih Lazar Stojanović najgore, jer je (pošto je nešto popio) otvorio dušu svom oficiru Obradoviću, koji je onda na njegovim leđima brzo napredovao do generala. Utehu su mi pružale samo retke Svetlanine posete i pisma od kuće, pa i od Sonje.

Majka mi je umrla dok sam bio u vojsci. Moj poručnik nije hteo da me pusti na sahranu, na šta sam mu uputio pretnju koju nisam mislio da imam u sebi. Pogledao me je u oči i shvatio da sam to zaista spreman da uradim, bez obzira šta će posle biti i dao mi dva dana dopusta. Majku sam sahranio, a tešile su me Svetlana i Sonja.

Posle vojske sam se oženio Svetlanom Vidaković, a Sonja joj je bila svedok (ne sećam se ko je bio moj svedok).

Brak sa Svetlanom, uglavnom mojom krivicom, nije se baš najbolje razvijao, iako smo dobili dve divne devojčice Tamaru i Minu, jer sam nastavio sa disidentskim radom. Nisam imao redovan posao osam godina, a pasoš nešto oko sedam. Radio sam svakakve loše plaćene poslove od anketara preko profesora u srednjoj školi (zamena) do blagajnika u Srpskom lekarskom društvu. Živeli smo u nevelikom stanu sa mojim ocem i sestrom. Siromašno se živelo, a pomagali su i njeni (naročito mama Mica) i moj otac. Svetlana je želela normalan život srednje klase, kao i lepu karijeru u Univerzitetskoj biblioteci. Ja sam imao stalne probleme sa UDBOM. Najzad su me sklepali i poslali na mesec dana u Padinsku skelu 1982. (zajedno sa Borisom Tadićem, Vesnom Pešić, Nebojšom Popovim i drugima) zbog učešća u protestu protiv Poljskog vojnog udara na Solidarnost. Stalno su me pratili, a telefon redovno prisluškivali. Svetlana je imala problema i sa koleginicama u Univerzitetskoj biblioteci, jer su je onemogućavale da napreduje. I Sonja je imala teške, politički obojene, probleme i progone u svom Institutu.

Izgleda da je UDBI bilo dosta mene, jer sam 1979. neočekivano dobio pasoš, a ubrzo i stipendiju za postdiplomske studije Sociologije na Brandajz univerzitetu u Bostonu. Sledećih par godina sam povremeno odlazio u Boston, jer mi je moj Institut za ekonomije poljoprivrede (gde sam najzad dobio posao) tako uslovljavao.

U to vreme smo mi beogradski disidenti organizovali tri diskusione grupe koje smo zvali velika, srednja i mala škola, zavisno od starosti učesnika. U najstarijoj grupi su bili otpušteni profesori Filozofskog fakulteta i viđeniji pisci i intelektualci, u srednjoj grupi su bili mladi asistenti ili istraživači sa raznih instituta, a u najmlađoj grupi su bili studenti sociologije, filozofije, prava i politikologije. Ja sam učestvovao u sve tri grupe kao diskutant ili predavač, a Sonja nije u svemu, jer je bila na ivici da izgubi posao.

U to vreme je počela borba za Titovo nasleđe, pa je Stane Dolanc (koji je kontrolisao saveznu UDBU) odlučio da natrlja nos Marku Nikeziću, Latinki Perović i srpskim komunistima za nedovoljnu budnost, jer im se, eto, ispred nosa odvija antidržavna zavera usmerena na obaranje ustavnog poretka. Latinka i drugovi su rado dokazali da nije tako i uhapsili najmlađu diskusionu grupu, gde je upravo gostovao Milovan Đilas – gde ćete bolji dokaz budnosti? Ja nisam bio na toj diskusiji, zbog zauzetosti porodičnim obavezama, ali to nije značilo da neću biti uhapšen kao poznati državni neprijatelj već sledećeg jutra. UDBA se pojavila u šest ujutru kad još nismo ustali. Moje male ćerke su užasno plakale, Svetlana je bila izgubljena,

svedoci sa ulice uplašeni, a ja sam neuspešno pokušao da pratim grubog Jovicu Stanišića i još trojicu udbaša po našem malom stanu da mi ne podmetnu nešto. Našli su, najzad, moj magistarski rad sa Brandajza, nekih 120–130 strana na engleskom jeziku i u jednom primerku. Odveli su me u CZ i tamo je počelo mučno ispitivanje. Saznao sam da je uhapšeno još petoro osoba. Biće to čuvena „Beogradska šestorica” optužena za dela od neprijateljske propagande do rušenja ustavnog poretka. Latinka Perović i drugovi su baš odlučili da dokažu svoju komunističku budnost i čvrstinu na braniku režima. Nigde nikakvog liberalizma, a radilo se samo o osoba-ma koji sede i diskutuju!

Meni je zaista bilo dosta šikaniranja UDBe. Pa ja sam držao predavanja o onome što sam naučio na Brandajzu, MIT-u i Harvardu. Radilo se o mojoj novoj opsesiji budućnošću i onome što donose nauka i nove tehnologije: ličnim kompjuterima, mobilnim telefonima, internetu, veštačkoj inteligenciji, automatizaciji – to je sve tada bilo u povozu i velika novost za moje slušaoce u velikoj školi. Zato mi je bio pun kufer udbaško/komunjar-skog idiotluka i odlučio sam da štrajkujem glađu, jer ništa drugo nisam mogao. To je učinilo još nekoliko uhapšenih. Posle deset dana uzimanja samo vode (i gubitka desetak kilograma) odveden sam kod doktora u CZ-u koji mi je izmerio pritisak i rekao da sam u predinfarktnom stanju jer, kao gojazna osoba, u štrajku glađu trošim samo svoje salo te da mi je zbog toga krv jako gusta i da srce to ne može da pumpa. Pokazao mi je i užasan rezultat merenja pritiska, nisam znao da li je to, možda, ujdurma UDBe, ali sam ipak poverovao doktoru i odlučio da prekinem štrajk. Na svu sreću pritisak domaće i strane javnosti je bio enorman (nekoliko hiljada tekstova u stranim medijima), tako da je režim odlučio da nas pusti da se branimo sa slobode. Očito je prošlo vreme nameštenih suđenja disidentima.

Još dok sam bio u pritvoru Svetlana je otišla na studijsko putovanje u SAD, koje je trebalo da iskoristi i za traženje podrške našoj odbrani. Nažalost, ona se ubrzo ozbiljno razbolela (nervna napetost ili lajmska bolest?), tako da ju je američki sekretar za spoljne odnose Šulc video tek u bolnici. Sonja i Svetlanin otac Zlaja delili su brigu o našim malim ćerkama.

Kad je počelo suđenje „Beogradske šestorice” ja sam se našao u neobičnoj situaciji: pre podne mi se sudilo kao opasnom državnom neprijatelju, a popodne sam morao da žurim po ćerke u obdanište i dnevni boravak u osnovnoj školi. Tu mi je Sonja bila od velike pomoći, jer je uskakala kad god bi se suđenje oteglo, a sudija mislio da ga zaviljavam kad bih pomenuo vreme zatvaranja obdaništa i osnovne škole. Pomogla je i jedna prijateljica koja nam je pozajmila mali reno, pa smo bili brži do škole i obdaništa. I popodne je Sonja sa mojim ćerkama (koje su je prihvatile kao dopunsku

mamu) radila domaće ili nešto gotovila za jelo dok sam ja spremao odbranu. Sonja je, kao i uvek, uz mene puna ljubavi za mene i devojčice i apsolutno pouzdana bez obzira na sve rizike. A rizika je bilo dosta. Jednom nas je kamion oblepljen blatom (karoserija i registarske tablice) pokušao da gurne na drvored u jednoj ulici prema Zemunu. Jednom nas je očešao jedan vartburg (bez registarskih tablica) na auto-putu, pokušavajući da nas okrene. U samom sudu sam jednog jutra, pre početka suđenja, ušao u WC kada je za mnom nahrupila gomila specijalaca u punoj opremi i sa heklerima. Ja sam taman hteo da obavim manju stvar kad su se oni poredali iza mene sa prstima na obaračima kao da ću da izvadim bazuku, a ne ... Ni dan-danas mi nije jasno o čemu se tu radilo!?!?

Sonja je svaki dan dolazila na suđenje bez obzira na opasnost da ostane bez posla. Ona mi je pomagala i da spremim odbranu koja je bila zaista jednostavna, ali neoboriva. Moj magistarski rad je bio samo u jednom primerku i na engleskom jeziku – ergo nije mogao biti spremljen za neprijateljsku propagandu u Jugoslaviji. Moj akademski tekst nije sadržao ni laži koje su pravno „suština neprijateljske propagande”, jer sam u tom radu tvrdio da se progone intelektualci koji misle i govore različito od „oficijelne istine” – a to se nama, upravo kako je opisano do detalja, događalo na ovom suđenju. Moja advokatica Tanja Petovar (Sonjina prijateljica) je svemu tome dodala pravne argumente. Sudija, tužilac i porota su bukvalno poludeli od nezadovoljstva kada sam, ilustracije radi, dodao da su me po istoj logici mogli optužiti i za silovanje Rakel Velč (tada zvezde Holivuda), jer je UDBA našla „Plejboj” sa njenom duplericom u mojoj fioci. Publici je opet, u toj turobnoj atmosferi hipokrizije i represije, to bilo jako smešno.

Ono što je ovde najvažnije jeste da je Sonja u svakom trenutku u ovom, više nego teškom vremenu, bila uz mene i pomagala mi oko dece, kuće, odbrane i svega ostalog. Iako sam je već dobro poznavao, svakog dana sam otkrivao nove dubine i visine njene ljudskosti, topline i ljubavi. Postala je mnogo više nego dobra prijateljica.

Svetlana se uskoro vratila iz Sjedinjenih Američkih Država, ali je otišla na rehabilitaciju u Herceg Novi. Jednom smo Sonja i ja otišli tamo da je vidimo. Rekli smo joj da smo sada zajedno. Nije joj se to dopalo, ali nam je rekla da je i ona u odnosu sa nekim lokalnim crnogorskim pesnikom. U svakom slučaju, ostali smo u prijateljskom odnosu i brinuli smo o ćerkama i Svetlani finansijski i na mnogo drugih načina.

Suđenje se konačno završilo: Miodrag Milić (Mića doktor) je osuđen na dve (u drugom stepenu smanjeno na godinu dana) zatvora, a ja na godinu i po (smanjeno na godinu), uslovno na tri godine. Mića doktor je uskoro otišao u Zabelu, a ja sam sledeće tri godine nosio sa sobom torbu sa pres-

vlakom, higijenskim priborom, toaletnim papirom i knjigom koju sam trenutno čitao. Razlog je bio to što, ni posle ovog suđenja, nisam prestao da budem slobodni kritički intelektualac, što je značilo da svakog časa moja uslovna kazna odlukom UIDBE može da bude izmenjena u izvršnu.

U svem ovom turbulentnom, složenom i teškom životu Sonja je bila uz mene, pouzdana i puna razumevanja i ljubavi. I moje ćerke su je primile sa simpatijom, možda i zato što nikada nije ni pokušala da zauzme mesto njihove majke. Moram da dodam i da neizmerno voli naša tri unuka: Jovana, Unu i Andreu.

Evo zato ja sada mogu da kažem da je Sonja ljubav mog života, moj najbolji prijatelj i saradnik i, na kraju, jedina osoba s kojom sam mogao da provedem godinu dana u kovid izolaciji, a da se nikada ni ne sporečkamo ozbiljno.

Ona je divna ličnost koja ujedinjuje inteligenciju sa dobrotom i plemenitošću, te koja ima više empatije i solidarnosti u sebi nego sva naša politička i ekonomska elita. Uz sve to, ona je sjajan komunikator i organizator, kao i graditelj institucija.

Bila bi i savršena supruga samo da joj se odstrani žvanjkalo.

TREĆI DEO

III Nevladine inicijative i odrasli aktivizam (1985–1988)

Odrasli aktivizam u funkciji društva

Sonja Licht je imala nameru da doktorat posveti temi građanskih inicijativa, koju je upoznala tokom istraživanja tog procesa u Evropi i pre devedesetih godina prošlog veka. Primetan je proces sazrevanja ideje građanskog društva kod nas u Srbiji tokom kojeg je Sonja Licht razvijala kritičnu perspektivu idealističke ideje i stavila je u realne okvire. Kako sama kaže želela je da bude u nečemu „što je praktično konkretno menjanje sveta u kome živim šire i uže”.

- Bila sam pobornica ideje angažmana od kad znam za sebe. Zato sam uvek govorila o sebi da sam iznad svega aktivista. Nikad u svom nastupu nisam bila radikalna. S aktivizmom sam odrastala od dečjih i omladinskih dana. Naravno da to nismo zvali građanskim aktivizmom. Nikad nisam prestala, sem možda nekih kraćih perioda, da imam aktivistički naboj, nego i želju da budem u nečemu što je praktično konkretno menjanje sveta u kome živim šire i uže.
- Negde osamdesetih godina otkrivam u pravom smislu taj građanski aktivizam. Nije slučajno jedna mala grupica nas osamdeset šeste osnovala *Beogradski centar za mir i demokratiju* po ugledu na vrlo slične organizacije koje su tad nastajale, pre svega, u zapadnoj Evropi, pa i u nekim istočnoevropskim zemljama, na primer u Poljskoj. Naime, već tada smo shvatili da će teme mira i demokratije biti vrlo usko povezane. Ulazim u tu priču o građanskom aktivizmu iz vremena novih socijalnih pokreta u jednom širem kontekstu, a ne samo našem u Srbiji ili na Balkanu. Bila sam deo tog dijaloga Istok–Zapad sredinom osamdesetih u Istočnoj Evropi. Ulazim u tu priču drugačije od većine osoba koje su danas aktivne u tom širokom okrugu pod nazivom nevladin sektor. Taj građanski aktivizam sam upoznala i kao jedan globalni pokret, a ne samo lokalni, i ne samo nacionalni.

- Helsinški komitet za ljudska prava je osnovan osamdeset i pete tokom Milanovog suđenja, koji su vodili Tanja Petovar u Srbiji, Vladimir Šeks u Hrvatskoj i Drago Demšar u Sloveniji. Tu sam se dosta angažovala, naročito krajem osamdesetih kad sam bila vrlo intenzivno angažovana i u Helsinškoj federaciji za ljudska prava, naročito radeći na temama etničkih odnosa i Roma. Rađen je jedan veliki projekat o Romima, tada prvi veliki projekat u tom pokretu za ljudska prava, u koji sam bila vrlo intenzivno uključena. Pa sam se onda uključila u stvaranje Helsinškog parlamenta za prava građana, koji je inicirao Havel²⁸, i jedna grupa tadašnjih disidenata većinom iz Čehoslovačke, u dijalogu sa kolegama iz Zapadne Evrope. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih su u Pragu osnovali Helsinški parlament sa preko hiljadu učesnika – vrlo impresivan događaj u kojem su se angažovale osobe iz preko četrdesetak zemalja. I danas neki ostaci tog pokreta su ostali u Turskoj, Azerbejdžanu, Gruziji. Pa smo mi u Sarajevu, maja devedeset prve, osnovali Jugoslovenski ogranak Helsinškog parlamenta, pa smo organizovali jednu konferenciju jula devedeset prve o raspadu Jugoslavije, pa Mirovni karavan i tako dalje. Ja sam do devedeset pete bila kopredsednica zajedno sa Meri Kaldor²⁹.
- Uvek sam taj građanski aktivizam videla mnogo šire od nekih samo lokalnih i nacionalnih okvira. Istovremeno sam od početka imala ogromnu potrebu da jezik koji koristimo, da idejni okvir u kome se krećemo ne bude previše uzan. Zato što je sama ideja civilnog društva o kojoj se toliko mnogo raspravljalo sredinom osamdesetih u ovoj zemlji, sama bit civilnog društva i civilnog dijaloga bila širina i inkluzivnost. Postojala je dilema kako biti drugačiji od onih koji su ekskluzivni, koji su nacionalisti, koji su šovinisti, koji neće dijalog sa drugim. Dakle, ti hoćeš da ulaziš u dijalog s drugim, ali istovremeno ne bi trebalo i ne bi smelo da budeš previše isključiv ni prema čemu u smislu otvaranja novih pitanja, novih alternativa. Uopšte jedan vrlo kompleksan pristup, naročito u onome što smo mi živeli devedesetih.

²⁸ Vaclav Havel (češ. Václav Havel) (1936–2011), češki dramaturg, esejista, političar i disident; prvi predsednik Čehoslovačke nakon pada komunizma, od 1989. do raspada zemlje 1992, potom predsednik Češke Republike (1993–2003). Više puta zatvaran kao disident, poslednji put 1988, usred sastanka istočnoevropskih disidenata i njihovih prijatelja aktivista mirovnog pokreta. Neposredno pre hapšenja predložio je osnivanje Evropskog parlamenta za mir i demokratiju. Godine 1989. počele su pripreme za osnivanje Helsinškog parlamenta/skupštine građana (Helsinki Citizens Assembly). Helsinški zbog čuvenog Helsinškog sporazuma iz 1975. na Konferenciji o bezbednosti i saradnji CSCE, kasnije OSCE – Organizacija o bezbednosti i saradnji (Sonja Licht).

²⁹ Meri Kaldor (Mary Kaldor), britanska univerzitetska profesorka, ekonomistkinja, nevladina aktivistkinja, humanitarka.

- Ako u tom kontekstu razmišljam o sebi i svojoj ulozi u podršci razvoju civilnog društva u Srbiji, onda moram da razmišljam o celovitoj priči koja se odigravala pod jakom dominantnom senkom rata, nacionalizma, šovinizma, autokratije i svega onoga što smo živeli devedesetih. U tim devedesetim postojale su već velike razlike u tek nastajućem nevladinom sektoru, odnosno u civilnoj sferi koja je šira od nevladinog sektora. Te razlike smo vrlo često i veštački zatomljavali krajnje jednostavno. Imali smo zajedničkog neprijatelja, a to nije bio samo Slobodan Milošević. To je bio i nacionalistički koncept vladavine i autokratski koncept vladavine, jedan režim koji je predstavljao zajedničkog neprijatelja. Taj režim nestao je ogromnim angažmanom i civilnog društva, ali je potom deo civilnog društva to video kao potpuno drugačije. Bio je jako radikalno kritičan prema Otporu, samo se sad zaboravlja to što nije u funkciji današnjeg trenutka. Ta fina razlika se vrlo teško mogla videti u trenutku kada se svi mi borimo da se oslobodimo režima koji je predstavljao Slobodan Milošević. Onda je došla dvehiljadita, otvorila se mogućnost pluralizacije i diferencijacije unutar struktura tog tek nastajućeg demokratskog društva. Dolazi do razlika među nama, a jedna od osnovnih razlika je, po mom razumevanju, u stvari uslovljena i time što je došlo do jednog reza. U trenutku kada nije dovoljno shvaćena. Mi smo svi govorili dve hiljade prve da civilno društvo prolazi kroz krizu. Pre dvehiljadite smo zajedno sa opozicijom, kakva god da je bila, vrlo često je bila vrlo diskutabilna, sa nezavisnim medijima. I oni su nekad bili ovakvi i onakvi, ali smo svi zajedno bili u jednom frontu bitke. I ona je bila jako politička. Posle dvehiljadite mi dobijamo ipak demokratsku strukturu, jedan istinski pluralistički parlament. U toj novoj situaciji imamo potrebu i za jednim zrelijim civilnim društvom. Civilnim društvom koje će se jasno razlikovati od onoga što je politika, od onoga što je država, od onoga što je biznis i što je nacionalizam. I tu je nekakva linija razlikovanja. Ja nikad nisam antinacionalna, ali nikad nisam ni za joticu bila spremna da prihvatim bilo kakav nacionalizam. Dakle, slobodno bih mogla da kažem da sam sebe videla negde u sredini između te dve opcije. Između radikalno nacionalističke i radikalno antinacionalne. Radikalno antinacionalno je za mene uvek ostala enigma, i jako je jedan kratak korak do opet nekog totalitarizma. Tu je problem i tu ja sebe ne nalazim. U toj diferencijaciji odjednom shvatamo da ako nismo sa nekim, onda sam viđena kao onaj drugi, odnosno neprijatelj, od istih tih mojih. Od istih tih koji su naročito zato moji, što su nas svi videli kao moje, od kojih neki jesu apsolutno moji.

Na inicijativu i uz veliko zalaganje Sonje Licht tokom devedesetih godina nastaje niz organizacija civilnog društva u Beogradu: Fond za humanitarno pravo³⁰, Komitet pravnika za ljudska prava YUCOM³¹, Centar za antiratnu akciju³², Beogradski ženski lobi (osnovan 1990. godine), a jedna je od osnivačica i Beogradskog ženskog parlamenta (osnovan 8. marta 1991. godine).

- Fond za humanitarno pravo nastao je ogromnom mojom ličnom podrškom. Prvi grant u Fondu za humanitarno pravo (koji je obezbedio da on nastane) dobila sam tako što sam oktobra devedeset druge u Bugarskoj predala Džordžu Sorosu³³ projekat tog novog Fonda, koji bi se bavio, pre svega, kršenjem osnovnih ljudskih prava u situaciji sukoba i ratova. Ispričala sam mu o čemu je reč, a on je rekao: „Vrlo zanimljivo, hoću to da podržim”. Ja sam rekla: „Molim te onda i to piši, da bismo mogli da se pozovemo na tu tvoju odluku kad budemo administrirali taj projekat”. Tako je nastao Fond. Ja sam bila u njegovom prvom Saveću. Bila sam, kao što sam rekla, i vrlo angažovana u Helsinškom komitetu, ne ovom koji vodi Sonja Biserko, nego u onom koji mu je prethodio. Bila sam vrlo angažovana u nastanku YUCOM-a, godinama sam nagovarala razne naše pravnike da organizuju nešto što bi bili pravnici za ljudska prava. Sećam se da sam imala duge razgovore sa Nikolom Barovićem koga sam pokušavala da nagovorim. Biljana Kovačević Vučo je odlučila da to sa jednom grupom osoba napravi. Konačno, bila sam među osnivačicama antiratnog centra (Centra za antiratnu akciju, prim. ur.) i postoji spisak od Stojana Cerovića, preko Vesne Pešić do mene. Dakle, bila sam angažovana na početku nastanka dobrog broja

³⁰ „Fond za humanitarno pravo (FHP) je nevladina organizacija koju je 1992. godine osnovala Nataša Kandić sa ciljem dokumentovanja kršenja ljudskih prava koja su masovno činjena širom bivše Jugoslavije, tokom oružanih sukoba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i kasnije na Kosovu” (Fond za humanitarno pravo 2021).

³¹ „Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM) je osnovan 1997. godine kao stručna, volonterska nevladina organizacija čiji su članovi pravni savetnici, uključeni u promovisanje i zagovaranje vladavine prava i zaštitu ljudskih prava, podizanje javne svesti, kao i u osnivanje i vođenje građanskih inicijativa, pružanje pravne pomoći žrtvama čija su ljudska prava povređena, kao i u razvoj saradnje sa domaćim i međunarodnim organizacijama uključenim u zaštitu i promociju ljudskih prava” (Komitet za ljudska prava 2021).

³² Prva mirovna organizacija u Srbiji koju je 1991. godine osnovala Vesna Pešić (Wikipedia 2021c).

³³ Mađ. Soros György, engl. George Soros. Kod nas se javlja više varijanata transkripcije i izgovora prezimena: Soros, Šoroš, Soroš. U ovoj knjizi opredeljujemo se za „Soros”

nevladinih inicijativa ili civilnih inicijativa. Bila sam jedna od osnivačica Beogradskog ženskog lobija, jedna od osnivačica Beogradskog ženskog parlamenta, to je već jedna zaboravljena organizacija i tako dalje.

Iako postoji objavljena dokumentacija o prvim građanskim (nevladinim) inicijativama u Srbiji tokom devedesetih godina, eho takvih inicijativa do danas nije značajno sačuvan, smatra Svenka Savić. U Novom Sadu su „Ženske studije i istraživanja” sačinile spisak i opis rada takvih inicijativa, od kojih većina nije postala dugovečna (detaljnije u tekstu Veronike Mitro, 2005, u knjizi *Prvih pet godina* Zavoda za ravnopravnost polova). Zato su važna pojedinačna svedočenja akterki tog značajnog procesa. Svedokinje smo da je nakon tri decenije sećanje na te procese različito.

- Vrlo sam ponosna zbog toga, ali sve sam manje mogla da pristajem na jedan isključiv, jako ispolitizovan odnos prema ovom društvu kada ulazi u dijalog. Ne da bi se ostvario pravi dijalog u smislu razmene mišljenja, pa možda i korekcije sopstvenog i razumevanja onog drugog, nego se ulazi u konfrontiranje. To nije moje viđenje sveta i ja sam se s tim pre ili kasnije morala javno konfrontirati. Novinari „Devedeset dvojke” su me jurili da dam izjavu kad su napisali dva pisma (2007) povodom eventualnog produženja pregovora o stabilizaciji i asocijaciji. Jedno pismo je bilo protiv i smatralo da ne sme da se sa nama produže ti pregovori, a drugo pismo je bilo nešto malo umerenije, u smislu da treba nastaviti pregovore³⁴, ali ne sa državom nego sa drugim.

Osnovne političke premise u aktivizmu

- Evropska birokratija nema mehanizme, bilo bi divno da ima, ali nema. Prema tome, to je opet od nekoga ko vrlo dobro zna da to ne funkcioniše, jedan pomalo apsurdan zahtev. Nešto što u stvari ne ide ka

.....
³⁴ „Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane (SSP) stupio je na snagu 1. septembra 2013. godine. SSP utvrđuje pravila za sveobuhvatno partnerstvo između Srbije i Evropske unije sa ciljem da podržava napredak Srbije ka pristupanju Evropskoj uniji.

Pregovori o SSP između Evropske unije i Srbije počeli su u novembru 2005, a ovaj Sporazum je potpisan u aprilu 2008. godine. Pre nego što je stupio na snagu, Sporazum su ratifikovali Srbija i države članice EU. Odluka Evropskog saveta da zaključi sporazum usvojena je 22. jula 2013. godine, što je otvorilo put za njegovo stupanje na snagu 1. septembra 2013. Slični SSP su na snazi od 2004. sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom, 2005. sa Hrvatskom, 2009. sa Albanijom i 2010. sa Crnom Gorom” (Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji 2021).

jednoj stvari u koju verujem, a to je da mi moramo ići ka evropskim i evro-atlanskim integracijama, jer je naše mesto tamo. To ne znači da moramo da idemo bezuslovno u smislu nema nama budućnosti ako ne budemo članovi Evropske unije, ali duboko verujem da nama nema budućnosti ako te standarde, koji su dosad najviši standardi demokrat-skog života, razvoja, brige o okolini, ne primenimo u ovoj zemlji. Hoće-mo da budemo Norveška? Sumnjam da imamo jedan jedini preduslov za to da imamo status jedne Norveške u Evropi. Ali ta Norveška koja nije ušla u Evropsku uniju koja je napredna, ta Norveška insistira na višem standardu što se tiče zaštite okoline, ribarstva i raznim drugim, višim standardima u izgradnji državnih institucija, nego sama Evrop-ska unija. Dakle, ne insistiram ja da postoji samo jedan put, jer nikad ne verujem da postoji samo jedan put, ali insistiram na jednoj stvari: da nama trebaju ti standardi, jer su oni dosad najviše postignuti na ovoj planeti. Imamo šanse da idemo u tom pravcu. Evropa nas sa određenim zadržkama uslovljava, kao što je radila i drugima.

- Samit u Solunu dve hiljade treće, samit u Salzburgu dve hiljade šeste. Ponovilo se u Salzburgu, doduše malo blaže i manje ubeđeno, da očekuje ceo Zapadni Balkan u evropskim integracijama i onda neko nalazi za shodno da kaže: „Čekajte, hajde da se prvo ispune ovi uslovi, hajde da se ispune oni uslovi”. Odnosno, neko misli da je veći katolik od pape u situaciji kada je jasno da se ova zemlja, nažalost, lomi na dva pola i da jedan pol jedva čeka da ne idemo ka Evropi. I da jedan pol jedva čeka da bude pregovora o stabilizaciji i asocijaciji. Koji je taj pol – radikali.
- Osobe koje razmišljaju na taj način i delaju na taj način i nisu one koje znaju da pređu na stvari. Ja sam samo rekla da mislim da je ishitreno, da sam bila zatečena. Posle sam bila citirana da sam rekla ne znam ovo ili ono, postoji crno na belo na sajtu „Devedeset dvojke” ono što sam ja rekla – da sam zatečena, da ne razumem, da mislim da je ishitreno. Dakle, jako sam pazila da ne koristim nijedan termin koji bilo koga može da vređa. Posle toga su me razni vređali na razne načine. Ja sam i to progutala zato što neću da priređujem zabavu, cirkus onima koji su radikalni, a s druge strane neću da pristanem na to da ne mogu da kažem svoje mišljenje. Uvek sam ga ispoljavala, govorila sam ga i kad je to bilo opasno i delala sam po tom mišljenju kad je to bilo opasno. Prema tome, izvinite, mene niko ne može da natera u ćutanje zato što bi nekima faktički bilo zgodno da ja držim jezik za zubima. I bez obzira na sva vređanja i na užasno ružna podmetanja koja idu u velike krajnosti, još uvek se nosim sa sopstvenim dilemama da li da tužim

neke osobe koje su napisale, izgovorile stvari koje su zaista najružnije moguće klevete.

- Ovakva polemika ukazuje na uozbiljavanje građanske scene i građanskog društva zato što znači sazrevanje. To u stvari po meni ukazuje da smo više demokratski umereni, da se manje plašimo da izgovorimo, da govorimo o razlikama između nas, da pokažemo drugima razlike. Važno je za sve da shvate da to nije neka mitološka homogena priča. Nešto što su građanske inicijative mora odgovarati kontekstu datog društvenog, u našem slučaju državnog trenutka, jer u ovom trenutku govoriti o anacionalnom je u stvari takođe opasno.

Dijalog unutar civilnog društva

- Osnovna je stvar, po mom mišljenju da je strašno važno da shvatimo da je dijalog unutar civilnog društva neophodan. Bez toga, ko će da veruje da je civilno društvo jedna demokratska kategorija, ako među nama nema demokratskog dijaloga. Svi mi kritikujemo stranke da nemaju demokratsku strukturu, a onda mi bežimo od dijaloga, mi bežimo od razlika. Evo, još jedan primer za to da su razlike neophodne i da ne možemo da ih prećutimo. Učinila sam sve što sam mogla da se Srbija što je moguće bolje spremi za predsedavanje Komitetom ministara Saveta Evrope. Smatrala sam, i dalje smatram da je za nas jedna ogromna mogućnost ono za šta se zalaže Savet Evrope. To treba definitivno da promoviramo što više ovde i u samoj zemlji, a i da istovremeno predstavimo i ono što je najbolje u ovoj zemlji i najkulturnije, najcivilizovanije, najgrađanskije predstavimo i tom Savetu Evrope i Evropi u celini. Dovoljavam sebi, možda sam previše umišljena, a nadam se da nisam, da je možda i to moje nastojanje dovelo dotle da je prvi put Srbija u istoriji Saveta Evrope uvela nevladine organizacije u pravno telo, koje je pripremalo i nadgledalo i osmišljavalo naše predsedavanje. Tom radnom telu inače predsedava formalni ministar spoljnih poslova, dakle predsedavao je Vuk Drašković, onda ambasador Šahović³⁵. Savet Evrope, sve na čelu sa generalnim sekretarom, je bio toliko prijatno iznenađen činjenicom da je ovo prva zemlja u preko pola veka postojanja Saveta Evrope u kojoj nevladine organizacije zvanično prelaze u takvo telo. Osećam se ponosnom zbog toga. Istovremeno kada mi preuzimamo predsedavanje, moja je koleginica sa fakulteta i koleginica iz te bitke

³⁵ Dejan Šahović, nekadašnji ambasador u Njujorku, Ženevi, Mađarskoj, Vatikanu.

za civilne vrednosti civilnog društva, s kojom sam toliko toga radila i zajedno, do Fonda za humanitarno pravo, Nataša Kandić³⁶, objavila veliki tekst u kome prebacuje Evropi što je dozvolila da Srbija bude predsedavajući Saveta Evrope dok se svi ratni zločinci ne predaju Hagu. To je tolika ogromna razlika između nas dve i ne treba zataškavati. Ja verujem da se na ovaj moj način mogu savladati najteži ostaci prošlosti. Verujem da moj način vodi ka tome da svi optuženi za ratne zločine stignu tamo gde treba da stignu, dakle, ili u Hag ili pred naše sudove, ja verujem da je ovo put kojim se uvode evropski standardi. Nataša misli da Srbiju treba sprečiti da bude predsedavajuća Saveta Evrope. Nije bilo sprečeno dosad nijednoj zemlji koja je članica, a treba sprečiti Srbiju da bude predsedavajući Saveta Evrope i samim tim je Evropa sebi udarila šamar. To su dva različita koncepta, to su dva različita viđenja sveta, nije nikakva slučajnost. Mislim da je izaći u javnost konačno jedini prostor koji može da kontroliše i da pruži verifikaciju tim stavovima. Nemamo više prostora za taj tip razmišljanja koji je obeležavao devedesete, da moramo da glumimo lažno jedinstvo kako to ne bi naškodilo nečem drugom, da ne bi naškodilo civilnom društvu. Naprotiv, mislim da upravo time što pokazujemo da postoje i ozbiljne razlike među nama. Mi u stvari pokazujemo da Srbija dobija zrelije civilno društvo koje može da podnosi razlike, koje može da podnosi dijalog, koje može da podnese istinski pluralizam. Bez pluralizma nema civilnog društva.

- U civilnom društvu su većinom žene. To nije ništa slučajno da su većinom žene liderke civilnog društva. Žene su mnogo pre išle ka civilnom društvu, a muškarci su išli ka biznisu i ka politici i ta podela se jasno vidi. To je naravno njihovo opredeljenje, nemam pravo u to da se mešam, ali je dobar deo žena, baš na toj civilnoj sceni, skoro uvek odbijao da se na bilo koji način identifikuje sa ženskim pitanjima, sa borbom za emancipaciju žena. Imala sam rasprave i rasprave, mnoge od tih žena odbijaju da koriste rodno osetljiv jezik: one nisu *predsednice*, one su *predsednici*, nisu *direktorke*, one su *direktori*, one nisu *koordinatorke*, one su *koordinatori*. I to opet ukazuje na jednu vrstu zatvaranja pred nečim što je opet deo te civilne scene.

.....
³⁶ Nataša Kandić je mirovna aktivistkinja, osnivačica Fonda za humanitarno pravo, dobitnica preko 20 međunarodnih, regionalnih i nacionalnih priznanja za ljudska prava; članica Međunarodnog savetodavnog veća Međunarodnog žurnala tranzicione pravde (Oxford University Journals) od 2007, a od 2008 godine Savetodavnog veća Weiser Centra za demokratije u razvoju Univerziteta u Mičigenu. Branitelji građanskih prava (Civil Rights Defenders) proglasili su je braniteljkom građanskih prava u svetu za 2013. godinu (Fond za humanitarno pravo 2021).

Generacijsko povezivanje: Hoćemo da menjamo svet na vrlo različite načine

- Intervju koji sam dala Draganu Klaiću³⁷ juna dve hiljade četvrte je u jednom kulturološkom kontekstu.
- Kad se suočim sa nekim kao što je Dragan Klaić, koji je tri godine mlađi od mene, koji mi kaže da je čuo prvi put za mene u vreme mog odlaska u Sjedinjene Američke Države, pa onda smo se i upoznali u Novom Sadu negde šezdeset šeste – šezdeset sedme, posle nastavili to poznanstvo u Beogradu tek negde kasnih osamdesetih. On je otišao iz Novog Sada početkom devedesetih, a nastavili smo intenzivnije druženje preko Evropske kulturne fondacije.³⁸ Kad bi se samo pratila ta priča njegova i moja kako se ponekad spoji, pa onda se potpuno razide, pa se spaja, pa se razilazi, a u stvari ima neku konstantu. Negde je neka konstanta njegova i moja, pa kao negde i Želimira Žilnika³⁹, rad u omladini – odatle smo svi krenuli. Za mnoge Tribina mladih u Novom Sadu ne znači mnogo, za nas troje ona znači jako mnogo, jer je ona bila prvi prostor slobode koji je naša generacija osvojila u toj posleratnoj Jugoslaviji, prostor kulturne i političke slobode.

³⁷ Dragan Klaić (1950–2011), Jevrejin, profesor univerziteta, teatrolog, pozorišni kritičar; diplomirao je na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu, Odsek dramaturgija (1973), magistrirao 1976, a doktorirao 1977. isto na Beogradskom univerzitetu. Radio kao gostujući ili vanredni profesor u Sjedinjenim Američkim Državama, Mađarskoj, Holandiji, Italiji, Turskoj, itd.; saradivao je sa brojnim obrazovnim, kulturnim i umetničkim organizacijama i fondacijama u zemlji, regionu i svetu; objavio više tekstova o pozorištu, filmu, piscima, drami (Rafailović u Gaon 2011: 113–115).

³⁸ Evropska kulturna fondacija osnovana je 1954. godine u Ženevi. Osnivači su bili: Denis de Ružmon (Denis de Rougemont), Robert Schuman (Robert Šuman) i holandski princ Bernhard (Bernar). Po predsedavanju potonjeg, Fondacija se preselila u Amsterdam. „Oni su svi sa strašću verovali da je kultura vitalni sastojak posleratne obnove i zalečenja Evrope. Sa Draganom Klaićem i Želimirom Žilnikom sam bila deo Grupe za refleksiju EKF „Evropa kao kulturni projekat”, čiji je završni izveštaj objavljen 2004. godine” (Sonja Licht).

³⁹ Želimir Žilnik (Novi Sad, 1942), autor je brojnih igranih i dokumentarnih filmova, jedan od začetnika žanra doku-drama, nagrađivan na domaćim i internacionalnim filmskim festivalima. Prvi igrani film *Rani radovi* (1969) o studentskim demonstracijama '68. nagrađen je Zlatnim medvedom na Berlinskom filmskom festivalu, kao i sa četiri nagrade u Puli iste godine. Igrani i dokumentarni filmovi (izbor): *Lijepe žene prolaze kroz grad* (1985), *Tako se kalio čelik* (1988), *Marble Ass* (1995), *Stara škola kapitalizma* (2009), *Jedna žena – jedan vek* (2011), *Destinacija_Serbistan* (2015), *Najlepša zemlja na svetu* (2018). Dobitnik je brojnih domaćih i međunarodnih nagrada i priznanja; njegovi radovi uvršteni su u kolekcije inostranih umetničkih galerija i muzeja savremene umetnosti, gostujući predavač na nekoliko inostranih filmskih škola na univerzitetima u Velikoj Britaniji, SAD i Sloveniji (ŽŽ 2020).

Sonja Licht o sopstvenom aktivističkom opredeljenju sada svedoči u širem okviru sličnih (identičnih) aktivnosti povezanih sa osobama unutar svoje generacije, progresivnih intelektualaca iz različitih umetničkih disciplina, a objedinjenih mestom aktivizma, a to je Tribina mladih u Novom Sadu (o kojoj detaljne podatke daje Bogdanka Gvozdenović u životnoj priči koju je zabeležila Zorana Antonijević 2001. godine, u knjizi Svenke Savić *Vojvodanke*, str. 299–312).

- Na Tribinu mladih sam prvi put išla još kad sam bila u gimnaziji, pa sam onda išla kad sam bila na studijama, kada je Laslo Sekelj⁴⁰ pokojni vodio tamo jednu seriju tribina, tu sam učestvovala dva-tri puta. Treći put sam išla mnogo kasnije već negde osamdesetih, kad je on opet tu nešto vodio, pa je zvao one koji su već bili nekakva živa istorija onoga što se događalo u studentskom pokretu. To su ta neka preplitanja. Želimir Žilnik, koji je nešto stariji od nas, mislim četrdeset drugo godište, pa ja četrdeset sedmo, pa Klaić pedeseto. Ali imamo zajedničke političke i kulturološke krugove koji su se preplitali. Ipak se i razlikujemo. Želimir u životu nije hteo da pravi velike kompromise, ne znači da to nije radio i zbog svoje potrebe, i konačno i uticaja, jer on jeste čovek kome je stalo do uticaja, ali nije bio spreman da napravi kompromis sa nekakvom suštinom svog delovanja ili svoje želje da menja svet, i zato je u stvari permanentno bio marginalizovan. Ja uopšte nisam ta vrsta askete, jesam osoba kojoj ne treba nikakav naročiti luksuz, ali nisam ni čovek asketa. Želimir je jedna vrsta askete, on je baš čovek koji je spreman da se odrekne svega i da se čak u tome dobro oseća. Ima šezdeset i nešto godina, ali on je još uvek duhom jedna od verovatno najmlađih osoba koje ja znam, on prosto ne stari, nikad neće ostariti.

.....
⁴⁰ Laslo Sekelj (mađ. Székely László) (Subotica, 1949 – Beograd, 2001), Jevrejin, diplomirao na Fakultetu političkih nauka (1972) i na grupi za Filozofiju Filozofskog fakuleta (1974), magistrirao na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakuleta (1977), sve u Beogradu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1984). Radio u Institutu za međunarodni radnički pokret (današnji Institut za evropske studije, 1974–1977), pa na Pravnom fakultetu u Novom Sadu (1977–1985). Zbog članstva u Parksisu bilo mu je zabranjeno da predaje. Prešao u Institut za filozofiju i društvenu teoriju (1985–1990), potom u Institut za evropske studije (1991–2001). Gostujući profesor u Sjedinjenim Američkim Državama, Nemačkoj, Mađarskoj i Izraelu. Objavio je više studija i članaka o međuetničkim tenzijama i jevrejskom identitetu u Jugoslaviji. Dela: *O anarhizmu* (1982; eng. izd. 1993), *Komunizam i država* (1989), *Jugoslavija: struktura raspadanja* (1990; eng. izd. 1992), *Vreme beščašća* (1995), *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni* (2001, koaut.) (Spasojević u Gaon 2011, 266–267).

Dragan Klaić

Laslo Sekelj

Želimir Žilnik

- Hoćemo da menjamo svet na vrlo različite načine. Žilnik je kao gejzir, podseća me na neku prirodnu pojavu i dan-danas na jedan gejzir, na nešto što je eksplozivno.
- Bilo je tu raznih osoba kojima više ne znam šta se desilo, Klaja njih prepoznaje. Neke osobe su potpuno nestale, a neke druge su bile i vraćaju se kao Dragan Klaić ili Želimir Žilnik. Neke osobe su tu u stalnoj paraleli, na primer Žarko Puhovski. Upoznali smo se isto to negde u drugoj polovini šezdesetih na Korčulanskoj školi i od tada je to nekakav odnos, to je prijateljstvo, s vremena na vreme to je neka bliža saradnja, to je odnos koji traje. Jednom smo bili u Bugarskoj, pa šetamo uveče, i sad neki krenu da se šale, a on kaže: „Nemojte molim vas, nema niko ko Sonju poznaje duže”. Ja kažem: „Ima, moj Milanče”, a on: „Pa, dobro, s njim bih mogao da se nosim, ko je tu duže prisutan u tvom životu?”
- Zato je to i opstalo i sa Draganom i sa Želimirom, mi smo i u toj omladinskoj organizaciji želeli da menjamo svet, zato tu nismo napravili karijeru, mi smo dakle otpali od toga onog trenutka. Mi smo iz svega toga otpadali onog trenutka, kada smo se suočavali sa tom drugom stranom cele priče, da je za karijeru, za nekakvo ukidanje ograničenja, ukidanje sloboda. To je uvek bilo nešto između, nismo bili dovoljno poslušni.

Prof. dr Radmila Nakarada
Posveta za Sonju – odredišta i spone

Sonja je obojila moj život prijateljstvom, koje je u sebi sabralo raznorodna odredišta i mnoštvo spona, od emotivnih do profesionalnih.

Kapija našeg prijateljstva otvorila se na Filozofskom fakultetu. Sonju sam upoznala na prvoj godini studija sociologije. Profesorka Zagorka Golubović je tada angažovala Sonju i Franu Cetinića kao demonstratore na predmetu Socijalna antropologija. Predmet je spadao među najteže po ozbiljnosti i opsegu, ali je, sa druge strane, bio i jedan od najinspirativnijih. Mnogima je odredio dalju profesionalnu putanju/sudbinu. Našla sam se u grupi koja je sa Sonjom prolazila kroz Rane radove K. Marksa. Složene tekstove Sonja je učinila pitkim, jasnim, uzbudljivim, demonstrirajući istovremeno svoj pedagoški, ali i teorijski dar. U maloj učionici u kojoj smo se sastajali začeo se naš razgovor, koji će iscrtati jedan plavi krug unutar koga ćemo deliti iskustvo magistarskih studija, rada u Institutu za evropske studije, susretanja i zajedničke prijatelje. Profesorka Golubović predstavljala je prvu zajedničku ljudsku i profesionalnu sponu. Pod njenom profesorskom palicom iskusile smo prva terenska istraživanja, kao i prvo objavljivanje svojih radova. S njom smo prošle i kroz magistarske sudije (Interdisciplinarne studije antropologije) koje su iznova zapalile naše teorijske i dijaloške strasti do te mere da nas je profesorka Zaga jednom prilikom darivala izjavom da takvu generaciju nije nikada imala (njoj su pripadale, između ostalog, i Vesna Korać, Žarana Papić, Ivan Vejvoda, Laslo Sekelj, Petar Opalić i Branislava Pešić). Pre završetka studija, prof. Golubović je zajedno sa svojim Praxis kolegama bila "uklonjena" sa Fakulteta. Brigu o nama preuzeo je profesor Dragoslav Srejić, u čijem stanu smo se uredno okupljali i vodili ozbiljne debate još godinu dana na volonterskoj osnovi. Mnogo godina kasnije, na kraju ove sekvence unutar plavog kruga, Sonja i ja smo prof. Golubović zajedno ispisivale In memoriam.

Iako su Sonjini talenti prepoznati na studijama i izgledalo je da joj je akademska vokacija u kartama, kosmičke sile su za nju imale druge planove. Odvele su je u vode intenzivnog angažovanja u okvirima civilnog društva. Tom obrtu prethodio je rad u Institutu za međunarodnu politiku i

privredu i rad na magistarskoj tezi o radničkim savetima u Mađarskoj u periodu od 1919. do 1956. godine, kao i prevod pozamašnog dela Đerđa Lukača, Prilog ontologiji društvenog bića. Navela sam samo neka od poglavlja u kojima je do izražaja došao Sonjin teorijski interes za participativnu demokratiju, kao i njena 'komparativna prednost' poliglote. Tada smo radile u istoj zgradi, ali ne i u istoj instituciji, da bi se nakon njenog prebivanja u Zavodu za zaštitu kulture, posle nekoliko godina otvorila nova kapija, zahvaljujući kojoj smo postale i koleginice u Institutu za evropske studije. I zahvaljujući inicijativi direktora Đure Kovačevića, naravno. Na svim mestima na kojima je Sonja zastala, ostavljala je trag ozbiljne profesionalne posvećenosti, teorijskog dara i iz svake institucije ponela je sa sobom neko novo prijateljstvo. Sledeće njeno poglavlje, odnosno odredište bio je nevladin sektor, koji je preko Fonda za otvoreno društvo doveo do osnivanja Beogradskog fonda za političku izuzetnost.

U posveti Sonji želim, iz niza zajedničkih poduhvata, ovom prilikom da pomenem dva koji su izraz nade i sućuti koje smo delile. Prvi se odnosi na uređivanje broja Gledišta (1981. godine), koji je bio posvećen poljskom pokretu Solidarnost. Sticajem okolnosti obe smo bile u prilici da dodemo do izvornih dokumenata, svedočenja i zajedno sa stručnim tekstovima/analizama i opsežnom hronologijom, koju je pripremio (spona) Frano Cetinić, priredile smo broj. U toku njegove pripreme, 13. decembra 1981, general Jaruzelski je preuzeo vlast, proglašeno je vanredno stanje, čime je prekinut talas nadošle reformističke energije. Time je još jednom i naša nada u mogućnost demokratske reforme postojećeg socijalizma doživela poraz. (Mnogo godina kasnije smo saznali da se ovaj broj prevodio po stranim ambasadama, da je zbog njega član Redakcije, prof. Čedomir Čupić, bio pozvan na razgovor u CK)

Drugi poduhvat sastojao se od Sonjine pomoći na uređivanju dela časopisa Vidici 1983. godine, koji je obuhvatio pet priloga sa problematizovanjem jevrejskog pitanja. Tom prilikom su prvi put prevedeni delovi knjige Izvori totalitarizma H. Arent (prevela ih je Vera Vukelić) i esej Ištvana Biboa Jevrejsko pitanje i antisemitizam, koji je prevela Sonja. Motivi za rad na ovom broju su, pored stručnih, ponikli i iz potrebe da se posredno iskaže poštovanje i žrtvama koje smo lično poznavale, između ostalog i Evi Berković (koja je u međuvremenu takođe postala naš zajednički prijatelj). Brojna uporišta na šahovskoj tabli života, energija prožeta empatijom i brižnošću kojom pokreće i pridobija, snaga kojom savlađuje prepreke, nepoćudnosti – od zdravstvenih do radnih, odlučnost koja nikad nije odbacivala dijalog, želja da se doprinese opštem dobru, doneli su Sonji poštovanje i uvažavanje. Između ostalog, i oficijalne nagrade i ordenje. Međutim, kao svoje

glavno znamenje Sonja nosi ljubav prema porodici. U tom krugu naročito su došli do izražaja njen emotivni talenat, duboka posvećenost, privrženost i velikodušnost prema roditeljima, sestri i njenoj deci, suprug i unucima.

Is crtavanjem Sonjinih odredišta jasno pokazujemo da se ona ne može ugurati u jednoznačnost. Ona nosi, bez nametljive patetike, traume Holokausta, gubitaka koje su duboko obeleželi njene roditelje, a istovremeno je i trezveni kritičar politike Izraela. Ona je Jevrejka, Jugoslovenka i Srпкиnja, koja se dobro oseća u Subotici, Beogradu, Pešti, Berlinu i Njujorku. Sonja je čest sagovornik visokih stranih političkih predstavnika, ali i angažovan zastupnik prava marginalizovanih, diskriminisanih (pre svega, Roma i žena). Iako je okusila, zajedno sa svojim mužem Milanom, represivne mere zbog disidentskog političkog angažovanja, nije postala otrovni 'antikomunista.' Umela je da bez gorčine i cinizma isfiltrira vredne učinke i iskustva socijalističkog nasleđa, da zadrži posvećenost vrednostima jednakosti, ravnopravnosti, solidarnosti i da uspostavi kritičku distancu prema novonametutoj sverešavajućoj paradigmi – neoliberalizmu i njegovim negativnim socijalnim učincima. Jednom rečju, Sonja je nastojala da odredišta i spone vlastitog života ispiše i/i logikom.

Naše dugogodišnje prijateljstvo, sasvim prirodno, podrazumevalo je i trenutke nesaglasja, što nije remetilo emotivnu privrženost, odanost, brigu i solidarnost. Prijateljstvo je bilo dovoljno prostrano i duboko za iskrene razgovore i glasna razmišljanja. Ono je bilo i ostalo i mesto za zajedničko, neprolazno tugovanje nad nasilnim nestankom Jugoslavije. Sada smo ušle na kapiju zalaska života i njoj primerenoj „podršci, blagosti i setnoj radosti”.

ČETVRTI DEO

IV Fond za otvoreno društvo (1989–2003)

Fond kao životna odiseja

Sonja Licht je radila kao izvršna direktorka Soros fondacije Jugoslavije (od 1996. pod nazivom Fond za otvoreno društvo) u Beogradu (1991–2003) punih dvanaest godina. To je period ratova na teritoriji SFR Jugoslavije kada je Fond sprovodio humanitarni program, uz veliku podršku izbeglicima, autonomnom civilnom društvu, nezavisnim medijima, obrazovnim, kulturnim inicijativama i zagovarao mir, demokratiju i borbu za ljudska prava.

U ovom vremenskom periodu više aktivnosti teče paralelno, međusobno se prožimaju i danas je teško vremenski, prostorno, sadržajno i idejno razdvojiti ih jednu od druge.

- Odiseja je započela jednim trenutkom kada su prijatelji moji iz Mađarske, uglavnom osobe koje su poznate kao pripadnici Budimpeštanske škole, počeli da me nagovaraju (negde 1987) da Milan i ja pokušamo da tražimo stipendiju i da provedemo jednu školsku godinu u Americi. Posle svega što smo prošli sa suđenjem da odemo malo i da radimo nešto ozbiljno. Milan je već bio ranije na univerzitetu Brendajz na poslediplomskim studijama. Predstavili su me tadašnjem predsedniku Upravnog odbora mađarske Fondacije Miklošu Vašarheju i on mi je rekao da napišem zahtev, što sam ja i uradila. Par meseci kasnije zvoni telefon i neko kaže: „Javljam Vam se da Vam kažem da ste dobili oboje stipendiju!” Bila sam uverena da se čovek šali. Tako smo nas dvoje avgusta 1988. godine otišli u Boston sa Sorosovom stipendijom koju smo dobili preko mađarske fondacije. Tada je Soros fondacija bila manja institucija nego što je postala kasnije. Proveli smo u Americi skoro godinu dana, posetili smo nekoliko puta i Fondaciju. Pokojni Gabor Nojman je bio naša kontakt osoba, sa kojim smo razgovarali kako bi bilo dobro da se u Jugoslaviji organizuje institucija poput Fondacije zbog

svega onoga što nam se tada događalo i spremalo, a mi smo znali da nam se sprema.

- Vratili smo se iz Amerike jula 1989, a februara 1991. godine pozvali su me na jedan sastanak sa gospodinom Sorošem u Dubrovnik, u Inter-univerzitetski centar za postdiplomske studije gde su bili predstavnici tadašnjih fondacija. Tad ih je bilo desetak. Istovremeno se održavao jedan kurs posvećen problemima nacionalizma i tranzicije, koji je on finansirao. Tu sam ga prvi put upoznala, tu mi je on izložio svoju ideju da bi želeo da osnuje Fond u Jugoslaviji. Rekao mi je da je mislio da Jugoslaviji to neće trebati, da će ona sama da krene u svet bez podrške takvog Fonda, ali da vidi da su se sad tamni oblaci nadvili, pre svega, u formi tog komunističkog nacionalizma i kvazinacionalizma i da bi želeo da otvori Fond u Jugoslaviji. Mi smo se manje-više lako dogovorili da bi tako nešto bilo potrebno. On me je pitao da li bih ja bila spremna da budem neka vrsta inicijatora i budućeg izvršnog direktora. Ja sam rekla: „Naravno”. Za mene je to bio izazov, nešto sasvim novo. Ako se setimo, to je vreme kada rat već kuca na naša vrata, tako da, bez obzira na to što sam mislila da je to zanimljivo i izazovno, ja sam u stvari nastavila da se bavim svim onim čime sam se bavila u velikoj meri u Helsinškoj federaciji za ljudska prava, u našem Helsinškom komitetu. To je vreme kada smo pravili Beogradski ženski lobi i mnoge druge stvari, Ženski parlament... U tom trenutku sam bila na mnogo strana angažovana.
- Soros je posle posete Dubrovniku 1991. došao u Beograd, posetio Antu Markovića, jako mu se dopalo ono što je video, nadao se da se još ono najgore može izbeći. Kao što je govorio i devedeset sedme, kad je bio u Beogradu, u to vreme je najjači reformski projekat u Srbiji bio taj Ante Marković, po njemu, najjači reformski projekat u istočnoj Evropi. Situacija je krenula, naravno, drugačije od očekivanja. Niz osoba u Saveznom izvršnom veću s kojima je on ušao u pregovore i želeo da otvori Fond koji će biti pola-pola, pola on – pola Savezno izvršno veće, u tom trenutku je planirao da donira dvesta pedeset hiljada dolara kao stipendije za nadarene mlade na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti. Podrška onima koji bi išli na Interuniverzitetski centar za interdisciplinarne studije... Prema njegovom predlogu polovinu sredstava bi uložio on, a drugu polovinu Savezno izvršno veće. Iako je Marković bio osoba za dogovor, osobe oko njega su krenule da sabotiraju ideju od prvog trenutka. Tako da se od februara devedesete do početka devedeset prve ništa nije desilo. Janja Beč je bila zadužena za tu temu u Saveznom izvršnom veću, ali nije uspela da progura stvar dalje od

početka. Ja sam aprila devedeset prve u jednom trenutku odlučila da se više aktiviram, u smislu guranja te ideje, i otišla sam kod Živka Pregla. Tada sam ga prvi put i upoznala, i izložila celu priču koju on nije znao, jer ona do njega nije ni stigla. On je tada bio na funkciji potpredsednika Izvršnog veća, zainteresovao se za ideju i odlučio da pokuša da je gura ka realizaciji. Izneo ju je na sednici Izvršnog veća i pričali su mi da je čak insistirao da se sazna zašto niko nije preduzeo ništa da se ta ideja materijalizuje. Sedamnaestog juna devedeset i prve gospodin Soros je došao sa svojom suprugom Suzan u Beograd i potpisao ugovor o saradnji sa Saveznim izvršnim većem. To je bila dovoljna pretpostavka za početak projekta. Bilo je potrebno neko vreme da se sve to pravno registruje. U međuvremenu, zemlja se raspadala, a ja sam zaboravila Fond, jer se toliko toga dogodilo. Samo deset dana pošto smo bili kod Ante Markovića počeo je rat. Prvi put sam uživo videla Antu Markovića kad smo se Soros i ja susreli s njim i shvatila sam da je rat neizbežan. Preko puta sebe sam videla jednog potpuno slomljenog starca, koji je izgledao dvadeset godina stariji nego što je bio (očigledno se u tim svojim televizijskim nastupima umeo sabrati, ovde je manje-više bio opušten). Bio je to zanimljiv razgovor s njim u kojem se žalio, najviše na Slovence, što je jako zapanjilo Sorosa i mene.

Sonja Licht i Džordž Soros

- Pričao je kako je od aprila do juna s njima imao sedam ili osam sastanaka i da nijedan jedini put nije uspeo da ih natera da razgovaraju o reformama, to je svaki put bio sastanak o granicama. Čak je doveo i prevodioca koji je prevodio delove iz zapisnika, i to je bilo jako dramatično. Došla sam kući i rekla Milanu: „Mi ćemo imati rat!” Naravno, kad je rat zaista i krenuo, ja sam imala jednu od svojih najtežih kriza – prvi put u životu sam bila istinski suicidalno raspoložena, tako da sam u jednom trenutku i svog dragog supruga zabrinula. Hteo je da me vodi kod terapeuta na razgovor... Sećam se kako me je ohrabrivao: „Pa nije tvoj život bio samo Jugoslavija!” Međutim, meni je bilo jako teško da se saberem.
- Sabrala sam se zahvaljujući jednoj konferenciji koju sam organizovala sedmog jula te godine u hotelu „Jugoslavija” (to nema veze sa Fondom). Za mene je to bio važan momenat u kojoj je fokus na sebi – pokušaj sebe da razumeš. Nisam mogla da se izvučem iz tog užasnog raspoloženja sve dok nisam krenula da organizujem taj sastanak u okviru Helsinškog parlamenta građana,⁴¹ koji je trebalo da ima svoju zajednicu predsedništva u Rumuniji, pa smo odlučili da prebacimo u Beograd i da napravimo jednodnevni sastanak sa temom ‘Dezintegracija Jugoslavije – integracija Evrope’. Pet dana sam sedela na telefonu i uz pomoć nekih svojih prijatelja iz Helsinškog parlamenta i nekih prijatelja, koji su već tada radili u Sorosevoj fondaciji u Mađarskoj, uspeła da organizujem sastanak bez ijednog dinara. Svaki učesnik je plaćao svoj dolazak: Bronislav Geremek, Adam Miłnik, Laslo Rajk i Ernst Gelner, predstavnici nemačkih socijaldemokrata i italijanskih sindikata. Milovan Đilas je takođe bio prisutan. Mnogo njih je došlo iz cele bivše Jugoslavije. Bio je to prvi međunarodni sastanak koji je organizovan posle početka rata.
- Kada smo ušli u salu hotela „Jugoslavije”, u kojoj je bilo oko sto pedeset osoba, nisam mogla da verujem šta se u stvari zbilo. Svi su tražili poslednji trenutak nade, poslednju šansu. Nakon sastanka sam shvatila da ne mogu da izađem iz osećanja beznade, bez delovanja u smislu ostvarivanja ideje kojom se pomaže drugima. Na sastanku smo doneli odluku da se organizuje Mirovni karavan građana Evrope,⁴² koji je or-

⁴¹ Sonja Licht je jedna od osnivača/ica Helsinškog parlamenta građana (Helsinki Citizens’ Assembly) u Pragu (1990), a zajedno sa Meri Kaldor (Mary Kaldor) njegova kopredsednica (1991–1995). Značajne aktivnosti: organizovanje prve međunarodne konferencije po izbijanju građanskog rata „Dezintegracija Jugoslavije – integracija Evrope” (7. jula 1991, u hotelu „Jugoslavija” u Beogradu) i Mirovni karavan (1991).

⁴² Mirovni karavan (1991) organizovan je sa italijanskim pokretom Arcci, sa ciljem

ganizovan krajem septembra te iste godine. Pored toga, još niz drugih stvari smo tada odlučili da se uradi na sastanku posle konferencije.

- I to je u stvari i cela priča sa Fondom, najkraće. Ako bih morala u jednoj rečenici da sumiram ovih svojih dvanaest godina u Fondu, to je za mene osećanje delanja. Fond je najpre počeo bez para, prvih nekoliko meseci nismo imali nikakvu platu. Institut za evropske studije nam je pozajmio jednu, pa onda dve sobe, još jednu sobu, nismo imali da im platimo ni za telefon.
- S jedne strane, to je bio veliki pritisak svega što nam se događalo. Pokušavali smo da u tim makazama svega što se zbivalo osmislimo šta bi novi Fond mogao da radi. Naš prvi veliki potez je bio letnji dečji kamp na Paliću u leto devedest druge. Ukupno je dvesta desetoro dece prošlo kroz taj kamp koji je trajao dvadeset i jedan dan. Svi su bili po nedelju dana. Na početku je bilo dosta trapavo, jer niko od nas ranije tako nešto nije radio, a onda, uz podršku nekoliko fantastičnih osoba, uključiv Ljubicu Ristić Beljanski, Janju Beč, koja je bila direktorka tog kampa, a Ljubica nas je učila o radionicama, kako se organizuje rad, bio je fantastičan rezultat. Spojili smo decu izbeglica sa neizbeglicama, ali su većina bile izbeglice. Zašto smo išli u tom pravcu? Zato što u to vreme mreža fondacija nije imala nikakve dečje programe. Jedva neke obrazovne.
- Fond je registrovan devedeset prve u oktobru. Mesecima smo čekali na telefone, nismo imali grejanja u toj prostoriji. Nesrećna Vera Vukelić, koja je bila sekretarica dugo vremena, tada smo samo ona i ja bile tu. Ona je celu zimu presedela u duplim pantalonama i zimskom kaputu, čekajući da stignu priključci za telefon. Cela zgrada te zime nije imala grejanje.
- Prve stipendije smo dali te zime između devedeset prve i devedeset druge, a prvi veliki program je bio taj dečji kamp. Paralelno sa tim dečjim kampom događao se rat u Bosni. Počela je humanitarna kriza, da ne kažem katastrofa, uvedene su sankcije, mi smo shvatili da će biti strašan problem sa nedostatkom lekova. Javljale su nam se bolnice: „Da li ćete vi da obezbedite lekove?“, nemajući pojma ni ko smo mi.
- Početkom juna devedeset druge imala sam sastanak s gospodinom So-

.....
uspostavljanja komunikacije između građana/ki Jugoslavije i građana/ki ostatka Evrope. Karavan je putovao od Trsta do Sarajeva, i okupio oko četiri stotina osoba iz trinaest zemalja.

roseu u Budimpešti i rekla sam mu da od uvođenja sankcija postoji strah da će zemlja ostati bez lekova. U to vreme je on bio skeptičan u vezi sa finansiranjem humanitarnog rada. On je želeo da ulaže u obrazovanje, razvoj civilnog društva, razvoj osnovnih premisa otvorenog društva i nije shvatao zašto bi se on bavio humanitarnim radom, tvrdeći da je humanitarni rad bure bez dna. Za tu tvrdnju njemu služi sopstveno iskustvo. Međutim, nakon sastanka koji smo imali, dogovorili smo se i o humanitarnoj pomoći.

- Treba da kažem nešto o načinu na koji Soros razgovara i donosi odluke. Nekad kad ima svoju čvrstu ideju o tome šta želi da sprovede, onda je manje spreman da sluša. Moje iskustvo sa njim je sledeće – mene je slušao, mene je čuo. Na taj prvi ključni sastanak kad ja dolazim sa idejom koja je kontra svemu onome što on hoće (on ne voli druge priče), ja mislim da to nije trajalo desetak minuta, petnaest, da bi mi on rekao: „Okej, vidim, to treba. Mi sarađujemo sa jednom velikom humanitarnom organizacijom koja se zove Brothers Brothers⁴³ i oni prikupljaju od raznih velikih firmi lekove... To može da se dobije bez para”. Liz Loran sa njima već sarađuje, Liz je njegova prva saradnica u Institutu za otvoreno društvo (odnosno Soros fondacije) od početka. Obratili smo se Loran da vidi šta to može da se dobije od lekova i onda će to biti poslato u Jugoslaviju. A ja sam mu rekla: „Ali problem je u tome što nama to treba odmah”. Bila sam obuzeta idejom da se nešto uradi što pre, jer sam već znala kakva je bila situacija i pre sankcija. Onda je on odlučio: „Neka oni daju lekove džabe, a ja ću da platim avionski prevoz”. Tako smo već u julu imali kutije sa lekovima, ogromnu količinu. Sećam se kad je jedna doktorka došla iz bolnice „Dragiša Mišović” i kad je videla koliko će da dobije tih neuroleptika, jer su tog leta vezivali pacijente za krevete, nisu imali ni hranu da im daju, niti lekove, žena je bukvalno briznula u plač. Angažovala sam mog starog prijatelja Vuka Stambolovića da radi na tome. Znala sam da će lekovi vredeti zlata. I da moram da nađem nekoga ko je apsolutno pošten u toj distribuciji. Vuk je godinama vodio naš medicinski program sa jako mnogo uspeha. On je krenuo da izgrađuje sistem raspodele lekove već od te prve pošiljke. Mi smo lekove, kasnije i medicinsku opremu, delili sve do kraja zvaničnih sankcija – do devedeset i pete godine, u proseku jednom u dva meseca. Doneli smo preko osamdeset tona lekova i to samo na početku je bila pomoć kompanije Brothers Brothers. Kasnije nismo bili zadovoljni onim što su slali. „To nije ono što nama treba”, rekla sam Sorosu

.....
⁴³ Braća braći (prev. ur.).

kada smo se videli u novembru te iste godine u Njujorku. Nama trebaju konkretno ciljani lekovi! On je hteo sve da platim. Malo je poznato da je on milione i milione potrošio na lekove i medicinsku opremu u Srbiji, Kosovu i Crnoj Gori, što je u tom trenutku bilo jako značajno za nas. Teško je proračunati, ali po nekim stručnjacima, mi smo možda spasili i svih pedeset hiljada osoba.

- Bili smo gotovo jedina ovakva vrsta pomoći. Svetska zdravstvena organizacija je došla mnogo kasnije. Mi smo imali dobru saradnju sa Crvenim krstom koji je, koliko god da je bio državna institucija i lojalan državi, obezbedio jednu stvar što je nama bilo jako važno – uvoz lekova. Mi nismo imali pravo da uvozimo lekove. Napravili smo sistem da kad lekovi stignu na granicu, onda mi njih pro forme poklonimo Crvenom krstu, on ih uveze i nama vrati. Lekovi su stajali prvo u skladištu Crvenog krsta – nismo bili sasvim sigurni da za svaki komad imamo apsolutnu sigurnost, tako da smo zakupili skladište u kome smo držali lekove, a posle i druge stvari: igračke, odeću, četkice za zube i zubnu pastu... Međutim, osnovno težište je bilo na lekovima. Ja sam obilazila dosta bolnica po našoj zemlji i osobe u bolnicama su nam govorile da im je to puno značilo. Vuk je izmislio jednostavan sistem za kontrolu. Naime, davali smo im spiskove, često su nam govorili da smo jedini koji su sve što piše na spisku oni i dobili, preuzimala ih je direktno svaka institucija u skladištu lekova, ali smo istovremeno stavljali dva zahteva na taj ugovor koji je potpisivan uvek svečano, obično u Konaku kneginje Ljubice. Tražili smo od njih da potpišu da neće prodavati lekove, da lekovi neće biti poslani na front i da će u svakoj zdravstvenoj instituciji istaći spisak onoga što su dobili, jer smo mislili da je javnost najbitnija garancija da postoji jedan transparentan pristup i da će lekovi biti na sigurnom. Istovremeno smo obaveštenje slali svim lokalnim medijima i tako smo uspostavili kontrolu. Moram reći da se naši lekovi nisu našli na tržištu. Oprema je bila druga priča i to je već bilo mnogo složenije. Sve u svemu, mislim da je naša humanitarna delatnost, usmerena na medicinske potrebe i na hranu i druge potrepštine za izbeglice bila važna, koja je isto tako organizovana gde su se direktno isporučivali proizvodi u izbegličke centre. Bilo je godina kada smo i do dvesta tona hrane isporučili, i to kvalitetne, jer smo znali da oni dobijaju pirinač, testo, pasulj i tako dalje, a mi smo delili mesne konzerve, povrće konzervisano, sokove za decu...
- Radili smo monitoring ovoga što su dobijali izbeglički centri. Napravili smo mrežu volontera. Po svim regionima koji su organizovali mrežu

izbeglica po centrima. Moram da kažem da se događalo da u nekim centrima odbiju da prime pomoć kad saznaju da postoji sistem kontrole. Ja se sećam da ni Njujork nije to razumeo. Tražili smo određene pare za organizaciju te mreže volontera. A onda su nas iz Njujorka pitali: „Šta, zar vaše izbeglice imaju dovoljno, pa vi hoćete pare da trošite na volontere”. Važan je sistem kontrole, jer u suprotnom se stvara kompletni haos i iz toga neki naravno imaju korist. Dakle, to je ta humanitarna priča.

- Od prvog dana smo pozivali grupe osoba i s njima razgovarali o tome šta one misle da bi bila najznačajnija orijentacija Fonda i tu se sad vraćamo na dečji kamp. I tu smo rekli da hoćemo da pomognemo pre svega onima koji su zasigurno najveće žrtve rata, a to su deca. Po definiciji deca najviše pate u tim situacijama i drugo, deca nisu odgovorna, deca nisu mogla da odu pred biračke kutije i da ubace svoj glas za Miloševića, Tuđmana, koga god. Idemo ka onima koji su sigurno žrtve, a za koje možemo da kažemo da nisu odgovorni za ovaj rat ni po čemu – a to su deca. I koji su naravno sledeća generacija.
- Pitanje je kako deci da pridemo, a da to ne bude samo zato što su oni žrtve, nego zato što su oni i nekakva nada. Kako gajiti u tom ludilu jedan drugačiji sistem vrednosti, kako istovremeno u njima razviti pozitivnu energiju, kako ukazivati na vrednosti tolerancije, poštovanja drugog čoveka, poštovanja drugog, kako im vratiti veru u različitost, u multikulturalnost, kako ih zainteresovati za druge jezike, za tuđe običaje, za tuđu kulturu. Humanitarni aspekt se sve vreme preplitao sa ovim drugim. Radilo se u stvari o razvoju jednog građanskog koncepta življenja. Međutim, istovremeno smo znali da moramo tu biti vrlo oprezni. Jedva smo izašli iz jedne tvrde komunističke ideologije, upali smo u drugu nacionalističku ideologiju, nećemo građansko, nećemo otvoreno društvo da prodajemo kao ideologiju, hoćemo da im pomognemo prosto da počnu da misle svojom glavom, da stvaraju svoje kreacije, da igraju svoje igre i da kroz jedan, hajde da kažem, spontan način dolaze do osvajanja vrednosti. To jeste funkcionisalo bolje nego što smo mi mislili. Ja mislim da je najlepší film koji je inače onako poluamaterski napravljen u tom prvom kampu. Mi smo ga prikazali oktobra devedeset druge na sastanku svih fondacija u Sandansku u Bugarskoj, a nisam ni primetila da je Soros u jednom trenutku ušao u salu i gledao taj film. Većina je plakala, iako je u tom filmu bilo mnogo više vedrih nego tužnih tonova. Ja sam tek na kraju te projekcije videla da je i on to gledao, a nisam ni shvatila koji je deo gledao. Novembra, kad sam

bila u Njujorku, rekao mi je: „Ubedila si me da treba da radite ovo što radite. Bio sam vrlo skeptičan, ubedila si me zato što sam prvi put u životu shvatio”. To je devedeset druga, on ima tada šezdeset i dve godine, prošao je sve što je prošao u životu i onda je izgovorio rečenicu koju ja nikad neću zaboraviti: „Ja sam prvi put, gledajući taj video, shvatio da ima života posle smrti”. Rečenica koja je meni mnogo značila i koja je meni bila ideja vodilja svih ovih godina.

Letnji-eko kamp, Palić 1993.

- Od prvog dana sam sa njim razvijala ravnopravan odnos. Mogla sam da mu kažem ono što mislim i da se suprotstavim onda kad treba da se suprotstavim, i jako malo sam bila spremna da idem na to deljenje komplimenata. U jednom razgovoru sam mu rekla: „Veoma sam ti zahvalna da si mi dao da radim u ovoj instituciji, i ostaću zahvalna do kraja života zato što si mi omogućio da se bavim posledicama rata”. Kad već nismo uspeli da ga zaustavimo, ja ne znam kako bih preživela da nisam mogla direktno, ono *hands on* da se bavim posledicama. I to je, između ostalog, ono što je meni značila Fondacija. Imala sam osećanje da u svakom trenutku ta mogućnost postoji. Koliko smo mi uspevali da iskoristimo to je jedna druga priča. U kojoj meri je bilo potencijala da se maksimalno iskoristi ta mogućnost, to je opet jedna druga priča, ali je činjenica da smo mi, pre svega, učili na poslu, da pratimo

potrebe i da utičemo na izgradnju novog građanskog načina poimanja i organizovanja sveta. Uvek sam insistirala da je to i praćenje potreba, jer ne verujem da je moguće graditi drugačiju državu ili društvo ako se ne prati potreba osoba, ne verujem u nametanje, nego u promene potreba. Ja sam to doživljavala u Fondu svih ovih godina i ne samo u Fondu, ali pre svega u Fondu, jer je celi moj život bio usmeren na Fond, i sve ono što sam radila, a radila sam dosta, išla sam na razne skupove, komunicirala sa puno osoba... Ali se sve to fokusiralo ili prelamalo kroz rad u Fondu. Kad sam počela da radim u Fondu, bila sam zaposlena u Institutu za evropske studije, sporazumno smo raskinuli radni odnos oktobra devedeset prve. Osećala sam da ne mogu da radim dve stvari istovremeno, da ono što je Fond radio i kako se razvijao zahteva mene celu. Digla sam ruke od pisanja, digla sam ruke od svega onoga što sam ranije radila i potpuno se posvetila Fondu i meni je zbog te odluke jako drago. Tokom ovih dvanaest godina shvatila sam da moram da delujem, da je moj aktivizam jači od bilo čega drugoga.

- Fond se širio ogromnom brzinom. Devedeset druge smo potrošili dvesta i nešto hiljada dolara. Devedeset treće preko šesto hiljada, a devedeset četvrte naš je budžet već bio preko pet miliona dolara – to su bila ogromna sredstva u ovoj zemlji! Ali je jako mnogo urađeno. Mi smo počeli da brojimo projekte koje podržavamo, uključiv i stipendije koje smo davali hiljadama. Mi smo u stvari u jednom trenutku bili skoro jedini donator u ovoj zemlji sve negde do devedeset i sedme. Svi drugi koji su dolazi došli su u Fond po iskustvo. Mi smo stečeno iskustvo, znanje i materijale delili šakom i kapom, mi smo toliko bili srećni da mnogi dolaze, a u nekim trenucima bili nesrećni što smo sami, zato što smo morali da idemo strašno u širinu i često sam imala dojam da ništa ne možemo da dovršimo, da nema dovoljne dubine, da se samo grebe i grabi u nekim raznim smerovima.

Ženski programi

Fond je bio presudan za ženski pokret. Značajni su bili programi za podsticanje ženskih programa.

- Donatori su stegnuti kad je reč o kulturi. Do devedeset sedme mi nemamo ozbiljnog donatorskog prisustva ovde, sem nekih humanitarnih organizacija. I sa Fondom se događa da idemo previše široko, i s vremena na vreme smo bili i frustrirani, jer osećamo da nešto ne mo-

žemo da dovedemo do kraja. Druga stvar je izbeći monopol, bilo čiji. Kada me je intervjuisala jedna novinarka za *Newsweek*, pitala me je: „Je l' se Vi ne brinete da ćete postati država u državi?” Često se o Soros fondacijama priča kao o državi u državi. Ja nisam imala tu brigu. Ja sam bila prva među jednakima. Činila sam sve da ne dozvolim nama da počnemo na taj način da se ponašamo. Možda su nas drugi videli drukčije. Govorila sam: „Naša vrata moraju svakom da budu otvorena. Mi moramo da istrpimo komunikaciju i onda kad nam uopšte nije prijatna”. Jer sam se bojala, mi smo jedini, pa možemo prvo da se umislimo, ‘ajde da kažem narodskim jezikom, i da počnemo i mi da se odvajamo od realnosti. Ja sam rekla: „Ne, to nije tačno, ali opasnost postoji što smo mi skoro jedini donator”. I onda sam rekla, ko zna možda čovek može da poludi sutra da počne da se ponaša kao politbiro. Taj strah da mi sad ne počnemo da izigravamo nekoga ko je arbitar svega i svačega. Nikad neću zaboraviti kad je profesor Radoslav Srelić došao kod mene i kad je lomio ruke preda mnom. Obraćao mi se sa gospođo Licht.

- Bili smo presrećni kad su drugi donatori došli, da nećemo više biti sami. Kad gledam sad unazad, moj prijatelj Ivan Janković je rekao jednom prilikom da je njemu strašno važno da smo mi sačuvali osobe. To jeste jedan mogući pristup. U prvom trenutku sam se štrećnula kad mi je to Iša rekao, jer sam se pitala, ma kako on može da kaže da ga baš briga za programe. Kako vreme prolazi, ta rečenica mi se vrtela u glavi, i naravno da je osnovna stvar da sačuvaš osobe, da je osnovna stvar da smo možda uspeali nekima zaista da otvorimo perspektivu, nadu onima što su radili, i da zbog toga nisu otišli iz ove zemlje, ili nisu otišli u totalnu privatnost. Ne mogu da ne razmišljam i o programima, odnosno organizacijama.
- Uvek naglasim da su najznačajnija težišta i stubovi civilnog društva ženske organizacije i ženski aktivizam. Kada smo mi krenuli toga je bilo jako malo. Na početku devedesetih malo je bilo onoga što bismo uopšte mogli da nazovemo civilnim društvom: bilo je nekoliko antiratnih organizacija, jedna za ljudska prava, i jedno dve organizacije u kojima su se žene bile okupile, to je sve.
- Mislim da je Fond bio presudan za niz stvari, da sad ne budem lažno skromna. Od nezavisnih medija do nezavisnih kulturnih institucija, pa konačno za taj ceo nevladin sektor. Kad je bila prva sednica Federacije nevladinih organizacija, onda mi je Miljenko Dereta rekao da ne bi bilo nijednog delića ovoga što sad postoji da na sceni nije bilo Fonda. Neki

segmenti su se bolje artikulirali. Kad je otvoren prvi SOS telefon, bila sam pomoćnica Svetlani Lukić, tada šefici Radio Beograda, i ja intervjuišem Lepu Mladenović. Jer sam imala razvijen feministički senzibilitet već u to vreme. Meni jeste stalo da se ženski aktivizam razvije, ali sama ne bih ništa mogla da uradim bez aktivistkinja. Imala sam ja pozitivne predrasude prema mnogim stvarima, pa nešto tu uspe, nešto ne uspe. To se širilo kao plamen. To je bilo prvo u Beogradu i u Novom Sadu⁴⁴, a onda i po manjim mestima. Neću zaboraviti s kojim sam ponosom u Vašingtonu jedne godine govorila o civilnom sektoru 1995: o SOS telefonu i Leskovcu, objašnjavajući gde je Leskovac i u tom okruženju, ideju o instituciji, koja ide protiv osnovnih vrednosti patrijarhalnog društva. Ženske organizacije su se brzo konsolidovale po svojim različitostima. Žene u crnom kao antiratna organizacija i pokret, SOS telefoni kao podrška ženi i deci žrtvama nasilja, ali brzo se pojavljuje ideja o ženskim studijama (najpre u Beogradu, potom u Novom Sadu), pa o ženama u manjinskim zajednicama, naročito o Romkinjama. Nešto što je nezaobilazno jeste romski aktivizam. Na početku nije bilo nijedne žene, nikoga, to su bili uvek sredovečni muškarci ili stariji Romi. S nekima od njih sam bila u odličnim odnosima, kao što je, na primer, pokojni Sait Balić, čiji je sin Osman bio kasnije u našem Upravnom odboru Fonda. Osman ima običaj da kaže da je on postao aktivista zapravo zahvaljujući Otvorenom klubu u Nišu koji je Fond organizovao po raznim gradovima Srbije. Nakon dve godine pošto mu je otac umro, ispričala sam mu da je Sait bio kod mene, doneo mi fotografije o prvom romskom obdaništu u Nišu, i onda mi je rekao: „Sonja, zadovoljan sam, evo toliko toga se radi, ali imam veliku muku što moj sin neće da se bavi Romima”. Deset dana kasnije Sait je umro, dobio je infarkt i te godine sam Osmanu ispričala (nije znao uopšte za tu epizodu), a danas se on bavi isključivo romskim pitanjima. On je pravi aktivista nevladinog sektora i aktivista romskog pokreta i odigrao je ogromnu ulogu u razvoju tog pokreta. Ono što je važno uvek naglasiti to je da su tu te divne žene u romskim organizacijama.⁴⁵

⁴⁴ O tome kako su Fond i Sonja Licht podsticali osnivanje ženskih studija u Novom Sadu, a potom i stvaranje mreže ženskih studija u Vojvodini i Srbiji detaljnije u knjizi S. Savić, *Ženske studije kao akademski i aktivistički visokoškolski obrazovni program kod nas*, 2021; podrška Fonda i same Sonje Licht za institucionalizaciju ženskih, odnosno rodnih studija i za osnivanje Centra za rodne studije, ACIMSI, na Univerzitetu u Novom Sadu, detaljnije u radu S. Savić, *Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu: doktorske studije*, 2020.

⁴⁵ Od vremena kada je Fond finansirao rad ženskih romskih organizacija, formirana je

Marija Aleksandrović

Romski programi

- Na primeru romskog programa se vidi kako je Fond zadovoljio potrebe tadašnjeg društva i mnogo više je podsticao potrebe. Da li je iskonska potreba ili nije da budeš u društvu i da to društvo menjaš? Ubeđena sam da jeste, jer inače društvo ne bi bilo tu gde smo danas, nego bismo bili ko zna gde, u nekakvom kamenom dobu. Ubeđena sam da čovek ima potrebu da menja ono u čemu jeste i to na bolje. Jer, mlada Romkinja ima potrebu da se oslobodi tereta koji na nju pada onog trenutka kada se uda i potom kada ostari. Te mlade Romkinje koje su se obrazovale, koje su počele da razumevaju svet, imale su potrebu da učine nešto za sebe i sa sobom, da učine nešto što će da ih povede napred. E, kad je budimpeštanska centrala organizovala sastanak posvećen romskim programima svih nacionalnih fondacija, u maju 2002. godine, pored nas iz fondacija, bili su prisutni i Romi i Romkinje aktivisti, koji su bili stipendisti ili su dobijali podršku od fondacija. Meni je prišla jedna Romkinja iz Vojvodine i rekla meni i Jadranki Stojanović: „Znate, nas nikad ne bi bilo bez vas!” E, meni je ta rečenica dovoljna, ja sam ispuni-

.....
i neformalna mreža u kojoj su Romkinje međusobno sarađivale na raznim programima. U radu Svenke Savić, *Kako je muški rod od devica?: visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini* nalazi se spisak romskih nevladinih organizacija, str. 78–87.

la svoju funkciju, i svoj san. Da li sam ja taj san devedeset i prve umela tako da artikulišem kao danas? Nisam. Dakle, ja sam očigledno imala potrebu da menjam ono u čemu smo se našli, da se nosim sa posledicama skoro totalnog razaranja, ali moja se potreba artikulisala, formirala, razvijala tokom rata u tom istom Fondu. Stalo mi je do toga da žene uspeju da se emancipuju iz jedne i da se oslobode nove opasnosti, koju su doneli sa sobom nacionalizam, šovinizam, ratovi i sve ostalo.

- Radeći sa tim organizacijama i ja sam razvijala svoje viđenje stvari, niko nikom ništa nije ni mogao da nametne, jer mi smo učili sa njima. Mi nismo imali gotov model. Svaki novi projekat je za nas bio novi izazov, neko je nešto tamo razmišljao da želi da uradi. Recimo, u Užicu Jefimija, da se bori za smanjenje broja žena koje boluju od raka dojke, shvativši žensko zdravlje kao deo aktivnosti civilnog sektora, a ne samo kao nešto što je u rukama lekara. Tako se otvorilo potpuno novo polje, kao što se novo polje otvorilo sa mladim Romima na Univerzitetu. Prvo smo im davali stipendije zato što smo želeli da se i oni edukuju, pa onda oni organizuju svoju uniju i počnu da razvijaju svoje aktivnosti i samim tim što oni imaju nove ideje sa kojima dolaze, razvijaju i naše viđenje stvari.

Program otvorenih klubova za decu i mlade

- Sigurno je da je mnogo naših projekata i propalo. Bilo je stipendista koji nisu stečeno znanje i multiplikovali. Bilo je organizacija koje su tragale za nečim, ali nisu uspele i nisu opstale. Tu je dobar primer sistem otvorenih klubova u mnogim gradovima. Oni nisu mogli kao mreža da prežive, a da ih Fond više ne finansira. Neko bi mogao da kaže to je bio projekat koji je bio do te mere zavistan od naših finansija da bez nas nije mogao da opstane. Prema tome zašto bismo mi uložili stotine hiljada dolara u tu aktivnost ako ne može u društvu potom da opstane. Ubeđena sam da su mlade osobe koje su prošle kroz te klubove dobile mnogo. Isto kao i sa kampovima. Sada su oni ili lideri ili u nekoj studentskoj uniji, ili u političkim strankama... Osećaš da su drugačije oblikovani. Koliko god su ti radioničari s njima radili, recimo Novosadski klub koji je bio najrazvijeniji, tu su, između ostalog, imali stare zanate, učili su kako se u Mongoliji valja vuna. Neko ko je to gledao sa strane, mislio bi da smo ludi. E, ja sam mislila da je važno da ako neko hoće da zna kako se valja vuna u Mongoliji, pa nek nauči. Tu su deci otvoreni vidici u jednom totalno zatvorenom sistemu, koji je bio

pritisnut spoljnom izolacijom, unutrašnjom izolacijom da više skoro niko nije putovao, gde se nije znalo šta će biti sutra. Ta su deca dolazila u neki prostor koji im je davao osećanje slobode, vizije i nade u znanje.

- Jedne godine otišle smo Jelena Vlajković⁴⁶, Zorana i ja u Niš. Tek je Živković preuzeo gradonačelništvo Niša, i odemo mi da pogledamo u Nišu u gradskom parku omladinski centar, nekih hiljadu kvadrata. Videli smo taj prostor koji je bio prazan u sedam uveče, oni su ga zaključavali leti. A u našem Klubu, koji je bio u jednom malom stanu, istovremeno, zaista kao u nekoj košnici, pola dece je bilo na dvorištu, nešto su farbali, neki su svirali, neki su učili nekakve skečeve, neki su debatovali. To je bilo neverovatno, a bilo je svega dvesta metara udaljeno jedno od drugog. Tamo nemaju ko da im dođe, a pedeset zaposlenih. Ovde deca jedna drugom na glavi. Ta slika mi je ostala tako upečatljiva, zaista je sve u osobama, u njihovoj energiji, u njihovoj veri da nešto rade što je korisno. Ima tih mladih sad svuda po ovoj zemlji. To je nekoliko desetina hiljada mladih prošlo kroz obrazovanje u otvorenim klubovima Fonda u mnogim gradovima. Neki su s Vladom Arsenijevićem učili kako se piše, neki su radili keramiku, neki su učili engleski jezik, neki su po prvi put videli kompjutere i krenuli na internet i tako dalje. Ja mislim da su otvoreni klubovi apsolutno odigrali onu ulogu koju su trebali da igraju u teškim vremenima za mlade.

Sonja Licht rezimira svoj aktivizam i životni angažman koji je kulminirao u Fondu za otvoreno društvo.

- Imala sam tri faze u toj kući. Prva je bila to moje nekakvo traganje za tim kako da se spreči ono što dolazi. Dosta mi je dugo trebalo dok sam sama sebi artikulisala problem. Sećam se da je jedan moj kolega, dok sam radila u Zavodu za kulturu, kulturni razvoj, osamdeset treće ili četvrte, rekao da ja genetski nosim svaku nacionalnost, što je moguće da je tačno. Verovatno ima nečega, jer sam strašno zapamtila tu rečenicu. Sećam se mog straha od nadolazećeg nacionalizma i nacionalističkog ludila. Ta prva faza moja je bila pokušaj nekakav bitke za prevenciju.
- Sećam se kad smo Milan i ja otišli za Ameriku sa idejom da on završi svoj doktorat, a ja da krenem ozbiljno da radim na tom mestu, od toga smo pisali tekstove, radili smo kao manijaci, ja sam u jednom trenutku izračunala da smo nešto zajednički tekstova za godinu dana objavili

.....
⁴⁶ Profesorica psihologije na Filozofskom fakultetu, osnivačica Škole života, Psiholoških krugova i brojnih drugih projekata, imala je ključnu ulogu u osmišljavanju i vođenju otvorenih klubova za decu i mlade.

preko dvesta strana. Bila je motivacija pokušati da se spreči nešto, a ti još u stvari i ne znaš šta je to nešto. Međutim, osećaš da ti voda nadolazi iznad glave. Mi smo tamo bili osamdeset osme i osamdeset devete. Onda kad smo se vratili u Beograd osamdeset i devete do negde devedeset prve bila sam u tom strašnom aktivizmu sa Helsinškim komiteom. Pravili smo Helsinški odbor za prava građana u Pragu, ovde smo pravili partiju, pravili nevladine organizacije i to je druga faza, kada delujemo u pravcu jasno određenog problema i pokušaj da se spreči neizostavan raspad države. Tada je izgledao potpuno neizostavan, ali još uvek imaš nadu da nešto možeš da uradiš.

- Treća faza, koja mene celu zahvata, je rad u ovom Fondu. To je sad ta faza nošenja sa posledicama rata. Ponekad samu sebe pitam da li nešto sa mnom nije u redu, jer smo zajednički došli dotle Soros i ja, da on hoće promene, a tad sam i ja shvatila koliko ja hoću promene. On hoće promene, ima neke svoje ideje koje i on sam teško definiše (šta je ono što bi želeo), a tu je negde i u pravu. Negde je osetio da ja tu teško definisanu situaciju teško mogu da pronesem. Pre svega je veličina poslova u Fondu bila takva da sam imala samostalnost u oblikovanju celog programa, zajedno sa mojim saradnicima, jer drugačije ne bih ni mogla.
- Priznajem da smo zagrizli najtvrdi orah, reforma pravosuđa, reforma javne uprave. Sa tim sam se pravosuđem stvarno te dve i po godine toliko bavila, da su pravnici koji bi me slušali kad o tome pričam, čak i ovde kod nas, bili ubeđeni da sam pravnik po obrazovanju. Vesna Rakić Vodinelić uvek kaže da sam ja njen najbolji student laik, da nema nijednog laika da zna da je toliko naučio kao ja. Kao što je jednom rekao jedan ambasador, opisujući mene, jednu sasvim drugu situaciju, kao labud, iznad vode si miran, ispod vode gde grebeš, grabiš tu vodu i nigde ne stižeš. Taman kad osetim da smo stigli negde, onda padnemo opet na leđa. Tu vrstu dinamike u životu, sem u nekim vrlo specifičnim situacijama, jednostavno nisam mogla da tolerišem, a naročito ne posle dvanaest godina ovakve strašno intenzivne dinamike. Jeste bilo jako teško za vreme Miloševića, ali ste imali fantastičnu satisfakciju.
- Kad se čovek vrati na početak, stvarno je jako mnogo toga urađeno, jako mnogo organizacija, programa, pojedinaca, institucija je ne samo pomognuto, nego i podstaknuto. Često kažem da smo služili da držimo osobe za ruke kad je bilo najteže. Sećam se koliko je predstavnika organizacija dolazilo ovamo tokom devedeset devete godine. Ivan Vejvoda i ja smo se šalili između sebe da je ovo više psihoanalitička soba

nego bilo šta drugo. Neki su dolazili ubeđeni da je sad ovo kraj i da oni treba da dignu ruke od sebe. A mi smo opet ostali sa relativno malim sredstvima na računu i znali smo da ta sredstva sad treba kašikicom da dajemo, da ih čuvamo, jer ne znamo dokle će cela stvar da traje – platni promet je bio potpuno prekinut, da bismo obezbedili da jedni plate struju, da drugi plate telefon i da ih na taj način u stvari podstaknemo da ono što su krenuli ne zatvore. Dakle, sve vreme je to borba između nekakve nužnosti da se ti izneseš sa situacijom i istovremeno želja da započneš nešto novo.

- Mislim da je jedan od najznačajnijih momenata u radu ovog Fonda bio skup koji smo organizovali maja devedeset devete. Bombardovanje još traje, mi pozvali dvadesetak iz raznih organizacija koje su bile ovo što se obično zove think-tank, koje su se bavile nekakvim strateškim projektima, ali su u isto vreme bile aktivističke. Pozvali smo ih da razgovaramo o rekonstrukciji srpskog društva posle bombardovanja i posle Miloševića. To je bio savršeni razgovor koji je imao razne rezultate. Čini mi se da je njegov značaj bio u tome da smo im ulili nadu kad su bili najniže. Sećam se kako sam ja taj sastanak otvorila. Rekla sam: „Sazvali smo ovaj sastanak jer razmišljamo na ovaj način: ili će stvarno sve otići dođavola, dakle kompletno apokaliptički scenario. Ako se to ne desi, jer to se obično ipak ne događa, onda će i ova faza da traje, onda će i ovaj režim da se završi i neko mora da razmišlja šta će biti posle. Sa tog sastanka nemam ni zapisnik, jer ga nismo ni pisali.

Odjeci o radu Fonda: tekstovi u medijima

Sonja Licht se uvek trudila da bude medijski prisutna i borila se da aktivnosti Fonda budu vidljive svuda – i kod nas, i u inostranstvu. Istovremeno se u našoj zemlji, u domaćim medijima vodi medijska kampanja protiv Fonda.

- U *Njujork tajmsu*⁴⁷ je bio jedan kolumnista, A. M. Rozental. Ja sam se toliko oduševila tim njegovim tekstom, da sam ga umnožavala i delila i godinama kasnije. Da pokažem da nije tačno da neki nisu shvatali u čemu je problem. Jednom prilikom kad sam išla za Njujork, negde devedeset osme, devedeset sedme odlučila sam da se s njim vidim. On je pisao kolumne za *Njujork tajms* i bio je jedan od vrlo uglednih stvarala-

.....
⁴⁷ Eng. *New York Times*, veoma uticajne i ugledne dnevne novine koje izlaze u Njujorku, SAD.

ca javnog mnjenja u Sjedinjenim Američkim Državama. Prvo je rekao da nema vremena, ko sam ja, za njega sasvim nepoznata osoba, on onako stariji jedan čovek. Međutim, kada je taj momak koji je radio u PR službi Instituta za otvoreno društvo u našoj centrali u Soros fondaciji u Njujorku njemu poslao kompjuter, koji sam ja čuvala tolike godine (novinari su očigledno navikli da njihovi tekstovi žive samo jedan dan), njega je to toliko ganulo, da mi je odmah zakazao sastanak. Videla sam se s njim par puta, ne samo tad, nego i u nekoliko drugih navrata. Jako puno smo pričali o Srbiji, odlično je poznao situaciju.

- Intervju za *Njusvik*⁴⁸ trećeg februara devedeset sedme godine je inače intervju koji *Njusvik internešnal*⁴⁹ objavljuje svake nedelje i ima dva izdanja, američko i međunarodno izdanje. U međunarodnom izdanju, na poslednjoj stranici, kao što je sad počeo NIN i razni naši časopisi da rade, objavljuje intervju sa osobama koje su zbog nečega u tom trenutku interesantne svetskoj javnosti ili šire. Februara devedeset sedme godine napravili su intervju sa mnom. Zove se *Gradeći civilno društvo*, ili *Graditi civilno društvo*. To je u vreme demonstracija i prodemokratskog pokreta koji se razvio u Srbiji, od kraja devedeset šeste do proleća devedeset i sedme godine, vreme šetnji po gradovima i selima Srbije. To je bio trenutak koji je širom sveta dobio neki značaj, između ostalog, i u Americi, te je *Njusvik* izrazio želju da njihova novinarka sa mnom razgovara. U toj formi nikad se ne objavljuje ceo intervju, već samo jedna strana, deo intervju, što je inače jako naporno. Sa mnom nikad niko tako nije pravio intervju i traje strašno dugo. Ona je razgovarala sa mnom u dva navrata u Americi, pa me je najmanje dva puta zvala kući telefonom. Ja više na kraju nisam imala pojma šta sam rekla, šta nisam rekla, jer sam se nedeljama vraćala na istu temu. Sve ja trajalo punih mesec dana, počela je sa mnom da razgovara početkom januara, kada sam primala nagradu Međunarodnog komiteta za ljudska prava u Americi⁵⁰ (To nije Human rights watch, ⁵¹ to je jedna druga čuvena međunarodna organizacija za ljudska prava u Americi), a objavljen je trećeg februara. Nisam nešto bila previše zadovoljna, to su samo delovi, nije ceo intervju.

⁴⁸ Eng. *Newsweek*, informativni nedeljnik sa sedištem u Njujorku, SAD.

⁴⁹ Eng. *Newsweek International*, izdanje *Njusvika* namenjeno međunarodnom čita-laštvu.

⁵⁰ International Committee for Human Rights.

⁵¹ Human Rights Watch.

- U vreme kada se tek pripremaju Dejton i Dejtonski sporazum⁵² organizovana je kampanja medijska, i politička i protiv Fonda. Ja sam mal-tene u jeku te kampanje bila u Sjedinjenim Državama, gde smo, između ostalog, pričali naravno i o tome. Rezultat te kampanje iz proleća devedeset pete je bio taj da je Fond zatvoren do februara devedeset šeste.
- Milovan Drecun, novinar tada RTS-a i jedan od, po meni, ozbiljnijih ratnih hušaka. Ne ratnih novinara, biti novinar sa ratišta, verujem, je jedan užasno težak i verovatno u nekim situacijama i častan posao, kada se, pre svega, pokazuje koliko je rat jedna besmislena stvar i kad se pokazuje koja su stradanja. Mislim da bih mogla i da poštujem novinare s ratišta. Novinare koji to koriste samo da bi razvijali jednu, drugu ili treću vrstu propagande izuzetno prezirem. Milovan Drecun je, naravno, radio za RTS i po definiciji i po zadatku je morao da radi to što je radio, a radio je to još na izuzetno prljav način. I uoči mog odlaska za Ameriku, u aprilu 1999, pronađen je navodno prvi, da li je to bio prvi ili ne, to mi nikad nećemo znati, prvi kamp OVK-a⁵³ na Kosovu. Oni su išli tamo da snimaju, tada su na svaki sat emitovane vesti na RTS-u, to je bio tek početak vanrednog stanja, odnosno ratnog stanja. To su oni posle nešto malo modifikovali, u tim vestima je počeo svaki sat da se emituje prilog o tom kampu, gde je, sećam se kao danas, rečeno da je pronađeno niz raznih pasoša, na različita imena, i pronađena kesica u kojoj je Fond učenicima prvog razreda širom Srbije poklonio četki-cu za zube, pribor za očuvanje higijene zuba. To je bila jedna velika akcija koju smo imali, čini mi se, devedeset i sedme godine, sa idejom da mnoga deca koja nikad nisu imala taj pribor da to dobiju u ruke. To je bilo onako u jednoj lepoj kesici, na kojoj je pisalo poklon Fonda za otvoreno društvo. Bila je tu četkica za zube, pasta za zube, fluor tablete i jedna knjižica mala na srpskom, mađarskom i albanskom. Mi smo bili jako ponosni što smo sva tri jezika tako štampali u jednu malu

⁵² Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, poznatiji kao Dejtonski mirovni sporazum, potpisan u vazduhoplovnoj bazi Rajt-Paterson kod Dejtona, Ohajo u Sjedinjenim Američkim Državama, kojim je prekinut rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995). Po ovom sporazumu, BiH se deli dva dela: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku. Glavni učesnici su bili tadašnji predsednik Republike Srbije Slobodan Milošević, predsednik Predsedništva Republike BiH Alija Izetbegović, predsednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman, predstavnici Sjedinjenih Američkih Država Voren M. Kristofer (državni sekretar), pregovarač Ričard Holbruk i general Vesli Klark. Sporazum je zvanično potpisan u Parizu 14. decembra. Skupština SRJ je sporazum ratifikovala 21. novembra 2002. godine (Wikipedia 2021d).

⁵³ Oslobođilačka vojska Kosova ili OVK (alb. Ushtria Çlirimtare e Kosovës ili UÇK) bila je formacija kosovskih Albanaca tokom 1990-ih na Kosovu (Wikipedia 2021e).

onako sveščicu, jer smo mislili da će za mnogu decu susret sa drugim jezicima biti prvi put u životu i to je imalo nekakvog značaja za socijalizaciju, vaspitanje, da postoje i drugi jezici sem njihovog. Delili smo to svim učenicima prvog razreda osnovne škole, bili su štampani i razni plakati. Nastavnici su bili pripremani da održe jedan čas razredne nastave gde će deci govoriti o značaju brige za zube. Ideja je bila, pored svega ostalog, da će to odneti kući i da će na taj način uticati i na kućnu atmosferu, na porodicu, na braću i sestre, da eventualno i oni počnu bolje da vode računa o svojim zubima. Treba i to imati u vidu da je u zemlji Srbiji najčešći način brige o zubima vađenje zuba, i da nemamo tu kulturu razvijenu. To je bio naš pokušaj da u okviru tog medicinskog programa napravimo jedan iskorak iz humanitarnog karaktera programa u edukacioni. Drecun je našao tu kesicu negde, gde ne znam, da li ju je doneo u džepu sa sobom iz Beograda, ni to ne znam. Čak i ne isključujem mogućnost da je eventualno neki borac OVK negde našao tu kesicu i to u nekoj srpskoj kući, jer su deca na albanskom jeziku dobijala naravno u kesici pisano na albanskom jeziku kao poklon Fonda za otvoreno društvo, kao što je bilo i na mađarskom i na srpskom. U svakom slučaju, on je izvukao tu jednu kesicu na kojoj je pisalo na srpskom jeziku i počeo da istresa iz nje metke za recimo kalašnjikov ili neku vrstu ovaj mitraljeza, ja se u to ne razumem, sa tekstom: „Evo, dragi gledaoci, vidite šta je takozvana Soros fondacija slala teroristima na Kosovu”.

- Prljavština kakva je samo mogla da se zamisli od tadašnjih državnih medija i njihovih poslanika i slugu, a takav je bio taj isti Drecun. To je puštano na sat, u vreme jedne izuzetno teške situacije, u kojoj je naravno bilo, kao što znamo, jako mnogo i istinske, ali i tajne euforije i vrlo mnogo negativnog raspoloženja, razumljivo, na osobe su padale bombe, vi to u Novom Sadu bolje znate od bilo kog.
- Ja sam na raznim sajtovima, koji su navodno u Americi, označena odmah posle Ace Singera⁵⁴ kao druga najznačajnija jevrejska opasnost u Srbiji, odnosno osoba koju treba likvidirati. Tome nisam iskreno nikad pridavala nekog naročitog značaja, ne zato što ne mislim da je to

⁵⁴ Aca Singer (1923–2018), dugogodišnji predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i Srbije (1994–2007), ekonomista i osnivač Ljubljanske banke. Preživio je Aušvic i marš smrti. Borio se protiv antisemita i antisemitizma, bio protiv rehabilitacije kolaboracionista i ratnih zločinaca (detaljnije u Aca Singer, 2012, *Sećanja na period kada sam bio predsednik Saveza (1994–2007)*, Jevrejski kulturni i humanitarni fond „Sabitaj Buki Finci”, Zemun, Beograd).

ozbiljno, to je vrlo ozbiljno, ali sam istovremeno svesna da je to nešto što je, da tako kažem, konstanta našeg savremenog života. Ne samo u Srbiji, toga ima svuda, nažalost. Evo, pogledajmo šta se po Nemačkoj događa, sad su počeli opet jedan novi talas, što nije ništa novo. Sećam se pre par godina su palili kuće u kojima su živeli Turci, sada napadaju Induse. Svaki novi talas migranata izaziva tu vrstu nasilnog ponašanja. To nije samo govor mržnje. Vidim u Mađarskoj pre neki dan napravljena mađarska garda usred Budimpešte, sa čistim nacističkim i programom i obeležjima. Nažalost, to za nas je u ovoj našoj situaciji na neki način možda i opasnije, jer smo mi izuzetno jedno osetljivo i rastureno društvo. Lično toj stvari nisam nikad pridavala preveliki značaj, upravo imajući ceo ovaj okvir u glavi, znajući da ako je neko rođen kao Jevrejin, kao Rom, kao ta vrsta manjine koja se još na neki način posebno percipira, ne samo na etničkoj osnovi, nego i na rasnoj osnovi, da pripadnik tih manjina uvek biva još više izložen kao Drugi. On je Drugi još i više zato što ima navodno i tu etničku, i tu rasnu dimenziju.

Posebno je važno istaći da je Sonja Licht u medijima uvek upozoravala da je fašizam uvek pristutan, da je usmeren na Druge i da ima razne oblike. Istovremeno, iako veoma svesna svog jevrejskog identiteta, podvlači da pripadnost određenoj naciji ili veri nije odlučujuća za suživot i međusobno uvažavanje svih u društvu koje se temelji na principima demokratije i interkulturnog dijaloga.

- Ja sam u jednoj diskusiji o jevrejskom pitanju rekla sledeće: „Ja, kao Jevrejka, ne pristajem i ne mogu da se identifikujem sa jevrejskom državom, sa Izraelom. Ako treba da se sa nečim identifikujem kao Jevrejka, ja ću da se identifikujem sa mirovnim pokretom „Mir sada” u Izraelu, a ne sa državom, jer se ne identifikujem ni sa ovom državom. Nisam spremna da se identifikujem sa državom kao takvom, makar ona bila i najdemokratskija; identifikujem se sa ljudima koji su slični meni – identifikujem se sa ljudima kao što su, recimo, Mirko Hren, Miha Kovač ili Rastko Močnik u Sloveniji, kao što je Zdravko Grebo u Bosni i Hercegovini, itd., s ljudima koji rade prave stvari (intervju za *Nedjelja*, 13. januar 1991).
- Ima pojava neofašizma, ne samo u Nemačkoj, već i u Francuskoj i Italiji, i drugim zapadnoevropskim društvima, ali on na svu sreću ostaje na marginama tih društava. Odnosno, ta društva za sada imaju dovoljno jaku demokratsku strukturu koja može da se iznese sa tim pojavama. Problem Istočne Evrope je u tome što je činu nastajanja demokratskih

institucija već prethodio talas nacionalizma i militarizma. Time su one izgubile mogućnost preventivnog delovanja. Dakle, sve ono što budi nadu da će u Zapadnoj Evropi biti zaustavljeni najmilitantniji oblici nacionalizma, u Istočnoj Evropi je izuzetno slabo razvijeno. Zato je opasnost od fašizacije daleko veća, a kod nas još i najveća. Naime, kod nas je ovaj rat uništio sve ono što je bila klica demokratije, uništio je društveno tkivo koje kao takvo postaje prijemčivo za razne oblike ekstremizma. Fašizam u Srbiji je u ogromnom prodoru, ne samo institucionalno i preko jedne partije. Mnogo više zabrinjava stanje duha za koga je ekstremizam bezosećajnosti socijalna, a šovinistički ekskluzivizam politička paradigma. Usađeni strah od demokratije, parlamentarizma i novog svetskog poretka nije ništa drugo nego latentni oblik fašizma (intervju za *Monitor*, 21. avgust 1992).

Fond 1999. godine

- U toj atmosferi sam otišla za Ameriku prvi put 1999. da bih prisustvovala skupu svih američkih fondacija. Jednom godišnje se održava takav skup u jednom od američkih gradova, te godine je bio u Nju Orleansu. Otišla sam da prisustvujem tom skupu svega jedan dan, nastupala sam u jednoj panel-diskusiji gde sam govorila o tome šta se zbiva u mojoj zemlji. Jako tvrdo sam govorila protiv bombardovanja i zašto mislim da se time ništa ne može rešiti. To je opet jako individualna stvar, jer neke osobe nisu mogle da izdrže taj pritisak pa su otišle. Strašno teško sam mogla da podnesem da odlazim, nekoliko puta sam išla u inostranstvo tokom tog perioda, od čega sam dva puta išla za Ameriku, prvi put aprila devedeset devete. Sedamnaestog aprila sam krenula i bila sam pet dana. Bilo je teško zbog toga što sam stalno imala taj opsesivni strah da mi neko neće dati da se vratim, a da će bombardovanje još trajati, to nije bila ni izdržljiva misao da budem van toga.
- Toliko sam bila uplašena da će nešto da se desi mojim saradnicima u Fondu i njihovim porodicama, do te mere mi je to zamračilo svest, da sam bila permanentno na ivici nekakvog ozbiljnog sloma. Sećam se, to je jedini put da sam izgubila jedan mantil. Čim sam stigla na aerodrom, kad sam se ukrcavala za Nju Orleans, pokušavala sam da nađem svoj pasoš, pa sam se prepala potpuno da sam izgubila pasoš, da je ostao u tom mantilu i da ja više neću moći da se vratim. Sve to zajedno je bio kao jedan ozbiljan košmar, sećam se da me je gospodin Soros naterao čak da odem na jedan pregled kod njegovog lekara, jer sam izgledala

tako da je on mislio da imam neke ozbiljne fizičke smetnje u smislu visokog pritiska ili nečega.

- A drugo putovanje je bilo početkom juna kad su me pozvali na taj sastanak Upravnog odbora „Čarls Stjuart Mot⁵⁵ fondacije”. Koliko god da je sve to bilo napeto i teško, bilo je istovremeno jedno jako lepo sećanje za mene. Otišla sam u taj Flint, koji je bukvalno bogu iza nogu, putuje se do Mičigena, pa onda iz Mičigena ne znam više kako do Flinta, išla sam valjda do Čikaga, pa onda od Čikaga išla ne znam gde, pa odatle do Flinta. U svakom slučaju jedno komplikovano putovanje sa najmanje tri razna presedanja, i došla na taj sastanak Upravnog odbora gde su bili, između ostalog, pozvani i Pavol Demeš, koji je već tada direktor Nemačkog maršalovog fonda za Istočnu i Centralnu Evropu sa kancelarijom u Bratislavi i gospodin Džon Mroz, direktor Instituta istok-zapad⁵⁶ iz Njujorka i ja. Razgovori su bili na razne teme, dosta vezani za pitanje budućnosti Balkana. Treba da se setimo kada se već priprema ideja o paktu stabilnosti, dakle priprema se nekakav projekat da se konačno na jedan sveobuhvatan način pride problemima ovog regiona. Ist-vest institut je bio zainteresovan i angažovan s tim što uopšte nije razmišljao da se angažuje u Jugoslaviji. Bio je angažovan u drugim zemljama i taj susret tamo na tom Upravnom odboru je bio značajan zbog toga što je prvo promenio svoj stav i počeo vrlo intenzivno da se angažuje ovde kod nas, zbog čega je jedan rezultat bio i ta Radna grupa za budućnost Jugoslavije, koju sam ja vodila devedeset devete u junu do promena koje su nastupile oktobra dvehiljadite.
- Tamo sam bila jedina iz Jugoslavije. Nisam tamo puno govorila, imao je svako po jednu prezentaciju na sastanku Upravnog odbora njihovog. Mene su pozvali, jer su se spremali da eventualno angažuju sredstva svoga Fonda za neke aktivnosti u Jugoslaviji. Jedna od prvih stvari koju su oni podržali je bio Otvoreni klub u Novom Sadu. Mot je bio jedan od prvih donatora, pored nas, koji su na vrlo ozbiljan način podržali Klub. Umesto da pričam o samim projektima, to se pretvorilo u jednu drugu vrstu razgovora. Balkan je kao celina bio vrlo mnogo u središtu pažnje. Demeš je govorio o tome šta Nemački maršalov fond⁵⁷ eventu-

⁵⁵ Čarls Stjuart Mot (eng. Charles Stuart Mot) (1875–1973), američki preduzetnik, suosnivač *Dženeral motorsa* (eng. *General Motors*) i filantrop.

⁵⁶ Eng. EastWest Institute (EWI), međunarodna neprofitna organizacija koja se bavi dijalogom, stabilnošću i zalaže se za mir na globalnom nivou (EWI 2021).

⁵⁷ Eng. German Marshall Fund of United States, nezavisna nevladina organizacija koja se zasniva na demokratskim principima i promovise ljudska prava i međunarodnu

alno planira da uradi isto na ovom prostoru. Uklopili smo se na neki način svo troje, a započela sam svoje izlaganje time što sam ispričala da je Fond za otvoreno društvo u maju devedeset devete napravio jedan sastanak sa preko dvadesetak osoba uglavnom iz Beograda, predstavnika uglavnom nezavisnih nevladinih istraživačkih organizacija, odnosno organizacija koje su se neki način bavile razmišljanjima o politikama, bavile istraživanjima, koje nisu bile samo aktivističke. Sazvali smo taj sastanak sa idejom da se razmišlja o tome kako rekonstruisati srpsko društvo. Sećam se šoka pojedinih osoba na početku, kad sam napravila jedno malo uvodno izlaganje, na trenutak je bilo jako teško razmišljati o tome šta posle. Međutim, sećam se kako sam naglasila na tom sastanku, kako sam ubeđena i da smo mi u Fondu svi ubeđeni da je neophodno da se napravi takav jedan projekat, jer ili će biti kompletna apokalipsa, pa će cela zemlja da ode dođavola, ili će nešto da se izvuče. O tom sam projektu pričala u Flintu.

- Pričam, pre svega, priču o tome kako mi sebe vidimo u tom trenutku i da civilno društvo pokazuje da ima snage da razmišlja o budućnosti, čak u jednom trenutku u kome izgleda da budućnosti uopšte nema, i da sam ja ubeđena da je upravo to dokaz da ćemo mi savladati i tu situaciju i da ćemo konačno savladati taj režim. Da Srbija ima budućnost i da je ta budućnost u tim osobama koje su spremne da se angažuju kako kroz civilne aktivnosti tako eventualno i kroz političke, što se pokazalo tačnim. Uzgred budi rečeno jedan od prisutnih na tom sastanku je bio Mladen Dinkić i G17, tada još kao nevladina ekspertska organizacija. Bili su tu i razni drugi. Ta moja priča u kontekstu svega onog što se događa u tom trenutku još u Jugoslaviji je bila potresna za sve. Treba znati da je to Fondacija koja je vrlo nepolitička, gde su osobe ili vezane poslom za *Dženeral motors* ili porodično za Čarlsa Stjuarta Mota koji je osnovao tu Fondaciju. To su nepolitične osobe koje u biti imaju jednu potrebu da se angažuju na međunarodnom planu, što inače nije slučaj uopšte sa većinom američkih fondacija. Sve se završilo tako da je nekoliko članova Upravnog odbora plakalo. Bilo je potpuno paradoksalno da sam ja njih na kraju tešila.

Nusret Efendić Velika Sonja Licht

Bio sam student na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu krajem osamdesetih, student Bosanac Nusret iz Srebrenice, što je preinačeno u Nusko, a to da sam iz Srebrenice bilo je bitno koliko i da l' je neki student Laslo iz Kanjiže. Osjećao sam se kao Jugosloven jednak drugim studentima. Taj vedri studentski život u Novom Sadu obeležile su mi, naravno, lijepe Vojvodanke, ali i zanimljivi mnogi kreativci, kao što je Želimir Žilnik, s kojim sam posle dugo godina sarađivao. Meni je ta topla jugoslovenska atmosfera odgovarala, studirao sam i radio sve moguće poslove na TV Vojvodina da zaradim dovoljno za život, i dobro se zabavljam. Slušao sam i pjevao pjesme Balaševića, ponekad setno Kemala Montena, ali i kafanski s drugarima Tomu Zdravkovića.

Kao vojnik u Sremskoj Mitrovici vozio sam transportna vozila i kamione. Uvek sam se dobro osjećao za volanom, dok vozim mogao sam pjevati i pušiti i skretati ponegde i ostajati ponekad. Ali početkom devedesetih u Srbiji nisam više bio samo Bosanac, odjednom sam postajao, pre svega, Musliman, i više nego što sam. Neka se nelagoda uvukla u mene, ali radio sam uglavnom s dobrim ljudima i uvijek smo se dobro razumjeli.

Vozio sam Lasla Vegela kad sam početkom maja dvedeset treće sreo Sonju Licht, i odmah sam osjetio kako me prihvatila kao svog. Značilo mi je to, jer su mi tad nedostajali moji roditelji, koji su ostali tamo daleko u bosanskom vilajetu. Način na koji je Sonja tada razgovarala sa mnom činio je da se osjećam zaštićeno i da dajem sve od sebe da pomazem u njenom organizovanju sastanaka i konferencija i humanitarne pomoći mnogima u regionu. Kada se dogodila Srebrenica devedeset pete i kad su tamo stradali i neki moji najbliži, bilo mi je najteže i nisam znao šta činiti sa sobom. Sonja me čvrsto držala na nogama i hrabrila da pomoći jedino mogu živima i činili smo zajedno sve što se moglo ne samo za moju familiju i susjede dole u nesretnoj Srebrenici, već za sve dobre ugrožene ljude u Bosni i u Krajini koji su morali tražiti spas u izbeglištvu. Bilo mi je teško, osjetio sam kako gubim glas, nisam više mogao normalno reći nijednu riječ, mucao sam sve gore, i zauvijek, a Sonja me vodila na putovanja po cijeloj eks Jugoslaviji,

vozio sam i pomagao ugroženima, slušao kako se ona obraća čvrsto, razumno, konstruktivno ljudima svih profila da postignemo što više u sprečavanju nesreće koja je snašla naš narod, kakogod se to 'naš' razumjelo.

Sonja me je uvela u sve moguće poslove koje sam mogao raditi i za Soros fondaciju i Građanski pokret, EXIT, Evropski fond za Balkan i druge. Smatrala je da tako najviše mogu pomoći i sebi i svojoj porodici, i nije mi dopuštala da analiziram nesreće koje su me snašle, već da mislim šta sve dobro još mogu da uradim.

U toku bombardovanja Jugoslavije Sonja se zatekla van zemlje, a kad se vraćala, čekao sam je na Horgošu i kad smo se sreli rekla je: „Znala sam da ćeš me ti dočekati i zato sam se osjećala sigurno”. Meni je tako nešto od nje čuti mnogo značilo.

I značilo mi je kad je na jednom seminaru Fondacije prihvatila moju ideju da napravimo drvene stolice za takve seminare, pa sam u narednom periodu na tome radio, a ona u završnim govorima tih skupova spominjala i zahvaljivala se na ideji i preduzimljivosti, tako da sam se zaista osjećao korisnim i vrednim.

I spreman sam na svaki poziv drage Sonje krenuti, voziti, organizovati, pomagati.

Dr Tereza Skenderović
Sonja Licht – večiti borac i inspiracija
za ljude koji misle drugačije

Mada smo obe sugrađanke istog grada u najsevernijem delu naše zemlje, Subotice, „grada u moru žita”, naše upoznavanje i početak saradnje datira tek iz 1990. godine. Naša decenijska saradnja od 1990. do 2000. godine odvijala se u izuzetno tragičnom i opakom vremenu koje se poklapa s dobom ekonomskog sloma, hiperinflacije, raspada Jugoslavije, rata, sankcija... Imala sam tu sreću da sam u tim „olovnim vremenima” radila kao programski direktor Otvorenog univerziteta u Subotici, institucije koja je u moru nesreća i zla, nesporno bila jedna od „ljudskih ostrva otpora i promena”. Ova, po mnogo čemu jedinstvena i prepoznatljiva kulturno-obrazovna institucija, bila je partner u mnogim projektima Soros fonda Jugoslavija, a kasnije saradnik Fonda za otvoreno društvo na promovisanju i izgradnji civilnog društva i demokratske države.

Od brojnih projekata, poduhvata, konferencija, seminara i tribina Otvorenog univerziteta, podržanih od strane Fonda za otvoreno društvo, a realizovanih u vremenu destrukcije i razaranja, od posebnog su značaja: Etnički forum (pokrenut 1990. godine), Subotička Agora (pokrenuta 1993. godine), Educta (pokrenuta 1993. godine), Toribos (pokrenut 1995. godine), „Direktorijum nevladinih organizacija u SR Jugoslaviji” (izdat 1993. godine), Prvi i Drugi forum NVO (Beograd 1994. godine, Subotica 1995. godine), kao i osnivanje Otvorenog kluba u okviru Otvorenog univerziteta (Subotica 1995. godine).

Ključ uspešne saradnje između ove dve institucije krije se u tome što su obe od početka promovisale i učvršćivale novi demokratski obrazac mišljenja, delovanja i ponašanja. Istovremeno, Otvoreni univerzitet je kroz svoje programe u oblasti zaštite životne sredine dao veliki doprinos razvoju i afirmaciji dveju jedinstvenih nevladinih organizacija u našoj zemlji: Udruženja za organsku hranu Terra's i Centra za ekologiju. Ove dve organizacije problemu zaštite životne sredine i proizvodnji hrane prilaze kroz

dimenziju koncepta održivog razvoja, promovišući multidisciplinarnost i novo shvatanje ekologije u društvu, a kroz svoje programe direktno utiču na promenu svesti o novim vrednostima kvaliteta života u skladu sa promenama koje održivi razvoj donosi. Stoga, u razgranatoj saradnji Otvorenog univerziteta i Fonda za otvoreno društvo posebno mesto zauzimaju Letnji-eko kampovi za decu i Viva projekat „Hranom do zdravlja“.

Ideja o Letnjim-eko kampovima za decu, organizovanih na Paliću od 1991. do 1994. godine, nastala je kao izraz potrebe da se pomogne deci i mladima iz ratom zahvaćenih područja koja su u Jugoslaviji kao raseljena i izbegla lica bila izložena različitim pritiscima i psihološki opterećena onim što su preživeli. Učenjem ekoloških tema i veština kroz igru, rekreaciju, ishranu i zabavu dat je doprinos počecima njihove socijalizacije i integracije kao temelj obnove međusobnog poverenja. S druge strane, serijalom radionica Viva projekta za širenje modela zdravog porodičnog života, tokom 1997. i 1998. godine, kroz mrežu Otvorenih klubova širom Vojvodine, gradio se organski put Udruženja Terra's. Da bi u tesnoj saradnji poljoprivrednika, prerađivača, distributera i stručnjaka, kao velika porodica Udruženja Terra's, uz podršku Fonda za otvoreno društvo, uspeli dokazati da umemo proizvesti hranu najvišeg kvaliteta, hranu novog milenijuma, koja danas sa ponosom nosi nacionalnu oznaku „Organska hrana iz Srbije“. Za mene je dragocena saradnja sa Fondom za otvoreno društvo i gospođom Sonjom Licht, istinska potvrda da dobri projekti prevazilaze sve etničke, religiozne, ideološke, pa i državne granice, i mogu da prežive i najteža iskušenja samo ako postoji dovoljno građanske hrabrosti.

Plemeniti cilj i prosvetiteljska uloga decenijske saradnje u poslednjoj dekadi prošlog veka, su nas, Subotičanke, zbližili da bismo očuvale i unapredile istinske vrednosti civilnog društva. Kao neumorni tragaoci, zajedno smo vodili bitku za humanije društvo, korak ispred drugih, zajedno smo se radovali i tugovali, ali nikada nismo odustali. Potom nas je život razdvojio, da bi svako od nas na svoj osoben način, u okviru svojih stručnih sposobnosti i ljudskih kvaliteta gradio zdraviju i srećniju budućnost dostojnu čoveka. I pored svega, u jedno sam sigurna, ako nam se životni putevi ponovo ukrste, uz organsku trpezu a'la Terra's, otvorenog srca ćemo priznati, da uprkos svemu, vredi verovati i istrajavati u svojim vizijama.

Izuzetno kreativan životni put i značajan doprinos u izgradnji demokratskog, multikulturalnog i otvorenog društva gospođe Sonje Licht, prožeti zavidnim ljudskim vrlinama, zasigurno će ostaviti neizbrisiv trag, i nadajmo se, biti uzor i inspiracija za mlade.

Znam da gospođa Licht nikada neće odustati od svoje misije, te će se na putu ka evropskim integracijama i dalje suočavati s ogromnim izazovima,

ali ubeđena sam da će se, kao večiti borac, i sa njima uspešno izboriti. Na tom putu, ka drugačijem, želim joj zdravlje, istrajnost i sreću.

Trpeza a'la Terra's (Svečana sala Gradske kuće, Subotica, 1997)

PETI DEO

Beogradski fond za političku izuzetnost BFPE (2003–2021)

Sonja Licht

Beogradski fond za političku izuzetnost

– moj životni projekat

Iako sam *Beogradski fond za političku izuzetnost (BFPE)*⁵⁸ osnovala oktobra 2003. godine⁵⁹, ideja o stvaranju takve organizacije seže do sredine devedesetih. Na konferenciji na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti upoznala sam Elenu Lenu Nemirovskaju, osnivačicu Moskovske škole političkih studija. Organizacija koja bi se posvetila demokratskoj transformaciji Rusije obrazovanjem novih aktera javnog života o vrednostima i dostignućima građanskog društva, bila je ideja vodilja celog Leninog poduhvata. Ona i njen suprug Jura Senokosov iskusili su olovna vremena staljinizma i 'realnog socijalizma', a ideja je rođena u njihovoj maloj kuhinji, u prijateljskom krugu disidenata na čelu s Andrejem Saharovom. Katrine Lalumije, generalna sekretarka Saveta Evrope je 1992. godine, na istom mestu, u istoj kuhinji, čula za Lenin plan, podržala ga i tako je rođena ne samo Moskovska škola, već i cela Mreža škola za političke studije Saveta Evrope. Naime, u Galicinu, četrdesetak kilometara udaljenom od Moskve, je uz polaznike iz Rusije bilo i učesnika sa postsovjetskog prostora koji su, inspirisani Leninim primerom, započinjali svoje škole: u Gruziji, Jermeniji, Azerbejdžanu, Ukrajini, Moldaviji. Tokom godina u Galicinu sam, kao polaznike, srela i svog dragog prijatelja Nikija Mladenova, koji će za samo nekoliko godina postati ministar spoljnih poslova Bugarske, kao i Sergeja Staniševa, potom premijera Bugarske i predsednika Partije evropskih socijalista. Bila je ogromna čast predavati u istoj sali, gde je povremeno bilo i do 150 polaznika i alumnista Škole. Uz njih, tu su bili: glavna i odgovorna urednicu *Monda* Silvi Kaufman, osnivača najpoznatije nezavisne institu-

⁵⁸ Na engleskom Belgrade Fund for Political Excellence (BFPE).

⁵⁹ Sa mnom su od samog početka bili Biljana Dakić-Đorđević, Liljana Ubović i Nebojša Miljanović.

cije za ispitivanje javnog mnjenja u Rusiji, Jurij Levada, komesar za spoljne poslove Evropske komisije, Kristofer Paten, britanski ekonomista i autor verovatno najznačajne trotomne biografije Džon Majnard Kejnsa, Robert Skidelski. Neću da nabrajam dalje, ali moram da pomenem da sam kod Lene upoznala i proslavljenog glumca Ralf Fajnsa. (Kada su videle moju sliku s njim, objavljenu uz jedan moj intervju, mnoge moje prijateljice su samo duboko uzdisale). Lena je dovodila svet u Rusiju, omogućivši svojim polaznicima da, kroz dijalog sa predavačima i između sebe, stiču ne samo nova saznanja, već i uverenje da jesu sastavni deo sveta, bez obzira da li su iz Habarovska, Jakute ili Petrograda.

Kako je krajem prve decenije novog milenijuma raslo neprijateljstvo prema civilnom društvu u Rusiji, tako je i Moskovska škola političkih studija bila pod sve većim administrativnim i političkim pritiscima. Godine 2014. promenila je svoj naziv u Moskovsku školu građanskog obrazovanja, da bi na njenom sajtu poslednjih godina stajalo – permanentno zatvorena. Državni tužilac je, nedavno, Udruženje škola za političke studije Saveta Evrope, registrovano u Strazburu, proglasio „nepoželjnom organizacijom”, čime su ugrožena i prava ruskih građana za saradnju sa Savetom Evrope, čiji je Rusija član.

Obrazovanje političara i političarki

Po povratku iz prve posete Moskovskoj školi političkih studija, u jesen 2000. godine, bila sam uverena da je Srbiji neophodna jedna slična institucija, a nakon 5. oktobra to uverenje je postalo još snažnije. Budući da sam tada vodila Fond za otvoreno društvo, koji se nakon 'demokratske revolucije' usredsredio na podršku izgradnji novih i transformaciju postojećih institucija – od pravosuđa do obrazovanja – vrlo brzo sam uvidela da nam je osnaživanje kapaciteta ljudi, trenutnih rukovodilaca tih institucija ili onih koji će to činiti u budućnosti, kao i izgradnja građanske političke kulture, *conditio sine qua non*⁶⁰ demokratskog razvoja Srbije i regiona. Tragala sam za nekim ko bi krenuo Leninim primerom – bez uspeha. Kao da nije bilo dovoljno strasti za takvu inicijativu. Znala sam da se bez strasti i istrajnosti u takav poduhvat ne treba upuštati. Tako je rođena ideja o osnivanju Beogradskog fonda za političku izuzetnost. Mnogi su se pitali zašto taj naziv. Meni se on nametnuo kao nešto što treba da ukaže čemu težimo, rečju, da samo jedna izuzetna politička elita, elita znanja i vere u

⁶⁰ Lat. preko potreban uslov, uslov bez kojeg se ne može (prim. ur.)

samopregoran rad za opšte dobro može da nadoknadi sve što je propušteno. Da učini Srbiju i ceo naš region ravnopravnim učesnikom u izgradnji zajedničkog evropskog projekta. Sećam se da sam u beogradskom susretu s Krisom Patenom, u jesen 2003, rekla da krećem Leninim stopama. „Dodi u Veliku Britaniju i nama treba tako nešto” – rekao mi je uz osmeh. „Morćete sami, ja imam previše posla ovde.” Kao da se ova mala šala uskoro obistinila – nakon komesarske pozicije, Kris Paten postao je kancelar Oksfordskog univerziteta.

Uz osvajanje novih znanja, uveliko se nazirala i potreba da za isti sto dovedemo članove i članice različitih političkih partija, poslanike i poslanice iz skupština, funkcionere lokalnih samouprava, istaknute medijske poslenike, predstavnike civilnog društva, privrednike, kako bi žene i muškarci iz različitih struktura i svetonazora, te različitih političkih opcija umesto, da se ukopavaju u neprijateljske rovove, razgovarali i, po mogućstvu, tražili zajedničke odgovore na egzistencijalna pitanja društva čijim interesima služe. Iskustva naših partnera iz drugih škola za političke studije, a uskoro i naša sopstvena, pokazala su da učenjem kroz dijalog raste poverenje među učesnicima, čemu naravno doprinosi i slobodno vreme koje provode zajedno. Stvaraju se nova poznanstva i prijateljstva, ruše nevidljive barijere među ljudima.

S pripremama za prvi program BFPE, koji je počeo u februaru 2004. godine (posvećen obrazovanju političarki), započeli smo pre nego što je organizacija formalno registrovana. Jelica Rajačić Čapaković, prva sekretarka za rodnu ravnopravnost u Vladi AP Vojvodine, potražila me je zajedno sa Zoranom Antonijević, koja je vodila tek osnovani Zavod za rodnu ravnopravnost u Pokrajini. Čule su da je BFPE u osnivanju i predložile da krenemo u zajedničku akciju: pripremu žena da se kandiduju za predsednice opština/gradonačelnice na lokalnim izborima 2004. godine. Tako je i bilo – prionule smo na pripremu serije seminara i u zgradi Banovine u Novom Sadu je početkom februara prvi od njih i održan.

Prisećam se jednog, za mene lično, veoma teškog trenutka na tom putu za Novi Sad. Moja koleginica mi je pokazala tekst u *Blicu* o budućoj Vladi Vojislava Koštunice sa spiskom budućih ministara. Za ministra pravde predložen je advokat Zoran Stojković, koji je 1984. sudio u jednom od poslednjih političkih procesa, i to ne samo u Jugoslaviji, već i u istočnoj Evropi. *Proces šestorici*, među kojima je bio i moj muž Milan Nikolić, bio je proces koji je privukao pažnju širom sveta. Počeo je dan nakon što je u Poljskoj preko 250.000 ljudi izašlo na ulice da protestuje zbog ubistva sveštenika Popjeluškog, čijim je ubicama suđenje upravo bilo završeno. U sudnici Okružnog suda u Beogradu sudija Stojković je, u biti, vodio proces

protiv kritičkog mišljenja, sudilo se učesnicima Otvorenog univerziteta zato što su vodili debate u četiri zida. I da se ne zaboravi da su postojale ozbiljne indicije da je Radomir Radović, jedan od uhapšenih u upadu na Otvoreni univerzitet, ubijen. Zoran Stojković je, u ulozi sudije, pristao da vodi proces koji je bio ne samo protiv istine i pravde, već i u suprotnosti s tadašnjim zakonima i Ustavom zemlje. Posle toliko godina još uvek mogu da prizovem osećanje razočaranja, besa, nemoći u trenutku kada sam shvatila da će on biti ministar pravde u drugoj demokratski izabranoj Vladi Srbije, da je točak istorije ponovo krenuo unatraske. I to saznajem u danu kada mi, be-ef-pi-jevci⁶¹, kako nas često zovu naši polaznici, počinjemo naš prvi projekat s čvrstim ubeđenjem da radimo za demokratsku budućnost naše zemlje, da kamen koji guramo uzbrdo nije Sizifov.

Prvi seminar okupio je petnaestak polaznica iz Vojvodine i sjajne predavačice i predavače, među njima i Sonju Lokar, Nadu Drobnjak, Marijanu Pajvančić. Podelile su sa polaznicama svoje znanje, bogato iskustvo i entuzijazam. Nije se znalo ko je bio više uzbuđen – organizatorke, predavači ili učesnice. Mnogo smo radili i veoma lepo se družili. Nakon Vojvodine, sledeći ciklus seminara okupio je žene iz drugih delova Srbije, treći je održan u Crnoj Gori. Taj prvi program osnaživanja kapaciteta žena u javnom životu, a bilo ih je mnogo i krunisane su osnivanjem Ženske parlamentarne mreže 2013. Vodila ga je Biljana Dakić Đorđević, a za njom su brojne druge projekte, posvećene osnaživanju žena i njihovom angažmanu u javnom životu Srbije i regiona vodili Nataša Petrović, Nenad Bosiljčić, Ljiljana Ubović, Bogdan Urošević, Mina Lazarević, Svetlana Stefanović. Samo ovaj niz koleginica i kolega svedoči koliko nam taj pravac bio i ostao značajan. Od Akademije ženskog liderstva, fokusirane na lokalne političarke, do tek okončanog dvogodišnjeg programa posvećenog osnaživanju mladih žena, u okviru regionalnog projekta *Dijalog za budućnost*, u kojem je BFPE, zajedno s nekoliko UN agencija, učestvovao u realizaciji inicijative Predsedništva BiH, a podržane od Fonda UN za izgradnju mira. Naša je inicijativa bila da okupimo žene Balkana, s uverenjem da one mogu da osmisle novu političku paradigmu za ceo region, ne odustajući od uverenja da će žene, emancipujući se od patrijarhalne kulture, kad-tad uspeti da se izbore i za emancipaciju naših društava od rovovske, ne-dijaloške, nedemokratske prakse.

Naša naredna ciljna grupa bili su mladi: započeli smo program za 500 mladih lidera Srbije, u okviru kojeg je nastao OMLIS (Organizacija mla-

.....
⁶¹ Izraz koji koristi autorka da imenuje osobe koje su na neki način obrazovane i angažovane u BFPE.

dih političkih lidera Srbije), pod dirigentskom palicom prof. dr Slobodana Markovića, uz podršku programske koordinatorke Milice Bogdanović, a sa ambicioznim ciljem da kroz program prođe 500 mladih koji su već bili uključeni u politički život ili su sebe videli kao buduće političare. Prva grupa je okupila omladinski deo G17 i Otpora. Stotinama mladih političarki i političara ovaj projekat je bio prvi korak u savladavanju osnovnih pojmova političke teorije i prakse. Do dana današnjeg srećem ljude koji kažu da im je OMLIS ostao u nezaboravnoj uspomeni. Nedavno mi je polaznik prvog omladinskog seminara, koji se sada i sam bavi sličnim poslom u jednoj istaknutoj međunarodnoj organizaciji, napisao: „U svom radu u poslednjih dvadesetak godina imao sam priliku da učestvujem u brojnim sličnim programima i ovde u zemlji, i u inostranstvu. Neke od njih sam i sam vodio, ali je saradnja s BFPE ipak ostala posebna. To jeste bio pionirski poduhvat, u to vreme je prilika za učešće u takvim programima bilo značajno manje, program je bio jako kvalitetan, i organizatori i učesnici su bili puni entuzijazma nakon promena, puni nade i želje da menjaju i sebe i društvo na bolje.” Narednih godina dobila sam mnoga priznanja, ali ovakva poruka nakon 17 godina me je, moram priznati, ispunila neuporedivim zadovoljstvom.

Treba da naglasim da su nam i donatori, na samom početku, poklonili ogromno poverenje. Mogli smo da krenemo punom parom od prvog dana, jer su nas podržali Fondacija otvorenog društva, tada sa centralom u Budimpešti, fondacije Braća Rokfeler i Mot. Naša odlučnost da krenemo u niz još neosvojenih prostora za rad civilnog društva, da obrazujemo političare i političarke, otvaramo dijalog o izazovima razvoja i demokratske, evropske budućnosti, gradimo kapacitet lokalnih samouprava i organizacija građana na lokalnu, da poklonimo posebnu pažnju manjinskim zajednicama – sve je to privuklo pažnju brojnih partnera, a nas ohrabrialo i uverilo da smo na dobrom putu.

Početkom aprila 2004. održan je uvodni deo Godišnjeg seminara, jedinog BFPE programa koji se održao svih ovih godina, tako da smo marta 2021. pozdravili našu 18. generaciju. U aprilu 2004. okupila se jedna vrlo politički jaka, a raznorodna grupa u hotelu „Norcev” na Fruškoj gori. Ta generacija, s kojom smo u ovu novu avanturu i mi ušli s velikom tremom, bila je specifična po mnogo čemu: desetak članova i članica parlamenata Srbije, Crne Gore i Vojvodine, predsednici opština, istaknuti mladi političari i političarke iz različitih stranaka, ugledni aktivisti i novinari su nam, odlučivši se za nešto potpuno novo, ukazali veliko poverenje. Na samom početku došlo je i do prvog partijskog prepucavanja među učesnicima koje sam, pošto sam moderirala tu sesiju, vrlo oštro prekinula, naglasivši

da smo u školi, a ne u parlamentu. Dodala sam da su svi oni tu da bi najviši predstavnički dom, hram demokratije jednom bio onakav kakvog zaslužuju građanke i građani Srbije. Sama sam sebe iznenadila i zaključila da je verovatno ta oštrina potekla iz bojazni da će se naš najvažniji program urušiti i pre nego što je počeo, iz iskustva koje sam stekla u Leninoj školi, ali i činjenice da sam bila, verovatno, dosta nervozna, jer sam nakon 40 godina tek ostavila cigarete (s ponosom mogu danas da konstatujem da je to bilo zauvek). Moram da naglasim da do sličnih situacija više nikada nije došlo. A Godišnji seminar, program koji predstavlja zajednički imenitelj svih škola u Mreži Saveta Evrope, opstao je do danas i jeste naš ponos. On zahteva posvećenost svih učesnika koji se biraju na javno objavljenom konkursu: aktivno učešće na tri seminaru po tri dana, plus nedelja dana u sedištu Saveta Evrope u Strazburu – prvo se susretalo nekoliko škola u istom terminu, pa sve zajedno na *Letnjem univerzitetu*, koji se transformisao u *Svetski demokratski forum* 2012. godine, na kojem naši učesnici imaju priliku da sa ljudima iz oko 140 zemalja razmenjuju iskustva i nude rešenja za izazove s kojima se suočavaju demokratska društva u svetu. Prve dve generacije polaznika iz Srbije i Crne Gore su bile zajedno na Godišnjem seminaru, onda je došlo do razdvajanja – u dve države i dve škole. Moram reći da je jedan broj naših polaznika iz Crne Gore ostao deo be-ef-pi-jeve porodice sve do danas. Za osamnaest godina broj bivših polaznika Godišnjeg seminaru dostigao je blizu 600 ljudi. Mnogi su se angažovali i u svojim organizacijama, strankama, lokalnim zajednicama na obrazovanju drugih. Negujemo alumni organizaciju od 2004. godine, zovemo ih na razne događaje, konferencije, obeležavanje godišnjica, na pojedine sesije Godišnjeg seminaru, ili čak i ceo seminar, kada se održava u mestima gde žive naši alumni, na novogodišnja okupljanja... Događalo se da već sredinom novembra počnu da zvone telefoni s pitanjem: „Kad će 'žurka'?". Sećam se kako su nam često naglašavali da je to mesto okupljanja i razgovora i s onima s kojima se tokom godine ne bi sreli, da žele da upoznaju nove ljude koje na drugim mestima nemaju prilike. Dakle, i ta 'žurka' je u funkciji naše osnovne misije: da spajamo ljude kako bi, bez obzira na razlike, živeli moto Evropske unije – „jedinstvo u različitosti”, jednu od najplemenitijih ideja našeg sveta, bez koje se i sam njegov opstanak dovodi u pitanje. Zato smo se trudili da oko 'našeg' stvarnog ili zamišljenog stola različitost bude zastupljena i cenjena, zato je na svakom našem godišnjem seminaru bilo i predstavnika/predstavnicu romske zajednice, predstavnika/ca LGBT organizacija i drugih manjinskih grupa. Na našim godišnjim seminarima predavali su istaknuti evropski političari, profesori univerziteta, diplomate, istraživači, aktivisti lokalnih i međunarodnih or-

ganizacija civilnog društva, istaknute ličnosti iz medija i biznisa. Program su vodili programski koordinatori Žarko Stepanović i Valentina Đureta, a sada ga vode Ivanka Mihajlović i Stefan Vladislavljev.

Da niko ne bude izostavljen

Jedan drugi moto – „Da niko ne bude izostavljen” – ideja vodilja Ciljeva održivog razvoja (SDG), koju su formulisale Ujedinjene nacije, a prihvatile sve njene članice, jeste ideja koja nas je vodila od samih naših početaka. Bila sam prisutna u sali Programa na razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) kada je, kao nužan korak u ostvarivanju Milenijumskih razvojnih ciljeva iz 2000, raspravljano u širokom krugu od predstavnika vlade i parlamenta do predstavnika civilnog sektora i međunarodnih organizacija o tome kako započeti proces rada na Strategiji za smanjivanje siromaštva, okosnici milenijumskih ciljeva. Bilo je to u vreme kada je Gordana Matković bila ministarka za socijalna pitanja i kada smo, između ostalog, razgovarali o tome kako da uključimo poštovanje osnovnih ljudskih prava u Strategiju. Neoliberalni ekonomisti su smatrali da je to nepotrebno, da će se ekonomskim razvojem poštovanje ljudskih prava podrazumevati, no srećom prevagnulo je drugačije mišljenje – da ono mora biti posebno naglašeno u samom dokumentu. Oktobra 2003. godine Vlada Republike Srbije usvojila je ovaj strateški dokument, koji je bio i najduže važeća strategija u dvodecenijskoj istoriji koja je usledila nakon 5. oktobra. Stoga sam bila izuzetno zadovoljna kada se UNDP obratio nama da organizujemo obrazovanje članova i članica Narodne skupštine za neophodnu zakonodavnu delatnost, kao i nadgledanje primene pomenute Strategije. Zbog čestih promena sastava Skupštine (vanredni izbori) umesto s jednom grupom poslanika radili smo na ovom projektu s tri grupe, u produženom trajanju od preko tri godine 2006–2009. Ukupno 78 poslanika i poslanica prošlo je kroz taj program koji je, pored mnogobrojnih seminara, uključivao i zajednički rad na predlozima javnih politika, brojne lokalne posete, ali i putovanja u Irsku, Portugal, Bugarsku i Sloveniju. Bio je to jedan od najsloženijih programa izgradnje kapaciteta poslanika, koji je vodila program-ska koordinatorka Irena Cerović.

Upravo nas je ovaj višegodišnji projekat saradnje s Narodnom skupštinom Republike Srbije uverio da je nemoguće razdvajati obrazovne aktivnosti, izgradnju individualnih kapaciteta od razvojnih programa. Kao što fokusiranje na razvoj podrazumeva i izgradnju političke kulture, vladavi-

nu prava, osnaživanje institucija. Nemoguće je prevazići podelu na centar i periferiju, boriti se za blagostanje i dignitet svih građanki i građana ukoliko ne posvećujemo istu pažnju svim pripadnicima društva.

Imali smo i jedan san: san da organizujemo političku školu za Rome i Romkinje. Priznajem, taj san je bio prvenstveno moj, a uspela sam i da ga prenesem na moje saradnike i saradnice. Moje suočavanje sa položajem i sudbinom Roma traje već preko 40 godina, kao i moja odluka da se borim, kako god i gde god mogu i znam, protiv duboko ukorenjenog rasizma prema najbrojnijoj evropskoj manjini do danas. Od samog početka bavljenja 'romskim pitanjem' bila sam uverena da je bez političke emancipacije nemoguće ostvarenje pune ravnopravnosti Roma. Pošla sam od Marksove rasprave *Prilog jevrejskom pitanju* i stigla do ideje o edukovanju Roma i Romkinja kako da budu tvorci, a ne samo korisnici javnih politika. Nažalost, donatori za ovu ideju nisu imali sluha.

No, bez obzira na sve prepreke, romski aktivizam i aktivisti, koji su upravo ovih dana proslavili pedesetu godišnjicu osnivanja prvog Svetskog kongresa Roma, održanog u Londonu 8. aprila 1971, iznedrio je obrazovanu generaciju energičnih mladih Roma i Romkinja koji su, uz podršku onih koji znaju da nema pune emancipacije Evrope od rasizma bez emancipacije Roma, krenuli u osvajanje novih puteva delanja – osnažujući sebe kroz podizanje svoje zajednice, ekonomskog i političkog preporoda. U našem regionu ta nova snaga je otelotvorena i u novom pristupu aktivizmu, kao što je to s pokretima Opre Roma u Srbiji i Avaja u Severnoj Makedoniji. BFPE upravo ovih dana započinje novi program podrške dobroj upravi u desetak opština u Srbiji, kroz osnaživanje romske zajednice, njen dijalog i saradnju sa svim akterima javnog života na lokalnu. ROMACTED je program Saveta Evrope, podržan od Evropske unije, koji već godinama nastoji da integracijom odozdo menja celokupnu razvojnu perspektivu romske populacije i njenog doprinosa razvoju društava u celini.

U ovaj program ulazimo iz jednog tek završenog projekta, posvećenog najugroženijima od ugroženih: seoskim Romima povratnicima i interno raseljenim. UNDP je podržao model popravke kuća uz angažman privatnog sektora i samih korisnika u Nišu i okolini 2017. godine. BFPE je, uz YUROM centar, Ligu Roma i građevinsku zadrugu Mahala 1 obezbedio popravku, kao i dogradnju deset kuća i život u njima učinio bezbednijim i pristojnijim. Uz to, obezbeđen je i posao za jedan broj njihovih stanovnika u Mahali 1, a ohrabreni su i novi preduzetnički naponi u vidu osnivanja građevinskih zadruga na jugu Srbije. Ohrabreni ovim rezultatima, u saradnji sa Ligom Roma, pod vođstvom Osmana Balića i uz podršku gradske opštine Niška Banja, uspeli smo da realizujemo naredni korak:

„Uspostavljanje stambene i finansijske autonomije Roma povratnika i interno raseljenih lica kroz saradnju na lokalnom nivou”, koji je Evropska unija podržala 2019-2021. Značajnu podršku dao je i Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije (KIRS). U Niškoj Banji je izrađeno 164 socijalnih karata, kojima je obuhvaćeno oko 600 članova porodica, otvorena je lokalna kancelarija za pružanje pravne i administrativne pomoći romskom stanovništvu u Niškoj Banji i okolini u pomoći oko dobijanja ličnih dokumenata, socijalne pomoći, zdravstvenog osiguranja i dr. Obnovljeno je 27 kuća, na obnavljanju su angažovani i plaćeni za svoj rad i sami korisnici, koji su na taj način naučili i veštine neophodne za budući rad u građevinarstvu. Za dve najugroženije porodice kupljene su kuće s okućnicom, pošto su stambeni objekti u kojima su živeli bili opasni po život ukućana. Organizovane su obuke za ukupno 110 Roma i Romkinja: rukovanje viljuškarima, zaštita na radu, veštine za žene kao što su pisanje CV-ja i prezentacija pri zapošljavanju. Planove da se bar pedeset korisnika zaposli, u saradnji sa centrima za socijalni rad, regionalnom privrednom komorom, dvadesetak firmi i međunarodnim organizacijama na terenu, u velikoj meri je omela pandemija virusa Kovid-19. Na predstavljanju rezultata projekta, decembra 2020, godine, predstavnica KIRS-a je rekla da je ovo bio, do sada, najobuhvatniji pristup rešavanju stambenih i osnovnih egzistencijalnih potreba korisnika. Bolje priznanje nismo mogli da zamislamo na kraju ovog veoma zahtevnog poduhvata. Zadovoljstvo ljudi koji sada žive u mnogo boljim uslovima, u toplim i sigurnim domovima, a jedan broj njih i s boljom egzistencijalnom perspektivom je najveći dar svima koji su radili na ovom projektu, a to su: konsultantkinja Tamara Vučenović, programski koordinatori Bogdan Urošević i Ivana Savić Jovanović, koordinator logistike Nebojša Miljanović, izvršni direktor BFPE Marko Savković i finansijska konsultantkinja Slađana Dugonjić del Castillo.

Od lokalnog do regionalnog održivog razvoja

Davne 2005. godine, obeležavanje petogodišnjice 5. oktobra osmislili smo tako što smo, pre same Konferencije, organizovali više tematskih skupova širom zemlje – od zadrugarstva u Subotici do obrazovanja u Novom Pazaru. Sabirali smo šta jeste, a šta nije urađeno kako bi život građana i građanki bio bolji, a Srbija razvijenije i otvorenije društvo. Nakon toga smo sa našim dugogodišnjim saradnikom i prijateljem, članom Upravnog odbora ambasadorom Ištvanom Đarmatijem razgovarali o tome šta bi Srbija i ceo naš region trebalo da nauče iz iskustava Mađarske i ostalih

postsocijalističkih zemalja koje su 2004. postale članice Evropske unije. Ištvan je veoma mudro primetio da, nažalost, proces evropske integracije nije istinski obuhvatio cela društva, integrisale su se elite i glavni gradovi, a lokal je ostao izvan fokusa. Taj razgovor je bio ključan u prvim koracima osmišljavanja projekta koji smo mi be-ef-pi-jevci nazivali 'regioni'. Naravno, bili smo ambiciozni, kao i uvek, i planirali smo da obuhvatimo celu zemlju – region po region, da pripremimo lokalne samouprave i sve ostale relevantne aktore na lokalnu za evropsku integraciju Srbije.

„Evropske integracije i lokalni razvoj – ka uspešnim strategijama i dobrom upravljanju” je bio projekat koji je između 2008. i 2013. obuhvatio šest od deset regija sa 44 opština i gradova i ukupno 219 polaznika – donosilaca odluka iz Sandžaka, južne Srbije, južnog Banata, Srema, zapadne i istočne Srbije. Seminari, uzajamne posete, savetovanja, studijska poseta Rijeci, predstavljanje konkretnih ideja i postignuća na nacionalnom nivou, sve je to bilo moguće uz podršku Ambasade kraljevine Norveške, Džordža Sorosa i Fonda za demokratiju Ujedinjenih nacija. Nažalost, nismo uspjeli da pokrijemo celu Srbiju, ali smo je dobro upoznali, a nadam se i partnerima na lokalnu pomogli da jasnije vide sebe u kontekstu cele zemlje, Balkana i Evrope. Neka od tih poznanstava, uspostavljeno uzajamno poverenje i saradnja traju i do danas. Bez iskustva iz tog projekta i niza drugih, koji su se fokusirali na lokal, mi ne bismo ni uspjeli ni da da ubedimo Nemačku organizaciju za saradnju (GIZ) da podrži projekat „Od mog grada mojoj zemlji: kako osigurati razvoj Srbije”, koji je u toku, a na čijem je predstavljanju javnosti, u oktobru 2019, bilo predstavljeno nekoliko sjajnih primera samoorganizovanja i razvoja kroz zajedništvo i solidarnost opština u Nemačkoj.

Srbija nije samo centralizovana država, ona je centralizovana i u svom načinu mišljenja. A mi smo od svog nastanka kretali s uverenjem da demokratske norme i vrednosti, standardi, koje podrazumeva integracija Srbije u Evropsku uniju, mogu da se pretoče u svakodnevni život celog društva samo ako se svesno i sistemski prevazilazi jaz između centra i periferije, kako u širem evropskom kontekstu gde celom Zapadnom Balkanu pretila sudbina da postane „periferija periferije” (Dimitar Bechev), tako i unutar Srbije u kojoj se, još uvek, putuje preko pet sati da bi se stiglo, na primer, do Priboja. 'Regione' su vodili programski koordinatori Žarko Stepanović i Jelena Ivančević, a druge lokalne projekte programski koordinatori/ke Bogdan Urošević, Stefan Vladislavljev, Ivana Savić-Jovanović, uz ogromnu pomoć našeg koordinatora logistike Nebojše Miljanovića.

Od 2007. godine započeli smo susrete polaznika našeg Godišnjeg seminara sa polaznicima ostalih organizacija iz Mreže škola političkih studi-

ja. Sem Slovenije, ceo prostor Balkana je pokriven ovom Mrežom. Većina škola nastala je 2003, crnogorska 2006, a grčka i turska 2014. godine. Posebno sam ponosna na ove dve škole, jer sam godinama ubeđivala vodeće ljude u Savetu Evrope, tako i prijatelje u obe zemlje, da su našoj mreži ove dve zemlje od vitalnog značaja. U Grčkoj je bilo lakše: draga prijateljica Despina Siri je godinama pratila rad BFPE i Mreže, redovno predavala našim polaznicima, često o migracijama kada je tema bila sasvim zanemarena, bila veoma zainteresovana da se i u Grčkoj osnuje slična škola. Pošto nismo našle nikoga među zvaničnicima ili već postojećim organizacijama, ona je odlučila da, u skladu s čuvenom izrekom 'Hic Rhodus hic salta'⁶², osnuje organizaciju 'Symbiosis' i školu. Toliko su se pokazali uspešnim da su prošle godine, usred pandemije virusa Kovid-19, od Evropskog parlamenta ovenčani Nagradom građana Evropske unije 2020. U Turskoj je iste godine školu osnovao Osman Kavala, uspešan privrednik, borac za ljudska prava i filantrop, osnivač jedne od najznačajnijih kulturnih fondacija u Turskoj Anadola Kultura, i brojnih drugih organizacija civilnog društva. Nakon što je naš zajednički prijatelj, Hakan Altınaj, prihvatio da bude direktor Škole, Osman je ušao i u ovu avanturu.

Osman Kavala je već tri i po godine verovatno najpoznatiji politički zatvorenik u Turskoj.

Osmana sam upoznala u januaru 1992. u Istanbulu kao osnivača jednog od turskog ogranka Helsinškog parlamenta građana. Teško je opisati njegovu plemenitost, mudrost, širinu. Svima koji ga beskrajno cenimo i volimo njegovo besmisleno robijanje strahovito je teško. Nažalost, Osman nije jedini među našim kolegama iz Mreže škola političkih studija koji je ovako platio svoj javni angažman. Ilgar Memedov, direktor azerbejdžanske škole, robijao je sedam godina, a škola je i dalje zatvorena. Nudeno mu je oslobođenje pod uslovom da napusti zemlju. Ilgar je odbio ponudu.

Prva škola s kojom smo organizovali susret 2007. godine bila je Akademija za politički razvoj iz Zagreba. Susreli smo se na Paliću i proveli tri uzbudljiva dana u beskrajnim diskusijama. Svi smo bili zatečeni do koje mere je, i posle više od deceniju i po, bilo toliko sličnosti među izazovima i boljkama oba društva. Bez obzira na, ponekad i turobne trenutke u analizi problema, polaznici su zaključili da su im ovakvi susreti neophodni, pa je zahtev organizatorima bio jednoznačan: „Hoćemo više ovakvih zajedničkih susreta”. I bilo ih je, s tim što smo zaključili da treba da pokušamo

⁶² Lat. Umesto da pričaš, na licu mesta pokaži šta znaš i umeš. (prim. ur.)

i korak dalje, da okupljamo sve škole. Jedan od regionalnih susreta bio je posvećen temi zagađenja životne sredine, energetske politici i klimatskim promenama, inače temi koja je bila redovno prisutna na našim godišnjim seminarima. Jedan od predavača je bio i sjajan stručnjak Zoran Morvai. Bio je impresioniran susretom s polaznicima regionalnog seminara da nas je, kada smo regionalnoj centrali Nemačke organizacije za saradnju (GIZ) predložili zajednički projekat članica naše mreže škola o značaju energetske efikasnosti, zdušno preporučio i podržao. Tako je počeo projekat „Javna debata o održivom korišćenju energije u Jugoistočnoj Evropi”, naj-dugotrajniji poduhvat u kojem učestvuju sve škole sa Zapadnog Balkana i Hrvatske⁶³ – od 2010. pa sve do sada. U Beogradu je oktobra 2011. godine u Domu Narodne skupštine održana dvodnevna konferencija članova i članica svih parlamenata iz ovih zemalja – i mislim da možemo, bez preterivanja, da kažemo da je to trenutak kada je energetska efikasnost kao razvojna tema ušla u vidokrug donosilaca odluka. Decenija angažmana na ovoj temi uključila je niz bilateralnih i multilateralnih susreta, od lokalnih do regionalnih seminara i širih skupova, medijskih konferencija, studijskih poseta, uključiv i posete Nemačkom Bundestagu i Evropskom parlamentu, učešća na međunarodnim događajima posvećenih ekološkim i energetske politikama, cirkularnoj ekonomiji i održivom razvoju.

Većina organizacija, učesnica projekta su pokrenule i brojne nacionalne inicijative – u našem slučaju, pored ostalog, i uvođenje 'zelene stolice', tj. pokretanje neformalne Zelene poslaničke grupe i Energetskog foruma u Narodnu skupštinu Republike Srbije. Verujem da je ovaj projekat bio jedan od inspiratora da i Energetska zajednica, sa sedištem u Beču, pokrene osnivanje svog Parlamentarnog plenuma, jer znam da su počeli da obraćaju veću pažnju na ulogu parlamenata tek nakon skupa koji smo mi održali 2011. Treba naglasiti da je u toku inicijativa parlamentaraca iz našeg regiona da se i sami mnogo više angažuju na uzajamnoj saradnji, kako bi preuzeli veći deo odgovornosti od dosadašnje u primeni Zelene agende za Zapadni Balkan.

Tako je 'zeleni angažman' BFPE prošao ceo krug – od lokalnog do nacionalnog i regionalnog i nazad. Učestvujući u Platformi ciljeva održivog razvoja za sve mi zajedno s Beogradskom otvorenom školom razvijamo aktivnosti trećeg, ekološkog stuba. Osnovna ideja projekta, koji podržavaju kancelarija Švajcarske razvojne saradnje (SDC) i nemački GIZ, je da planetarni plan održivog razvoja bude ne samo ugrađen u Strategiju ra-

.....
⁶³ Akademija za politički razvoj, članica mreže iz Hrvatske, uključila je Društvo za održivi razvoj u ovaj projekat.

zvoja Srbije, već i da lokalne samouprave i građani upoznaju i usvoje ove ciljeve kako bi bili aktivni nosioci i borci, u svojim sredinama za principe održivog razvoja. Reč je zapravo o tome kako u uslovima veoma teških izazova, kao što su klimatske promene, ogromne socijalne nejednakosti između bogatih i siromašnih (koje je pandemija Kovida učinila ne samo vidljivijim, već ih je i pogoršala), a i u našoj zemlji još uvek slabih institucija, ugrožene životne sredine, depopulacije, osnažiti građane i građanke za zajedničku borbu sa svim ovim izazovima. U Nacionalnom konventu o Evropskoj uniji BFPE predsedava Radnom grupom zaduženom za poglavlje 15 pregovora o pristupanju Evropskoj uniji, koje je posvećeno energetici, tradicionalno najznačajnijoj oblasti delovanja Evropske unije. (Setimo se samo kako je sve počelo: sa Zajednicom za uglj i čelik). Danas se energetska politika nalazi pred nužnošću drugačijih zadataka, pre svega, odricanja od fosilnih goriva i daljeg zagađenja našeg životnog prostora, kako ne bismo našoj deci i unucima ostavili „spaljenu zemlju”. Ove su projekte vodili na samom početku Ljubiša Vrenčev i Milutin Jerotijević, a razvijali programske koordinatorke i koordinatori Valentina Đureta, Bogdan Urošević i Lidija Radulović, uz veliku stručnu podršku Aleksandra Kovačevića i angažman programskog asistenta Luke Milovanovića.

Od regionalne saradnje do evropske budućnosti Srbije i Balkana

Kako transformisati Balkan u prostor mira i saradnje, kako prevazići nasleđe prošlosti, a zadržati i razvijati bogatstvo različitih kultura i kako ga razvijati uz izgradnju demokratske političke kulture? Kako ga učiniti dovoljno privlačnim za sve one koji odlaze, jer svoju perspektivu više ne nalaze ovde? Sva ova pitanja i mnoga druga nameću se svakom ko ovaj prostor doživljava svojim, te smo o njima, tokom godina, često raspravljali i na desetinama, a preciznije bi bilo reći stotinama naših skupova: između ostalih i na regionalnoj konferenciji koju smo organizovali zajedno sa Grupom 484. Konferencija je bila posvećena odlivu i prilivu mozgova. Tada se za nas otvorila još jedna tema kojoj ćemo se često vraćati.

Odlazak mladih i darovitih, odlazak nosilaca promena bio je jedan od brojnih razloga zbog kojih smo odlučili da, sa partnerskim organizacijama iz Mreže škola za političke studije, a pod pokroviteljstvom Saveta Evrope, osmislimo projekat „Regionalna akademija za demokratiju: izgradnja nove političke kulture i političke elite”. Aplicirali smo na poziv Globalnog instrumenta za ljudska prava i demokratiju Evropske unije, a podržali su ga i fondacija Robert Boš, Balkanski fond za demokratiju i Međunarodni višegradski fond. Od 2012–2015. godine Regionalna akademija za demo-

kratiju je u tri ciklusa okupila 150 političkih lidera iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Kosova, Makedonije, Crne Gore i Srbije. Svake godine organizovana su četiri interaktivna seminara i bar jedna studijska poseta za grupu od 50 učesnika fokusirana na sledeće teme: pravosuđe i regionalna saradnja (2013), ljudska i manjinska prava (2014), izgradnja demokratskih institucija (2015). Prve godine je dekan RAD-a bio Ivan Vejvoda, druge Sonja Lokar, treće Pjer Mirel. Bilo je tokom te tri godine sjajnih susreta, razgovora, ali ja nikada neću zaboraviti nekoliko momenata. Prvi – prisustvo na svečanosti povodom prijema Hrvatske u Evropsku uniju. Organizovali smo seminar u Krapinskim Toplicama i to vremenski tako uklopljeno da smo mogli tog 1. jula da budemo u Zagrebu. Naravno, nismo ni mogli prići bini, ali znali smo da će za sve učesnike ovo biti dan koji će pamtiti. Tada smo očekivali da će naredne svečanosti da se zbivaju u manjim vremenskim razmacima nego što to izgleda iz današnje perspektive. Uostalom, ceo program je bio inspirisan idejom da već etablirane političarke i političare mlađe generacije okupimo kako bi se upoznali i uzajamno osnažili i podržavali u radu na transformaciji svojih društava da bi se, temeljnim reformama i što brže, svako društvo ponaosob, ali i ceo region zajedno integrisali u Evropsku uniju. Drugi moment – završni seminar generacije 2013. bio je u Tirani. Uspeli smo da obezbedimo da tadašnji Komesar za proširenje, Štefan Fule, dodeli diplome prvoj grupi učesnika. Sve bi se odigralo kako je planirano da nije sticajem prilika upravo tada zatraženo od Vlade Republike Albanije da prihvati tone hemijskog otrova iz ratom zahvaćene Sirije. On nas je posetio u Draču, uoči početka Seminara, pričao o celoj situaciji koja je već bila jako napeta. Kako su dani odmicali tako je reakcija albanskih građana bila sve izraženija protiv ovog aranžmana. Kao što je rekao naš dragi kolega i prijatelj Remzi Lani, Albanija je doživela tako brz i spontani građanski ekološki bunt kakav niko nije mogao da zamisli. Komesar Fule se i sam našao u tom iznenadnom kovitlacu – konferencija za štampu se produžila daleko preko vremena koje je bilo planirano, upravo zbog novonastale situacije. Naši učesnici su morali na aerodrom, te smo tako ceremoniju dodele diploma prebacili u jednu salu pored aerodroma, a Komesar je dojurio u poslednjem trenutku i podelio diplome. Treći moment – Uvodni seminar za narednu generaciju, koji je u žiži imao ljudska i manjinska prava, bio je u Nišu. Jedno celo hladno februarsko popodne proveli smo u romskoj mahali Beograd, nekoliko stotina metara od centra Niša. Osman Balić, direktor YUROM centra bio nam je vodič. Iz reakcija naših učesnika odmah posle posete, a i narednog dana tokom panel-diskusije s romskim aktivistima, bilo je jasno da smo ovom „praktičnom obukom” postigli cilj.

Regionalna akademija se završila posle tri godine, ali njeni polaznici su prvo, na važnim političkim i državnim funkcijama, vode uticajne istraživačko-aktivističke organizacije, predaju na univerzitetima; drugo, i dalje se mnogi, usudiću se reći, s nostalgijom sećaju svojih druženja, kako na seminarima održanim u svim zemljama regiona tako i studijskih boravaka u Barseloni, Ženevi, Južnom Tirolu, Budimpešti, Bratislavi, Pragu i Berlinu; i treće, ostaju deo široke BFPE zajednice, a nadam se i graditelji saradnje i mira na ovom našem brdovitom Balkanu.

BFPE, u proseku, godišnje organizuje više od pedeset konferencija, okruglih stolova, panel-diskusija, simulacija, seminara. U godini pandemije korona virusa iza nas je ostalo preko 200 onlajn događaja. Od samih naših početaka veoma veliki deo naših aktivnosti bio je usmeren na približavanje Srbije i regiona Evropskoj uniji, usvajanju vrednosti i standarda koji bi naše društvo uveli u evropsku porodicu, kojoj svojom geografijom, kulturom i istorijom pripadamo. Da bi taj proces bio zaista sveobuhvatan usredsredili smo se na vrlo različite aktere, mnogi su već pomenuti. Da navedemo još i kancelarije za mlade, lokalne organizacije civilnog društva, odbornice i odbornike u lokalnim skupštinama, lokalne savete za rodnu ravnopravnost i odbore za bezbednost.

U saradnji sa Forumom Srbija–Nemačka, s kojim smo bili u bliskoj saradnji od njegovog osnivanja, započeli smo 2015. godine „Beogradske dijaloge”. *Spiritus movens*⁶⁴ ove inicijative bila je Jelena Volić-Hellbusch, ekspertkinja Centra za internu migraciju (CIM) Nemačkog društva za saradnju (GIZ). Jelena je, i pre nego što je postala i formalno deo našeg tima, učestvovala u brojnim programima i inicijativama BFPE, bila je ogromna podrška u organizovanju tri konferencije koje smo održali u Berlinu između 2009. i 2013. – dve samostalno, a jednu u saradnji sa Robert Bosch fondacijom. Svi ovi skupovi su u središtu pažnje imali, osim saradnje Srbije i Nemačke, različite aspekte evropske integracije Srbije. Dva su organizovana pre nego što je naša zemlja dobila status kandidata, jedan uoči otvaranja pristupnih pregovora, a poslednji, četvrti, koji je inicirao naš ambasador Dušan Crnogorčević, nakon otvaranja pregovora s Evropskom unijom. Tim skupom Ambasada je radno proslavila Dan državnosti Srbije, stavljajući u središte razgovora razvojnu perspektivu koja se otvara sve tešnjom saradnjom sa Nemačkom i Evropskom unijom. Za jedno prepodne imali smo preko pedeset učesnika – sjajna poseta za Berlin. Forum Srbija–Nemačka bio je suorganizator ove konferencije. BFPE je bio član Foruma, a Jelena je nekoliko godina njegova generalna sekretarka.

⁶⁴ Lat. idejni/a začetnik/ca, inicijator/ka/ica, idejni/a vođa, začetnik/ca (prim. ur.).

„Beogradski dijalozi” započeti su februara 2015. godine s idejom da je proces pristupanja Evropskoj uniji jednako značajan kao i samo članstvo, jer Srbija, kao i sve članice, mora da prođe kroz brojne reforme da bi se struktura države razvila, učvrstila i harmonizovala s drugim zemljama članicama. Kako je proces pristupanja, u biti, proces izgradnje države zasnovane na demokratskim procedurama i vladavini prava, proces prilagođavanja striktnim pravilima od fitosanitarne inspekcije do zaštite životne sredine i zajedničke spoljne i bezbednosne politike, donosiocima odluka je neophodan transfer znanja i razmena iskustava s onima koji su taj proces već prošli. Zato smo zaključili da je *Srbiji nužan dijalog*.

Ka Balkanu poverenja i mira

Najambiciozniji poduhvat u koji smo ušli, tokom ovih osamnaest godina, je Beogradski bezbednosni forum (BSF). Ideja je rođena u Bratislavi na Globalnom bezbednosnom forumu (GLOBSEC). Tokom panel-diskusije, u kojoj su učestvovali ministri spoljnih poslova Višegradske grupe, ja sam dvojicu svojih prijatelja Ivana Vejvodu i Pavola Demeša pitala šta misle o organizovanju sličnog skupa u Beogradu. Bila je to 2010. godina, koja je, iako manje optimistična od vremena kada je EU samit u Solunu 2003. poslao poruku celom Zapadnom Balkanu da ga vidi u svojim redovima, i dalje budila ozbiljnu nadu u evropsku perspektivu regiona. Ivanu i Pavolu se ideja veoma dopala. Moji be-ef-pi-jevci su se, kao i obično kada neko me padne na pamet nešto uzbudljivo i konstruktivno, odmah „zapalili”. Brzo smo se dogovorili da hoćemo da to bude inicijativa civilnog društva, da ona bude regionalnog karaktera, da nam je cilj da Srbiju i region uvedemo u globalnu debatu o bezbednosti i miru, ali i da svet dođe kod nas. Ponudili smo partnerstvo Beogradskom centru za bezbednosnu politiku i Evropskom pokretu u Srbiji i počeli. Prvi BSF održan je u septembru 2011. godine. Bili smo svi toliko uzbuđeni da je to nemoguće opisati. Nenad Bosiljčić, koji je bio 'prva violina' našeg orkestra, je na početku izgledao kao neko ko neće na nogama dočekati kraj skupa. Da li smo mogli da očekujemo da ćemo stići do desete godišnjice, a još manje da će ona biti organizovana na digitalnoj platformi zbog pandemije virusa? Nismo ni jedno ni drugo: prvoj smo se, naravno, nadali, a na drugu smo upozoravali. Godinu za godinom smo posvećivali pažnju i klimatskim promenama, njihovom uticaju na zdravlje stanovništva, uništavanju biodiverziteta, zanemarivanju sistema javnog zdravlja pred novim opasnostima, problemima nedovoljne otpornosti naših društava, naročito urbanih centara.

Za naš BSF je dopisnik britanskog časopisa *Economist* Tim Džuda rekao da je „najznačajnija međunarodna konferencija posvećena međunarodnim odnosima od Beča do Istanbula”. Za deset godina BSF je bio domaćin stotinama govornika i hiljadama učesnika. Od predsednika Srbije Borisa Tadića i Aleksandra Vučića, Austrije Aleksandera Van der Belena, premijera Albanije Edija Rame, Generalnog sekretara NATO-a Jensa Stoltenberga, brojnih ministara, istaknutih diplomata, do izuzetnih analitičara kao što su, na primer, Tomas Karoters i Ivan Krastev, koji su na desetom BSF-u razgovarali na temu spašavanja demokratije – o saradnji i solidarnosti nakon pandemije. Tu su uvek i mladi istraživači učesnici akademskog događaja, koji svake godine prethodi Forumu, kao i brojni gosti iz našeg regiona. Kao što je jednom prilikom u Berlinu rekao Ilir Deda: BSF je jedino mesto na kojem se mi iz regiona redovno okupljamo, a da to nije negde van tog istog regiona. Saradnici sva tri organizatora ulažu ogroman napor tokom cele godine u pripremu Foruma. Od kreiranja programa do poslednjeg poteza četkicom na dizajnu, tehnike, protokola sve mora da funkcioniše kao najkvalitetniji mehanizam da bi se svi gosti, uz intelektualnu provokaciju i zadovoljstvo, osećali kao kod svoje kuće. Ima mnogo tema koje smo, možda i prvi, uključili u međunarodne debate, kao što je pitanje Roma u situaciji kada desni ekstremizam prodiere i u centralne tokove naših društava.

Poklanjajući kontinuiranu pažnju ženama i bezbednosti, s posebnim naglaskom na primene rezolucije 1325 Saveta bezbednosti UN i Istambulske konvencije Saveta Evrope, BFPE je nastavio pravcem kojim smo krenuli još 2008. godine, kada smo započeli niz aktivnosti vezanih za značaj izrade Nacionalnog akcionog plana (NAP) za primenu Rezolucije 1325, tj. za uvođenje rodne perspektive u celokupan sektor bezbednosti. Tada smo, u saradnji s Ministarstvom odbrane, pokrenuli izradu smernica za pisanje NAP-a, na osnovu kojih je on i pripremljen, a Vlada Republike Srbije ga je usvojila oktobra 2010. godine. BSF je godinama nastojao da održi početni entuzijazam za ovu veoma značajnu temu ne samo u reformi bezbednosnih struktura, već i bezbednosne i patrijarhalne kulture. Nažalost, od entuzijazma je ostalo malo, a i dalje se beleži zastrašujući rast nasilja nad ženama, uključujući i javno, sve češće obznanjeno, seksualno nasilje.

BSF je neosporno zauzeo značajno mesto na mapi sličnih događaja u Evropi. To je veliko priznanje i još veća odgovornost. Više desetina partnera i prijatelja Foruma su omogućili da opstanemo i ostanemo autonomna građanska inicijativa. Nedostatak sredstava nadoknađujemo ogromnim naporom ljudi, požrtvovanošću i strašću. Mogu da navedem samo one iz BFPE koji su nosili program godinama, inače za pominjanje svih trebala

bi cela strana: Nenad Bosiljčić, Svetlana Stefanović, Marko Savković, Nebojša Miljanović, Stefan Vladislavljev, Irena Cerović, Bogdan Urošević, Biljana Dakić Đorđević, Đorđe Popović, Ivanka Mihajlović, Vladimir Kolar. U stvari, treba pomenuti ceo BFPE i naše partnerske organizacije koje su zaslužne što je BSF prerastao u jednu uspešnu priču, u događaj koji se očekuje svake jeseni, događaj o kom se priča. Naravno bez desetina strateških i ostalih partnera i prijatelja, BSF bi bilo nemoguće realizovati. Svima smo im zahvalni što imaju poverenje u nas i što ostaju s nama.

S uverenjem da je jedan od najznačajnijih beočuga u uspostavljanju trajnog i pozitivnog mira (najznačajniji autor koji je pisao o pozitivnom miru je Johan Galtung, 'otac' studija mira) na Balkanu rešavanje odnosa između Srbije i Kosova, mi smo na BSF svake godine imali bar jednu panel-diskusiju posvećenu dijalogu i nalaženju trajnog i sveobuhvatnog rešenja za sva otvorena pitanja između ova dva društva. Osim na Beogradskom bezbednosnom forumu, BFPE je od 2012. godine bio nosilac tri bilateralna projekta koji su, uspostavljajući dijalog između različitih aktera, nastojali da prošire saznanja jednih o drugima; prošire prostor razumevanja i poverenja; razviju potrebu za uzajmnom komunikacijom. Organizovali smo susrete predstavnika civilnog društva, aktivista i stručnjaka koji se bave zaštitom prirode, očuvanjem starih urbanih celina i kulturne baštine, arhitekata, novinara i književnika, malih privrednika i privrednica, predstavnika lokalnih samouprava, inovatora. Od studijskih poseta do hakatona – ponekad u uslovima veoma ozbiljnih tenzija, kao što je to bilo nakon uvođenja 100% taksi na robu iz Srbije. Neprekidnih 48 sati trajanja hakatona mladi privrednici-inovatori su rešavali zadatke, upoznavali se i hrabрили jedni druge da izdrže, nakon toga posetili Naučno-tehnološki centar za Zvezdari, a što je najvažnije – ostali u kontaktu.

Bilo je prelepih trenutaka tokom svih ovih godina, kao što je bila poseta Ute Ibrahimu Beogradu, prve Albanke koja se popela na Mont Everest i još četiri planinska vrha preko 8.000 m. U prepunoj maloj sali Centra za kulturnu dekontaminaciju okupili su se ljubitelji planinarenja i tokom dva sata razmenjivali s Utom neverovatnu energiju i ljubav prema planinama. Njenim rečima rečeno: „Kada sam, penjući se na Himalaje, morala da shvatim koliko smo mi ljudi maleni”. U Prizrenu smo prisustvovali jednom od najdramatičnijih svedočenja koliko je teško boriti se protiv besprizornog udara trke za profitom na vekovnu baštinu. A na Zumu (ZOOM) su, usred pandemije, preduzetnice iz Mitrovice, Kraljeva i Prištine razmenjivale ideje kako ekonomski preživeti pandemiju, dok su Romkinje iz Srbije i sa Kosova delile brige i postignuća u borbi za ženska-ljudska prava u romskoj zajednici i van nje.

Paralelno s ovim naporima na razvijanju dijaloga između dva društva osnovali smo, pod znalačkim vođstvom Naime Rashitija, Grupu za zastupanje i javne politike Kosovo–Srbija, s ukupno osam organizacija iz Srbije i Kosova, s osnovnim ciljem da dijalog na vrhu prenesemo u društvo, da se sveukupna normalizacija odnosa shvati kao potreba, a ne nametnuta spolja. Jer samo uspostavljanjem pozitivnog mira, ova dva društva mogu da se razvijaju i budu mesta boljeg života. U suprotnom, napustiće ih najveći broj onih od kojih im zavisi budućnost. Treba naglasiti da je sve ove projekte podržala Evropska unija, uz asistenciju Balkanskog fonda za demokratiju, a s naše strane vodili ih Žarko Stepanović, Đorđe Popović, Marko Savković, uz podršku Nebojše Miljanovića, a za hakatone Damjana Malbašića i Lidije Radulović.

„Balkanski dijalozi”, inicijativa Instituta Istok-Zapad (EWI) iz Njujorka, došla je kao prirodni nastavak napora koji su već postali deo DNK naše organizacije. Meni lično je mnogo značio i nastavak saradnje sa ovim institutom. Ujutro 6. oktobra 2000. godine, osnivač i predsednik Instituta Džon Mroz me je pozvao da mi saopšti da me je dan ranije Odbor direktora izabrao za svog člana. Naša saradnja je započela već u leto 1999, kada smo se sreli na sastanku Odbora direktora Mot fondacije. Iako mi je već u proleće 2000. saopštio da sam kandidovana za člana Odbora direktora, poziv me je tog oktobarskog jutra rasplakao. Meni je saradnja s Mrozom i Institutom ostala zauvek jedna emocijama obojena stranica života. Tako je ponuda za saradnju od naše Maje Pišćević i tadašnjeg direktora Kameron Mantera (Džon Mroz je umro 2014. godine) 2018. da zajedno organizujemo „Balkanske dijaloge” bila i kao ispunjenje zaostavštine mog dragog prijatelja Đžona. Bila je potpuno u njegovom duhu – prevazilaženja sukoba i omraza, nalaženja uskih, često trnovitih puteljaka saradnje, traganje za zajedničkim interesima. Odavno znam da je meni Balkan više od regiona, Balkan je, poput Srbije, moj dom, moj san da ga, konačno, pretvorimo u prostor saradnje i mira. Uz podršku Balkanskog fonda za demokratiju i Fondacije otvorenog društva iz Beograda i Berlina, uspeli smo da organizujemo u martu 2019. godine prvi skup u Beogradu. Skup se bavio najvažnijim bilateralnim i multilateralnim pitanjima na Zapadnom Balkanu. Među više od sedamdeset učesnika bili su i: Aleksandar Vučić, Wolfgang Išinger, Kameron Manter, Sergej Utkin, Ivan Krastev, Frenk Vizner, Sabine Šter, Pjer Mirel, Erhard Busek, Srećko Latal, Ivan Vejvoda. Drugi okrugli sto „Balkanskih dijaloga”, u decembru 2020. u Berlinu, kada nam se kao suorganizator pridružila i Minhenska bezbednosna konferencija, je prvi put u dijalog uveo i Aljbina Kurtija, pobednika izbora i budućeg premijera Kosova. On i Marko Đurić, tadašnji direktor Kancelarije za Kosovo i Metohi-

ju Vlade Srbije, razmenili su stavove na zajedničkom panelu. Među više od osamdeset učesnika na skupu bili su i predsednici Severne Makedonije i Kosova, brojni ministri, državni sekretari i diplomate iz regiona i Evropske unije. „Balkanski dijalozi” bili su gosti specijalne sesije Minhenske bezbednosne konferencije. U sali koja nije mogla da primi sve zainteresovane u razgovoru posvećenom bezbednosti Zapadnog Balkana učestvovali su najviši zvaničnici pet zemalja Balkana, visoke diplomate Evropske unije i Sjedinjenih Američkih Država.

Treće izdanje „Balkanskih dijaloga” održano je u onlajn formatu 1. jula 2020. godine. Teme su obuhvatile ponovno pokretanje dijaloga Srbije i Kosova, politička pitanja, ekonomsku saradnju i nužnost jedinstvenog transatlantskog pristupa postizanju sveobuhvatnog sporazuma između dva društva. Tokom avgusta organizovane su četiri onlajn debate stručnjaka o nekim od najznačajnijih pitanja sveobuhvatnog sporazuma: 1) Status verskih objekata i kulturnog nasleđa srpske zajednice; 2) Zajednica srpskih opština; 3) Ekonomija, imovina i energija i 4) „Završnica”: Kosovo i Srbija u svetlu sveobuhvatnog sporazuma. Rezultati ovih debata su u formi izveštaja o mogućim politikama, uz znalački urednički rad i uvodne tekstove Jovana Ratkovića, Agora strateška grupa i Marka Savkovića, izvršnog direktora BFPE, predstavljeni zainteresovanoj javnosti sredinom marta 2021. Osim njih dvojice, na „Balkanskim dijalozima” kontinuirano au radili Maja Pišćević, viša saradnica EWI-a, a posle njegovog gašenja krajem 2020. godine Atlantskog saveta iz Vašingtona, Dorđe Popović, uz ogromnu podršku Kamerona Mantera, Džona Jovanovića i Ivana Vejvode.

Veoma je mnogo tema i projekata, događaja i iskustava koje nisam uspela ni da spomenem u mojoj priči o Beogradskom fondu za političku izuzetnost. Ali verujem da je, osim toga što jeste moj životni projekat, on dotakao živote velikog broja ljudi, možda ih učinio prijemčivijim za nova znanja, otvorenijim prema različitosti, pa i razlikama u mišljenju, spremnijim za nalaženje kompromisa. Ako je tako, a mnogi svedoče da jeste, onda je BFPE ispunio već dobar deo svoje misije, a znam da svim mojim bivšim i sadašnjim saradnicama i saradnicima ostaje značajan deo njihovih života.

Prof. dr. Marijana Pajvančić
Sonja Licht

Iako smo rođene iste godine u istom gradu – Subotici, upoznale smo se krajem devedestih godina u Beogradu. Sonja je u Subotici završila gimnaziju, a potom nastavila studije u Beogradu. Moja porodica se preselila u Novi Sad krajem pedestih godina, pa je prilika da se nas dve bliže upoznamo, a potom i zajedno sudelujemo u brojnim aktivnostima, nastala puno kasnije.

Među aktivnostima u kojima smo zajedno učestvovala izdvojila bih aktivnosti vezane za unapređenje rodne ravnopravnosti kao jednog od osnovnih ljudskih prava, kao i razvijanje politike jednakih mogućnosti čiji smisao i cilj je otklanjanje svakog oblika diskriminacije na osnovu pola, naročito strukturalne diskriminacije.

Izdvojila bih nekoliko vidova aktivnosti vezanih za rodnu ravnopravnost čija inicijatorica i aktivna učesnica je bila Sonja. U nekima smo i zajedno učestvovala.

Kao članice Ženske Vlade učestvovala smo u kampanjama (tribine u lokalnim zajednicama, medijski nastupi i dr.) čiji cilj je bio da se žene podstaknu da koriste svoje pravo glasa i da se poveća izlaznost žena na izbore.

Sonja je jedna od potpisnica Ženske platforme za razvoj Srbije i aktivno je sudelovala u realizaciji osnovnih ciljeva i vrednosti koje su potpisnice ŽPRS prihvatile, obavezujući se da će svojim delovanjem u oblastima u kojima rade podsticati prihvatanje i poštovanje rodne ravnopravnosti i svih drugih vrednosti oko kojih su okupljene potpisnice Platforme.

Naglasila bih posebno Sonjine inicijative i angažman u BFPE kojim rukovodi, a koji u brojne i različite programe permanentno uključuje tematiku vezanu za rodnu ravnopravnost. Pominjem samo nekoliko primera ovih aktivnosti u kojima sam i sama sudelovala.

U sadržajima programa redovnih godišnjih seminara, čiji su učesnici i učesnice novoizabrani političari i političarke, koji se permanentno realizuju već dugi niz godina, rodna ravnopravnost je nezaobilazna i veoma važna tema.

Organizovanje izrade prvog Akcionog plana u Srbiji za Rezoluciju 1325 Saveta bezbednosti UN – žene, mir, bezbednost (formiranje tima koji je

radio na pripremi Akcionog plana, organizovanje i vođenje participativnog procesa izrade ovog dokumenta, javno zagovaranje za usvajanje dokumenta).

Edukativni rad u okviru Akademije ženskog liderstva, koja okuplja političarke, proširuje i obogaćuje njihova znanja i veštine i podstiče njihovo povezivanje. Sonja je jedna od inicijatorki ove aktivnosti koju je BFPE realizovao u saradnji sa drugim organizacijama civilnog društva.

Kao članica Upravnog odbora BFPE imala sam priliku da sudelujem u kreiranju aktivnosti BFPE i steknem uvid u rad ove organizacije civilnog društva koju Sonja vodi već dugi niz godina. Izdvajam kao primere organizovanje regionalnih i međunarodnih skupova, edukativnih aktivnosti kao što su Beogradski bezbednosni forum, regionalni edukativni program za demokratiju i dr.

I konačno, uvek je bila otvorena za razgovor o tome šta bi bilo najcelishodnije i najproduktivnije učiniti i koje korake preduzeti da bi se na neko pitanje, značajno za rodnu ravnopravnost, uspešno odgovorilo ili započeta aktivnost optimalno realizovala. Razgovori sa Sonjom pomogli su mi da mnoge dileme koje sam imala razrešim, ili su doprineli da dođem do odgovara na pitanja na koja nisam uspevala da odgovorim. Na tome joj puno hvala.

Nadežda Gaće Živeti u sadašnjosti

Kada skoro četrdesetak godina projuri kroz sećanja, koliko poznajem Sonju Liht, jako je teško izdvojiti najlepša i najvažnija sećanja koja se odnose na nju. Kada hoću da kažem šta o njoj mislim, kako je razumem – moram da priznam da sam se našla u čudu. Ne zbog toga što ne mogu da napišem koliko smo se družile, susretale, razgovarale, i koliko sam intervjuu uradila sa njom, već zbog pitanja na koje treba da odgovorim. Šta je za mene suštinski Sonjin bitak, njena ličnost, narav, karakter?

U glavi imam bogati kaleidoskop slika i reči. Svedočim da su slike oblikovane istinitim i iskrenim događajima, a najvažnije od svega je što su sve te slike smeštene u veliki kovčević u mojoj glavi, koji sada treba otvoriti. Zaista nema nejasnoća. Sonja je šezdesetosmaš, predstavnik studentškog pokreta na Beogradskom univerzitetu u prošlom veku, disidentkinja nekadašnjem komunističkom režimu sa suprugom Milanom, borkinja za ljudska prava, rodnu ravnopravnost još u ono vreme, žestoka antiratna aktivistkinja i još mnogo toga. Nekako mi je prva na pameti kad pomislim na građansku savest, na prava slabijih i obespravljenih, na otpor nepravdi, na suštinu patriotizma.... Sigurna sam da, upravo zbog svojih jasnih stavova i uverenja, ona nikada nije htela i želela da bude aktivna političarka. Nije tajna da su joj nudene primamljive funkcije posle petooktobarskih demokratskih promena 2000. godine. Neko bi se zapitao zašto ne? Odgovor je jednostavan – Sonja nije ličnost državnih struktura i organa, ona je građanska aktivistkinja. U nevladinom sektoru oseća se kao „riba u vodi“. U stanju je satima da razgovara i sluša, osluškuje mišljenje svakog pojedinca i da iz tih razgovora pravi kolaž aktivnosti koje vode ka boljoj, evropskoj Srbiji.

U jednom od mnogih razgovora zajedno smo se zapitale zašto naše vlasti i političke elite i pre trideset pet godina, a rekla bih i danas, pokazuju mnogo više bahatosti i arogancije nego što pokušavaju da nas predstave onim što vredi kako u kulturnom nasleđu tako i u istoriji. Onim vrednostima koje mogu izazvati poštovanje. Zašto ne gaje polemiku nego se svađaju?

Sa svima – i sa svetom i sa neistomišljenicima. Ta duga politička praksa, po kojoj ko nije „moja” podrška postaje protivnik koga treba vređati, postala je opšte mesto u svakodnevici političke Srbije. Kao da ne razumeju da nas drugi vide onako kako se predstavljamo i da bahatošću prema drugima najviše govorimo o sebi. Pitanje bez odgovora je da li posedujemo poseban vid političkog slepila za sebe i za druge. Sonja živi u sadašnjosti, naravno, poštuje prošlost i misli o budućnosti, ali zna da su i prošlost i budućnost činioци naše sadašnjosti.

O Sonji ne govorim hronološki. Sve slike iz mojih sećanja mogu se nazvati fusnotama, crticama. Ili mogu, na primer, da budu margine na tekstu koji je o njoj već napisan.

Sonja se sigurno ne seća prvog intervjua koji smo radile za slovenačko Delo. Bilo je to krajem osamdesetih godina prošlog veka. Glavne teme su tada bile: transformacija, reorganizacija nekadašnje Jugoslavije (verovalo se, na mirnim osnovama), a radilo se na prelasku sa jednopartijskog na višepartijski sistem. Postojala je želja da svaka republika bude zadovoljna i ravnopravna sa drugima. U Srbiji su tada jačale konzervativno-nacionalističke snage. Smislila sam da napravim veliki dodatak sa mislećim ljudima iz Srbije, koji bi pokazali da iz Srbije ne dolaze samo ratnohušakačke ideje pod parolom srpske ugroženosti u Jugoslaviji. Namera mi je bila da predstavim ljude, koji će na kulturni i pristojan način, govoriti o srpskom kulturnom nasleđu i srpskoj istoriji. Tom prilikom intervjuisani su: Sonja Liht, Ruža Roksandić, Sreten Ugričić i drugi. Oni su predstavljali drugačije lice Srbije, bili su jasni promotori tolerancije i izraženog sluha za razumevanje potreba drugih iz Jugoslavije. I tada, kao i danas Sonja je zagovarala multietnički suživot i neophodnu saradnju u tadašnjoj Jugoslaviji (što danas zovemo region i regionalno pomirenje). Bila je i ostala žestoka protivnica nacionalne uskogrudosti. U njenim odmerenim rečenicama osećao se i prezir prema nacionalizmu i strah od njega. Smatrala je to nezrelošću. Od osamdesetih godina prošlog veka, kada su počela nacionalna trvenja, Sonja je pisala i stručne radove i publicističke članke o suživotu ljudi koji su geografski i istorijski upućeni jedni na druge. Promovisala je bogatstvo i prednosti suživota ljudi, čiji je svaki četvrti ili peti brak u vreme Jugoslavije bio nacionalno mešoviti, nasuprot svemu onome što su svesne i nesvesne republičke političke elite priredile svojim narodima. Zalagala se za to i kroz intervjue, organizovala susrete s ljudima iz drugih republika. Nikada nije mirovala. Znala je dobro da grubo izgovorene reči mogu da budu pogubne i za one koji ih izgovaraju. A govora mržnje je bilo. I te kako! Ne treba ni naglašavati da je Sonja vrlo često bila meta takve retorike. Bila je napadana i najpogrdnije vređana. Prebrojavali su joj krvna zrnca. Jevrejka! To je

značilo – izdajničko zlo. Nažalost, takvih napada ima i danas.

Mislim da neću preterati ako kažem da, bez obzira na činjenicu da su je vređali što je Jevrejka, Sonja ima izraženu pripadnost Srbiji i dan-danas neprekidno razmišlja kako da srpsko društvo i srpska demokratija budu bolji. Svesna je posledica tragedije Holokausta i ulaže strast u razotkrivanje svakog sličnog zla. Ona brine o položaju Palestinaca i zamera izraelskoj državi što nisu u stanju da suštinski razumeju njihovu tragediju. Mislim da ona smatra da je Država Izrael bogatija, razvijenija, snažnija i da mora pokazati više tolerancije prema palestinskom narodu. Sonja će u Srbiji pokrenuti ceo nevladin sektor i da permanentno pritiska vlast kako bi se podigli spomenici stradalim Srbima, Romima i Jevrejima na Starom sajmištu, Topovskim šupama, Mišićevoj ciglani, Jajincima. Strasno o tome govori. Gotovo da joj celo telo drhti zbog nepravde što država Srbija još nije obeležila ova stratišta. Njen antifašizam je istinski i ljudski. Zapanjujuću strast i žar ispoljava kada govori o stradanjima Roma, nepriznavanju njihove prošlosti i otežanom životu u sadašnjosti. Ne tako davno, probudila me je jednog jutra i rekla: „Ovo je strašno! Stomak me boli Zapalila su se romska deca na deponiji u beogradskoj opštini Čukarica.” Nije prošlo ni dva sata, a Sonja je znala ko su Romi koji tamo žive, odakle su došli i da nemaju uslove za iole pristojan život. I ranije, a pogotovo posle ovog razgovora, postala sam svesna da su tuga, bol, kolektivno sećanje koje ima o Jevrejima u Sonjinoj glavi preslikani na sve stradalnike, pa naravno i na Rome. Može se reći da o njima niko suštinski i iskreno ne vodi računa. U romskoj kulturi i tradiciji postoji divan izraz PHURI DEJ. Status Phuri dej dobija najstarija Romkinja u naselju, koja mora da potiče iz poštene i česte familije. Obraćaju joj se za pomoć prilikom rešavanja sporova među sunarodnicima u naselju. Sonja ne učestvuje u romskim naseljima kao arbitar, ali ona jeste njihova Phuri dej. Njihova zaštitnica u srpskom društvu i zastupnica na međunarodnom planu. Ona je Phuri dej – ambasadorica Roma. Tu životnu ulogu igra strasno – kako bi rekle filmadžije – sa razumom i srcem.

I na kraju ili za početak, Sonja je suštinska esencija i velika inspiracija u borbi za dostojanstvo svakog pojedinca koji treba i može da odlučuje o svemu što ga se tiče i emancipaciju svake grupe ljudi koji imaju nešto posebno. Država Srbija, nažalost, nikada do kraja nije usvojila taj manir. Sonja hoće i to da menja i od nje treba učiti.

Davnih godina, Vane Ivanović, veliki Jugosloven, brodovlasnik, građanin sveta, ispričao mi je jednu priču. Imao je veliki problem, jer nije znao šta svom prijatelju lordu da pokloni za njegov 75. rođendan. Pitanje nije sholastičko, jer se pretpostavlja da lord može sebi da priušti šta god poželi.

Vane je odlučio da mu napiše pismo i kaže mu zašto ga voli, zašto ga ceni i šta sve misli o njemu. Vanetova ideja je bila da prijatelju sve to kaže dok je živ. Lord je zatim Vanetu odgovorio da mu je to najdraži poklon koji je dobio za rođendan. Verujem da će i ova knjiga o Sonji biti dragocen poklon čitaocima.

Ivan Vejvoda
Sonja Licht

Sonju sam upoznao 1972. godine u dvorištu Kapetan Mišinog zdanja na Studentskom trgu u Beogradu. Bilo je to prijateljstvo na prvi pogled – izbor po srodnosti – rekao bi Gete.

Evo, gotovo pedest godina kasnije naše prijateljstvo je jednako prisno kao i prvog trenutka. Životni putevi su nam se spajali kada smo bili zajedno na poslediplomskim studijama Interdisciplinarnog antropološkog smera na Filozofskom fakultetu u Beogradu kod prof. Zagorke Golubović (a kada je ona izbačena sa Filozofskog fakulteta, januara 1975, kao deo Praxis grupe, nastavili smo sa prof. Dragoslavom Srejićem) i razdvajali, odnosno vodili u određenim razdobljima na različite geografske strane. Najduže smo radili zajedno u Fondu za otvoreno društvo (1998–2002). Sećam se kada je Sonja došla u Boston, decembra 1997. godine, predavao sam tada na Smit koledžu (Smith College), u gradiću Northampton (Northampton), država Masačusets. Našli smo se u jednom restoranu. Pitala me je na kraju večeri da li bih došao u Beograd da preuzmem mesto izvršnog direktora Fondacije. Ona je tada istovremeno bila i predsednica Upravnog odbora i izvršni direktor. Želela je da razdvoji te dve funkcije i da ostane na mestu predsednice, ali je trebalo naći novog izvršnog direktora.

Radili smo intenzivno od juna 1998. do mog odlaska na mesto savetnika predsednika Vlade Zorana Đindića 2002. godine. Svaki dan sam posmatrao i doživljavao Sonjinu beskrajnu energiju, posvećenost, kreativnost, neumorno zalaganje za iznalaženje rešenja za razne izazove i usredsređenost na pomaganje svega onog i svakog pojedinačno koji je želeo dobro svojoj zemlji. Od podrške najrazličitijim građanskim inicijativama diljem zemlje, preko značajnih kulturnih manifestacija, podrške nezavisnim medijima, posebno lokalnim, bibliotekama, prevodenju knjiga do obimnog programa stipendiranja studenata i profesora. Posebnu pažnju oduvek, i do dan-danas, Sonja je posvećivala romskom programu i svemu onom što se pod tim podrazumeva – od predškolskog obrazovanja do velikog broja socijalnih programa. Odlikovali su je intenzitet i istrajnost u svemu što je

preduzimala. Nije bilo predaha. Stizala je i ono što se činilo nedostižnim. Malodušnost i odustajanje su reči koje ne postoje u Sonjinom rečniku.

Bilo je i izuzetno teških trenutaka. Sonja je devedestih godina (ali i ranije) napadana sa najrazličitijih i najzvaničnijih mesta u državi, od skupštinske govornice do tabloida i natrag. Bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine bilo je ogromno iskušenje. Sve strane institucije, od ambasada i Ujedinjenih nacija, predstavništva stranih kompanija, napustile su zemlju. Sonja je zajedno sa mnom i ostalim zaposlenima donela odluku da Fond za otvoreno društvo ostaje u zemlji, jer smo mi građani ove zemlje i delimo u svemu njenu sudbinu, uvek boreći se za slobodu, ravnopravnost, demokratiju i vladavinu prava. I to upravo u najtežim trenucima.

Na zidu Fondacije u Zmaj Jovinoj ulici, prvog jutra nakon prve noći bombardovanja, osvanuo je ogroman grafit – nacrtan nacistički krst sa parolom „NATO špijuni”. Došli smo u kancelariju tog 25. marta 1999. godine i razgovarali kako dalje. Ne ulazeći u sve izazove, spremnosti da oboje budemo odvedeni u zatvor itd., nakon nedelju dana Sonja je ingeniozno smislila da Fond uplati određena sredstva pomoći Crvenom krstu Srbije i Crvenom krstu Crne Gore. Uplate su nakon nekoliko dana prošle kroz bankarski sistem koji je bio pod potpunom vojnom kontrolom. Shvatili smo da se nešto i u tim uslovima može raditi. Fond je onda počeo da uplaćuje neophodna, nužna sredstva nevladinim, akademskim, kulturnim i ostalim partnerima, kako bi mogli da podmiruju makar svoje režijske troškove i tako ne ostanu na ulici.

Kada je sve okončano, nakon 78 dana, 10. juna te godine, mnogi su počeli da se javljaju i izražavaju zahvalnost Fondu za otvoreno društvo. Fond je ostao otvoren, radio je i za vreme bombardovanja, a Sonja je ostala u zemlji da deli zajedničku sudbinu sa svima. To je svima bio znak da ima svetla na kraju tunela.

Kada je Srbija pobedila Miloševića na izborima 24. septembra i odbraniła tu pobeđu 5. oktobra 2000. godine – dan koji smo proveli zajedno sa više od pola miliona građanki i građana kod Skupštine, postavilo se odmah pitanje kako sad u novim uslovima prestrukturirati aktivnost Fondacije. Odluka je bila brza i jasna: podrška nezavisnom pravosuđu i reformi obrazovanja, uz nastavak podrške civilnom društvu i nezavisnim medijima. Kod Sonje nije bilo nikakve dileme.

Znalo se da tek tada počinju novi izazovi tranzicije ka demokratiji (kako se to tada zvalo), da Srbija kasni i da će biti neophodno ogromno zalaganje da se uhvati korak sa svetom. Da treba raditi i podržavati sve one koji mogu tim nastojanjima da doprinesu. Sonja nikada, pa ni danas, ne zazire od velikih izazova.

Sonjin međunarodni angažman je nešto što želim posebno da istaknem. Posebno njeno kopredsedavanje uz Meri Kaldor (Mary Kaldor) Helsinškim parlamentom građana, značajnom međunarodnom građanskom organizacijom, osnovanom u Pragu oktobra 1990. godine, pod pokroviteljstvom Vaclava Havela. Njen angažman za mir, ravnopravnost, demokratiju i ljudska prava – od njenih prvih građanskih borbi protiv rata u Vijetnamu, preko studentskih demonstracija 1968. pa sve do čuvenog skupa u Hotelu „Jugoslavija” 7. jula 1991. godine. Na skup su, na njen lični poziv, došli Bronislav Geremek, Adam Mihnjik, Milovan Đilas, Ernest Gelner, Gerta Vajskirhen i još mnogi drugi značajni ljudi. Zajedno su pokušali da nađu način da spreče ono što se već naziralo – rat i raspad Jugoslavije.

Sonja je, možda je staromodno reći, veliki patriota. Neko ko se neće štedeti da učini sve što je u njenoj moći da pomogne svojoj zemlji, odnosno društvu, građankama i građanima svoje zemlje. Istovremeno je i veliki internacionalista i kosmopolita, i veruje da samo zajedničkim snagama možemo naći puteve ka rešavanju svih izazova.

Nagrade i odlikovanja (francuska Legija časti i najznačajniji nemački orden) samo su mali dokaz da je svetska javnost prepoznala ono što je Sonja Liht činila i čini i dan-danas.

Njena vera i ubeđenost u neophodnost građanskog obrazovanja ova-ploćena je u Beogradskom fondu za političku izuzetnost. Stvorila je BFPE i tokom godina je kroz ovaj fond prošlo stotine mladih aktivista, partijskih i drugih, i posebno žena. Jedan od projekata bio je Regionalna akademija za demokratiju (2013–2015), koji je trajao tri godine, a podržala ga je i Evropska unija. Mnoštvo polaznika se danas nalazi važnim položajima u šest država Zapadnog Balkana. Svest o potrebi da naš mali region od 18 miliona ljudi ne može da opstane bez međusobnog razumevanja i saradnje, uz neophodno suočavanje sa prošlošću, inspirisala je Sonju da iznalazi najrazličitije načine i inicijative da se ta saradnja pospeši.

Raditi sa Sonjom, družiti se sa njom, biti prijatelj sa njom, znači živeti njenu strast za slobodom i pravičnošću i svestrani aktivizam. Sonja ne miruje – to ne postoji, čak i u vremenima pandemije kada se nije kretala izvan kruga kuće. U kontaktu sa doslovno celim svetom – i sveta sa njom, Sonja uvek traži šta se još može učiniti da se stvari poboljšaju. Tako je bilo i tako će uvek biti sa Sonjom.

Iz porodičnog albuma

Sonja Licht sa četiri godine

Sonjina mama u Budimpešti kod sestre

Sonja omladinski aktivista 1963.

ДОСИЈЕ Бр. _____

СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

БР. 66/107 23.11.71

УПИСНИЦА
INDEX

Liht / Antuna / Sonja

рођен 28 маја 1947
у JUBOTICI СР JRBIJA
држављанин SFRJ
уписан је за редовног-ванредног студента

ФИЛОЗОФСКОГ
Факултета одсек Филозофија-социологија
группа _____
Универзитета у Београду

21 IV 1966

(датум уписа)
Одсек за изградњу и студентско питања
(М. П.)

Директор факултета,

Слика студента

Sonja Liht
(Потпис студента)

Sonjin prvi indeks na Sociologiji Filozofskog fakulteta BU
Sonja 1967. protiv rata u Vijetnamu - u dvorištu Kapetan Mišinog
zdanja

Sonja sa Milanom tokom njegovog suđenja 1984.

Al Gor, potpredsednik Sjedinjenih Američkih Država i Sonja Licht, početak juna 1996.
u Beloj kući

Sonja Licht i glumac Ralf Fajns

PRILOZI

Prilog 1: Sonja Licht u medijima

Tabela 1a: Tekstovi o Sonji Licht u pisanim medijima 1983–2020.⁶⁵

GOD.	IME AUTORA/ KE	NOVINE I MESTO IZDANJA	NASLOV
1983.	Sonja Liht	Student: list beogradskih studenata, Beograd	Bez istorijske...(Inepotpun naslov)
1990.	S. A.	Vreme, Beograd	Žene dolaze
1990.	Stanyó Tóth Gizella	Magyar Szó, Újvidék	Kisebbségben a többség
1990.	-	Poziv na Osnivačku skupština SDSS-a, Beograd	
1990.	Heimer György	HVG, Budapest	Politikai technológia kerestetik
1990.	-	Borba, Beograd	Helsinki „odozgo” i „odozdo”
1990.	Stanyó Tóth Gizella	Magyar Szó, Újvidék	Baráti jobbot Jugoszláviáért
1990.	B. Radivojša	Politika, Beograd	Kultura oslobođena zagrljaja politike
1990.	Vébel Lajos	Magyar Szó, Újvidék	Lázadozó fehérnép
1990.	I. Živkov	Politika; Beograd	Nezavisni savez žena
1990.	-	Nedeljna borba; Beograd	Suvereni u čistilištu
1990.	Jelisaveta Ormai	Ekonomska politika; Budimpešta	Mađarska lekcija
1991.	Branka Trivić	Nedelja, Sarajevo	Nacionalizam po glavi stanovnika
1991.	Zorica R. Kostovska	Nova Makedonija, Skopje	Makedonski testovi za sosedite
1991.	Milena Dražić	Borba, Beograd	Ključ Evrope u Sarajevu

⁶⁵ S obzirom da je tekstova u štampanim medijima o Sonji Licht veoma mnogo i na raznim jezicima (srpskom, mađarskom, holandskom, engleskom, itd.) i da su objavljivani u najrazličitijim domaćim i stranim novinama i časopisima dati spisak nije konačan.

1991.	Vojislava Vignjević	Beograd	Svi oni hoće rat
1991.	Aleksandra Mijalković	NIN, Beograd	Slobodu imamo, ne i demokratiju
1991.	Szőke Katalin és Könczöl Csaba	Beszélő, Budapest	Túl késő?
1991.	Aleksandra Mijalković	Politika, Beograd	Demokratija je zajednički put
1991.	Veran Matić	Srpska reč, Beograd	Puč podstaknut jugoslovenskim zbivanjima?
1991.	Kocsi Margit	Népszava, Budapest	A múlt uralja a jövőt Jugoszláviában
1992.	Dawid Warszawski	Rzeczpospolita	Jugosłowianie
1992.	Paul van Velthoven	Het Binnenhof, Den Haag	Communistische mentaliteit breekt m'n land nog steeds up
1992.	Vesna Radivojević Milica Kovačić	Borba, Beograd	Ušće ostaje, samo Terazija nema više
1992.	Slavko Ćuruvija	Borba, Beograd	Pobijedio je srednji vek
1992.	Csorba István	7NAP, Szabadka	Újabb falak Európában?
1992.	Ara-Kovács Attila	Magyar Hirlap, Budapest	Sonja Licht: van másik Szerbia
1992.	Luis Salas	Internacional, Madrid	El pacifismo no tiene cabida en Yugoslavia
1992.	D. Knežević i D. Nebrigić	Pacific, Beograd	Rat je muška igra
1992.	-	Magyar Hirlap, Budapest	Nemzetállam és etnikai állam
1992.	Mirjana Popović	Monitor, Podgorica	Evropa kazna ili nagrada
1992.	Ara-Kovács Attila	Magyar Hirlap, Budapest	„Európai” Magyarországról szó sincsen
1993.	Dorothee Zarjevs	Le nouveau quotidien, Paris	En Bosnie- Herzégovine, aucune violence
1993.	Vesna Milivojević	Ekspres, Beograd	Fine dame menjaju svet
1993.	Ivo Slavik	Lidové Noviny	Sarajevo provérkou Evropy
1993.	A. M. Rosenthal	Herald Tribune, New York	Let's Speak Up for Democrats in Serbia
1993.	Milena Dražić	Borba, Beograd	Kad velika sila kroji moral
1993.	-	Budapest	Modernizáció vagy háború: Merre tart a Balkán?

1993.	-	Vas Népe, Budapest	Könyörtelen valóságérzékre van szükség
1993.	-	Report on the third Helsinki Citizens' Assembly, Ankara	Goodbye Ankara
1994.	Zorica Kordić	TV novosti, Beograd	Politički inženjering Soros fondacije
1994.	M. Kovačić	Borba, Beograd	Klevetanje pomoći i razuma
1994.	Vince Beiser	Die Gemeinde, Wien	Einsamme Stimmen der Vernunft
1994.	Habram Mária	Családi Kör, Újvidék	Ez az ország nem fekete- fehér
1994.	Dragoljub Petrović	Borba, Beograd	Leto u znaku Sorosa
1995.	-	Politika, Beograd	Najvažnije je da rat stane
1995.	A. R. P.	Večernje novosti, Beograd	Jugoslovenstvu
1995.	-	Borba, Beograd	Finansijeri očekuju usluge
1996.	Dragoljub Acković	Romske novine, Beograd	Koja su tri razloga zbog kojih voli Rome
1997.	-	Cosmopolitan	Neue Heimat
1997.	Carla Power	Newsweek, New York	Building a Civil Society
1997.	Tanjug	Borba, Beograd	Superstar među špekulantima
1997.	Mihailo Marković	Dt magazin	Soros i „otvoreno društvo“
1998.	Ilija Maljković	Republika, Beograd	Slučaj student
1998.	-	Wallingford USA	50. godišnjica Univerzalne/ Svetske deklaracije ljudskih prava
1998.	Alejandro Navarro	Record - Journal, Meriden, Connecticut, USA	Woman honored for peace effort in Balkans
1999.	Vreme	Vreme, Beograd	Zdravog društva neće biti bez demokratije
2000.	Pavol Demeš	NON Profit,	Proces demokratizácie Srbska a Juhoslávie
2002.	Vjera Ruljić	Danas, Beograd	Fond za otvoreno društvo
2003.	N. L.	Danas, Beograd	Sonja Liht se oprostila od Fonda
2003.	Tamara Skrozza	Vreme, Beograd	Mala velika žena

2003.	Sonja Liht	Evropski forum, Beograd	Fasade
2003.	Bojan Tončić	Danas, Beograd	Potrebna nam je nova elita
2004.	A. Ćubela	Blic, Beograd	Amateri žele vlast
2004.	Jelena Pantović Goran Tarlać	Evropa, Beograd	Danica, Ceca i Sonja najuticajnije Srпкиnje
2005.	B. Radivojša	Politika, Beograd	Buš se interesovao za Srbiju
2005.	I. Anojić	Politika, Beograd	Da se izvine i Nikolić i Dinkić
2005.	V. C. Spasojević	Nedeljni telegraf, Beograd	Za geto krivi Evropa i srpski političari
2006.	I. E. i A. P	Nedeljni telegraf, Beograd	Nemoguća misija
2006.	-	Economist, Beograd	Osećanje ponosa
2006.	-	Nedeljni telegraf, Beograd	Nije bitna veličina, nego tehnika
2006.	-	Blic, Beograd	Ženska Vlada Srbije, Izbor za ministarku spoljnih poslova
2006.	Gordan Brkić	Dnevnik, Novi Sad	Srbiji nema povratka na staro
2006.	O. Radulović	Press, Beograd	Nema dve Srbije
2006.	Sonja Licht	Blic, Beograd	Iz ugla Ženske Vlade – Srbija na čelu Saveta Evrope
2007.	Marko Petrović	Politika, Beograd	Šta je šokiralo borce za ljudska prava
2007.	Biljana Čpajak	Politika, Beograd	Portret bez rama Sonja Liht
2007.	Biljana Bojić	Standard, Beograd	Samo neodgovorni za nove izbore
2007.	Ruža Ćirković-Matić	Danas, Beograd	Skromna devojka
2007.	Bojan Tončić	Danas, Beograd	Društvo je nazamislivo bez građanske inicijative
2007.	BETA	Kurir, Beograd	Sonji Liht Orden Saveta Evrope
2009.	Radmila Stanković	Politika Bazar, Beograd	Tata je uvek u pravu
2018.	N. M.	Novi Magazin, Beograd	Antisemitizam je stanje svesti
2020.	Jelena Diković	Danas, Beograd	Ostaje pitanje šta posle izbora

Tabela 1b: Tekstovi o Sonji Licht u elektronskim medijima 2007–2020.
(izbor⁶⁶)

GOD.	IME AUTORA/KE	NOVINE, MESTO IZDANJA I LINK	NASLOV
2007.	Danas onlajn	Danas, Beograd https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/nevladina-dama/	Nevladina dama
2008.	Tamara Skrozza	Vreme, Beograd https://www.vreme.com/cms/view.php?id=561579	Strast bez ostrašćenosti
2008.	Danas onlajn	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/liht-losa-poruka-i-gradjanima-i-svetu/	LIHT: Loša poruka i građanima i svetu
2009.	I. Živanović	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/sonja-liht-na-celu-spoljnopolitickog-saveta/	Sonja Liht na čelu Spoljnopolitickog saveta
2009.	M. R. Milenković	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/sonja-liht-izabrana-iz-drugog-puta/	Sonja Liht izabrana iz drugog puta
2009.	Nataša Bogović	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-vazna-podrska-evropskim-integracijama/	LIHT: Važna podrška evropskim integracijama
2009.	A. Roknić	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/liht-nije-bilo-pritisaka/	LIHT: Nije bilo pritisaka
2011.	R. D.	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-ne-podleci-beznadju/	Liht: Ne podleći beznadju
2012.	R. Ćirković	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/sonja-liht-podnela-ostavku-u-politici-a-d/	Sonja Liht podnela ostavku u Politici a.d.
2012.	P. D.	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-predsednicki-izbori-razumljiva-opcija/	Liht: Predsednički izbori razumljiva opcija

⁶⁶ Nije moguće sakupiti sve izvore kada su u pitanju elektronski mediji, jer su rasuti po različitim izvorima.

2014.	L.V.	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/sonja-liht-ideoloski-predznak-nije-odlucujuci/	Sonja Liht: ideološki predznak nije odlučujući
2015.	L. V.	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/sonja-liht-niko-me-nije-zvao-u-vladu/	Sonja Liht: niko me nije zvao u Vladu
2016.	FoNet	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-neobicno-uljudan-dijalog/	Liht: neobično uljudan dijalog
2017.	European Western Balkans	https://europeanwesternbalkans.rs/liht-ne-sedeti-skrstenih-ruku/	Ne sedeti skrštenih ruku
2017.	FoNet	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/liht-kako-graditi-buducnost/	Kako graditi budućnost?
2017.	FoNet	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-moramo-da-radimo-vise-ako-hocemo-u-eu/	Moramo da radimo više ako hoćemo u EU
2018.	Ivana Milanović Hrašovec	Vreme, Beograd. https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1633509	Nova (ne) normalnost
2018.	Tanjug	RTS https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3223788/liht-kosovo-baca-svetlo-i-na-sve-ostale-probleme.html	Kosovo "baca svetlo" i na sve ostale probleme
2018.	Ranko Pivljanin	Blic, Beograd https://www.blic.rs/vesti/politika/intervju-sonja-liht-nema-dobrog-drustva-bez-slobodnih-medija/pgpde1k	Nema dobrog društva bez slobodnih medija
2018.	Danas onlajn	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/sonja-liht-odlikovana-najvisim-priznanjem-nemacke/	Sonja Liht odlikovana najvišim priznanjem Nemačke
2018.	Danas onlajn	Danas, Beograd https://www.danas.rs/politika/liht-bolja-ekonomska-saradnja-sa-kosovom-nego-sa-rusijom/	Liht: bolja ekonomska saradnja sa Kosovom nego sa Rusijom
2018.	FoNet	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/sonja-liht-deo-globalnog-civilnog-drustva/	Sonja Liht deo globalnog civilnog društva

2018.	Dušan Komračević	Radio Slobodna Evropa https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-sonja-liht/29541568.html	Javnost nije osudila Vučićev predlog za Kosovo
2019.	Vojislav Tufegdžić i Dušica Anastasov	Ekspres, Beograd https://www.ekspres.net/vesti/intervju-sonja-liht-nemamo-vremena-za-proslost-koju-ne-mozemo-da-promenimo	Intervju Sonja Liht: Nemamo vremena za prošlost koju ne možemo da promenimo
2020.	Jelena Diković	Danas, Beograd https://www.danas.rs/drustvo/sonja-liht-ostaje-pitanje-sta-posle-izbora/	Sonja Liht: Ostaje pitanje šta posle izbora
2020.	N. K.	Danas, Beograd https://www.danas.rs/ekonomija/beogradski-fond-za-politicku-izuzetnost-i-uzice-u-projektu-za-razvoj-grada/	Beogradski fond za političku izuzetnost i Užice u projektu za razvoj grada

Tabela 1c: Sonja Licht: Video-zapisi sa Sonjom Licht (izbor)

GOD.	NASLOV	AUTOR/KA	VRSTA	PRODUKCIJA	INTERNET-ADRESA
2018.	'68: Vrisak generacije (1. deo)	Nataša Mijušković	dokumentarna emisija (55 minuta)	Dragica Barović, RTS	https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/rtssvet/3154467/68-vrisak-generacije.html
2018.	'68: Zaostavština (2. deo)	Nataša Mijušković	dokumentarna emisija (55 minuta)	Dragica Barović, RTS	https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/rtssvet/3154477/68-zaostavstina.html
2018.	Ideal 68	Almir Šećkanović i Marko Subotić	dokumentarni film (53 minuta)	Al Jazeera Balkans	https://www.youtube.com/watch?v=dtVyAvOgB7s
2019.	Vreme je za elitu	Zorica Pantelić	TV emisija – intervju (51 minut)	Slavica Stefanović, RTS	https://www.youtube.com/watch?v=RVb_KRpSOo0&feature=youtu.be

Prilog 2: Nagrade i priznanja Sonji Licht (1961–2018)

GOD.	NAZIV
1961.	Nagrada (putovanje u Komižu, Hrvatska) novina za decu Jó pajtás za rad „Moje mesto juče, danas, sutra“, zajedno sa još 4 drugara/ica iz razreda u O. Š. „Jovan Jovanović Zmaj“, Subotica.
1992.	Nagrada za mir Socijalnog foruma Socijaldemokratske partije Švedske
	Priznanje za mir – Rovereto, Italija
1993.	Nagrada Hirošima fondacije za mir (Hiroshima Peace Award) budističke organizacije Hiroshima Soka Gakkai, Hirošima, Japan
1995.	Nagrada za mir Evropskog rektorskog kluba
1997.	Nagrada Međunarodnog komiteta za ljudska prava u Americi (International Committee for Human Rights)
1998.	Nagrada „Albert Švajcer“ Instituta za ljudska prava i borbu za humanije društvo (International Albert Schweitzer Award) u Konektikatu, SAD
2005.	Nagrada za toleranciju Ministarstva za ljudska i manjinska prava SCG za 2005. godinu
2007.	Časopis Vreme bira je za ličnost godine
2008.	Pro Merit orden Saveta Evrope za izgradnju civilnog društva i demokratije u Srbiji i Istočnoj Evropi
	Orden italijanske zvezde solidarnosti (Ordine della Stella della Solidarietà italiana)
	Legija časti (Légion d'honneur) Republike Francuske
	„Baklja MDG3“ priznanje za promovisanje rodne ravnopravnosti u Srbiji Ambasade Kraljevine Danske
2009.	Vitez poziva „Lige eksperata – LEX“
2011.	Doprinos godine Evropi 2011. Evropskog pokreta u Srbiji
2018.	Orden Savezne Republike Nemačke za posebne zasluge (Verdienstorden der Bundesrepublik Deutschland, Bundesverdienstorden)

LITERATURA

- Almuli, Jaša (2005). *Jevrejke govore*. Beograd: Signature.
- Bašaragin, Margareta (2020). *Znamenite Jevrejke Subotice*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.
- Belić, Uglješa (2018). *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija, VANU.
- Bunford, Sanja (2011). *Subotica – grad festivala*. Subotica: Fokus.
- Gaon, Aleksandar (ur.) (2011). *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.
- Golubović, Zagorka (2001). *Živeti protiv struje*. Beograd: Krug (Edicija Ženski identiteti).
- Györe, Zoltán i Attila Pfeiffer (2017). „Osnovne demografske odlike Ugarske prema popisu stanovništva iz 1910. godine”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. 42/2, 89–116.
- Dubajić, Milan (1966). *Radnički pokret u Subotici od kraja 1918–1921 godine*. Subotica: Gradski muzej.
- Jankov, Edita (2006). *Jevrejke: životne priče žena iz Vojvodine*. Novi Sad: Ženska sekcija Jevrejske opštine.
- Jelić, Dušan (1987). „Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada”, u: Kadelburg, Lavoslav (ur.) (1987). *Zbornik 5. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1–184.
- Jelić, Dušan (1994). „Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, *Rukovet*, 4/5, 2–76.
- Jevrejska opština Subotica (JOS) (1948). *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije od 1941. do 1945*. Subotica: Jevrejska opština Subotice.
- Jevrejska opština Subotica (JOS) (2014). „Istorijat Jevrejske opštine Subotica”, <http://www.josu.rs/o-nama/istorija/>, 21. 10. 2020.
- Jorgić, Kristina (2018). „Pitanje ženske emancipacije između marksizma-lenjinizma i prakse KPJ”, *Genero*, 22, 1–20.
- Libman, Emil (2009). „Doprinos subotičkih lekara – Jevreja zdravstvenoj službi grada tokom XIX i XX veka”, *Ex pannonia*, 12/13, 33–42.

Mačković, Stevan (2000). „Znameniti subotički lekari između dva rata (1918–1941) angažovani u drugim javnim delatnostima”, u: *Sto godina od prvog naučnog sastanka lekara i prirodoslovaca 1899–1999*, Vek naučnih pregrnuća, Subotica 125–139,

dostupno na <https://suistorija.wordpress.com/suboticki-lekari-između-dva-rata-1918-1941-angazovani-u-u-drugim-javnim-delatnostima/>, 21. 10. 2020.

Licht, Sonja (2020–2021). Privatna prepiska sa uređivačicom.

Mačković, Stevan (2004). *Industrija i industrijalci Subotice (1914–1941)*. Subotica: Istorijski arhiv Subotica.

Mačković, Stevan (2011). „Ulomci za povijest Subotice u 1925. godini”, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 3, 123–154.

Mačković, Stevan (2016). „Hartmann Tereza i Subotica u njeno doba”, *Suistorija*, <https://suistorijablog.wordpress.com/hartmann-tereza-i-subotica-u-njeno-doba/>, 11. 10. 2020.

Manojlović Pintar, Olga (2017). „Antifašizama danas”, u: Pisarri, Milovan (ur.) (2017). *Pojmovnik antifašističke borbe II*. Beograd: Savez antifašista Srbije.

Marković, Miodrag (ur.); Pajić, Milenko (ur.) (2013). *Detinjstvo*, Časopis *Gradac*, br. 191–193.

Mitro, Veronika (2006). *Pet godina posle*. Novi Sad: Ženski pokret u Vojvodini i Zavod za ravnopravnost polova.

Mrkić, Dejan (2011). „Crni 18. septembar 1944. godine u Subotici”, *Grad Subotica*, <https://gradsubotica.co.rs/crni-18-septembar-1944-g-u-subotici/>, 13. 1. 2021.

Novkov, Marija (2019). *Jevrejska škola: nastanak i nestanak* (dokumentarni film). Subotica: Savez jevrejskih opština Srbije i Jevrejska opština Subotice.

Pantelić, Ivana (). „Neki aspekti položaja žena u Kraljevini Jugoslaviji”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture 1*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0>, 18. 12. 2020.

Pantelić, Ivana (2013). „Yugoslav female partisans in World War II”, *Cahiers Balkaniques*, 41(41), 239–250.

Petrović, Kosta (1928). *Subotica i kupalište Palić*. Subotica: Gradska štamparija Subotica.

Savić, Svenka (2000). *Veri Šozberger u spomen*. Novi Sad: Futura publikacije (dvojezično srpski i engleski).

Pisarri, Milovan (ur.) (2015). *Pojmovnik antifašističke borbe I*. Beograd: Slovo pres.

Pisarri, Milovan (ur.) (2017). *Pojmovnik antifašističke borbe II*. Beograd: Savez antifašista Srbije.

Radovanović, Vojislava; Mihailović, Milica (2013 [1998]). *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*. (Reprint 1. izd.). Beograd: Savez jevrejskih opština.

Savić, Svenka (2001). *Vojvođanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije.

Savić, Svenka (ur.) (2006). *Woman's Identities in Vojvodina: 1920–1930*. Novi Sad: Futura publikacije.

Savić, Svenka i sar. (ur.) (2008). *Životne priče žena. „A šta ću ti ja jedna pričat”*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Savić, Svenka (2016). *Kako je muški rod od devica?: visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Savić, Svenka (2020) „Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu: doktorske studije”, u: Stevanović, Lada (ur.), Mladena Prelić (ur.), Miroslava Lukić Krstanović (ur.) Naučnice u društvu. Radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu. Beograd: Etnografski institut SANU, 191–209.

Savić, Svenka (2021). *Ženske studije kao akademski i aktivistički visokoškolski obrazovni program kod nas* (u štampi).

Simin-Bošan, Magda i Nevena Simin (2009). *Zašto su ćutale: majka i ćerka o istom ratu*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Singer, Aca (2012). *Sećanja na period kada sam bio predsednik Saveza (1994–2007)*. Beograd: Jevrejski kulturni i humanitarni fond „Sabitaž Buki Finci” Zemun.

Stojaković, Gordana (1999/2001). *Znamenite žene Novog Sada*. Novi Sad: Futura publikacije.

Stojaković, Gordana (2000). *Novi Sad iz ženskog ugla*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Stojaković, Gordana (2012). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Szabadkai izraelita nőegylet (1902). *Emlék lapok 1852–1902*. Szabadka: Szabadkai izraelita nőegylet.

Tišma, Andrej (2012). *Terez Miler. Istinita priča. Sećanje bake Aleksandra Tišme*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Ujedinjene Nacije (1989). *Konvencija o pravima deteta*.

Viličić, Sonja, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah (2015). *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre holokausta. Priruč-*

nik za nastavnike i nastavnice. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.

Internet-sajtovi

Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji (2021). „Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju”,

<http://europa.rs/srbija-i-evropska-unija/kljucni-dokumenti/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/>, 15. 3. 2021.

EastWest Institute (EWI) (2021). <https://www.eastwest.ngo/>, 15. 3. 2021.

Fond za humanitarno pravo (2021). „O nama”,

https://www.hlc-rdc.org/?page_id=14390https://www.hlc-rdc.org/?page_id=14390,

15. 3. 2021.

German Marshall Fund of United States (GMF) (2021).

<https://www.gmfus.org/about-gmf>, 15. 3. 2021.

Komitet za ljudska prava (YUCOM) (2021). „O organizaciji, dostignućima, mogućnostima i ciljevima”, <https://www.yucom.org.rs/istorijat/>, 15. 3. 2021.

Marks 21 (2021). „Ko je zapravo bio Lav Trocki?”, <https://marks21.info/ko-je-zapravo-bio-lav-trocki/>, 18. 1. 2021.

Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) (2021). „Mihailo Marković”, <https://www.sanu.ac.rs/clan/markovic-mihailo/>, 28. 2. 2021.

Subotica.info (2009). „Preminuo Laslo Bala”, <https://www.subotica.info/2009/08/10/preminuo-laslo-bala>, 28. 2. 2021.

Wikipedia (2020a). „UDBA”, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Udba>, 18. 12. 2020.

Wikipedia (2020b). „KOS”, <https://sh.wikipedia.org/wiki/KOS>, 18. 12. 2020.

Wikipedia (2020c). „Praxis filozofija”, https://sh.wikipedia.org/wiki/Praxis_filozofija, 18. 12. 2020.

Wikipedia (2020d). „Pokret nesvrstanih”, https://sh.wikipedia.org/wiki/Pokret_nesvrstanih, 18. 12. 2020.

Wikipedija (2021a). „Hrvatsko proljeće”, https://sh.wikipedia.org/wiki/Hrvatsko_prolje%C4%87e, 28. 2. 2021.

Wikipedia (2021b). „Praško proleće”. https://sh.wikipedia.org/wiki/Pra%C5%A1ko_prolje%C4%87e, 28. 2. 2021.

Wikipedia (2021c): „Vesna Pešić”, https://sh.wikipedia.org/wiki/Vesna_Pe%C5%A1i%C4%87, 15. 3. 2021.

Wikipedia (2021d). „Dejtonski mirovni sporazum”, <https://sr.wikipedia>.

org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%98%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B7%D1%83%D0%BC, 15. 3. 2021.

Wikipedia (2021d). „Oslobodilačka vojska Kosova”, https://sh.wikipedia.org/wiki/Oslobodila%C4%8Dka_vojska_Kosova, 15. 3. 2021.

Želimir Žilnik (ŽŽ) (2020). „Biografija”, <https://www.zilnikzelimir.net/sr/biografija> 18. 12. 2020.

Fotografije:

Bombardovanje Subotice, Zbirka fotografija, Istorijski arhiv Subotica, F: 180.

Dragan Klaić <https://images.app.goo.gl/91VCEijfmKZHzBRaA>, 15. 2. 2021.

Laslo Sekelj <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/09/25/srpski/P01092401.shtml>. 15. 2. 2021.

Želimir Žilnik <https://images.app.goo.gl/Mbq3AyxvoyjrV41D9>, 15. 2. 2021.

Ivan Vejvoda,

<https://europeanwesternbalkans.rs/vejvoda-najavljeno-clanstvo-2025-najbolji-nacin-da-se-sacuva-mir/ivan-vejvoda/>, 1.03.2021.

Nadežda Gaće,

<https://www.danas.rs/drustvo/nadezda-gace-pritisci-u-formi-saveta/>, 1.03.2021.

Stojanović, Branimir (2010). „Želimir Žilnik“, Časopis za savremenu kulturu Vojvodine Nova misao, br. 4.

Svenka Savić

Sonja Licht: angažman, balans, demokratija

Život Sonje Licht možemo podeliti u dva životna perioda: detinjstvo i mladost u Subotici na severu Bačke – od rođenja do punoletstva (1947–1966), i drugi: od punoletstva do danas u prestonici – u Beogradu. Grad u kojem je rođena njen je grad, jer je u njemu izgradila svoj pogled na svet u okrilju multietničke zajednice, u kojoj ona već u detinjstvu govori više jezika. Nju poznaju gotovo svi u gradu, ne samo po poznatom ocu, nego i po njenim delima, a i ona druge poznaje zbog svoje izuzetne radoznalosti. U toj zaštićenoj društvenoj zajednici, kakvu je imala u Subotici, ona uživa, a opet sa odrastanjem oseća se skućeno, kao da ne može dovoljno da se razmahne svojim nasleđenim i stečenim osobinama. Agilna, otvorena, ljubazna, vaspitana i nadasve s verom da svet može promeniti – hoće da izleti iz te krletke.

U Beogradu, međutim, za svoju poziciju tek treba da se izbori: u okviru studentske populacije u kojoj je tek na početku (1966), prva godina, u društvenoj situaciji kompleksnoj i prevratničkoj (kako će se uskoro pokazati), u sredini u kojoj već postoje osvojene ozbiljne pozicije intelektualci i intelektualaca koji se jednako, kao i ona, bore za svoje mesto, ideje i ideale, ili su ga (barem privremeno) već osvojili. Beograd, jednojezičan, jednopartijski, pun izazova, mesto je u kojem se nije lako snaći i opravdati. Ona mora da modifikuje saznanje o kulturnim razlikama doneto iz Subotice, tako što čuva svoje uverenje da su razlike nužne i potrebne, ali ne i da odustane od svoje vizije da menja druge. Uči, greši, ponovo uči i pokušava svojim znanjem koje je donela i neće da ga se odrekne, izgrađuje svoje mesto. Tako će vremenom postati jedna od onih darovitih žena, važnih za istoriju društva u Srbiji, ali i ženskog pokreta i osvajanja ženskih prava posebno, koju ne možemo staviti u jedan, unapred, nepomerljiv okvir i kazati: ona je sociološkinja ili... Jer ona uvek isklizne iz tog nepromenljivog okvira i negira i nas i sebe – i pomeri se. Ona jeste diplomirana sociološkinja, ali nije samo to, ona jeste politički osvećena aktivistkinja sa dobrim sociološkim znanjem, ali nije samo to... Nju pomera jaka emocionalna furioznost, kao da prođe kroz nju svaki put kad treba nešto da uradi, ili da donese odluku ili nekom presudi. Sećam

se koliko je ona neočekivano bila dirnuta siromaštvom romske zajednice u Srbiji o čemu u detinjstvu nije dovoljno znala u Subotici. Siromaštvo koje je skoro uvek negacija identiteta... Osnovu ličnosti Sonje Licht čini taj njen osetljiv emocionalni naboj za fluidni identitet, koji ona uspeva da kontroliše u mnogim situacijama, sem u onim u kojima je ličnost (njena ili tuđa), neočekivano ili (ne)namerno povređena.

Sonja Licht ima neke osnovne principe od kojih ne odustaje, a koji se čine jednostavni (o čemu svedoči i u ovoj knjizi). Oni su duboko humani, večiti i, u ovom vremenu, podsticajni. Ono što nama ostaje da kažemo je sledeće – da li su oni deo njenog višestrukog identiteta, mudrosti koju nosi jevrejsko učenje o životu koje usvaja tokom detinjstva, iskustvo do kojeg je sama stizala – ili sve zajedno?

– *I racionalno i emotivno je oduvek kod mene igralo vrlo značajnu ulogu, i jedno i drugo.*

Iz ovih njenih reči jasno je da nije bilo jednostavno pomiriti ove dve stvari u svakoj životnoj situaciji i otuda je u ovoj knjizi ima brojnih situacija u kojima Sonja plače, sama u nekom kutku, ili sama u sebi, situacija u kojima brine za svoje, za druge...

– *Nikad u svom nastupu nisam bila radikalna.*

Ove njene reči razumem kao njen mehanizam balansa između dve moguće krajnosti, jer je u baletskoj igri, koju dobro poznajem, balans tela u prostoru presudan za aktivnost, ali i lepotu odigranog.

– *Bila sam veliki pobornik ideje angažmana od kad znam za sebe.*

Pozicionirati se u odnosu na činjenje kao osoba – živeti znači biti u akciji! Ona ima običaj za sebe da kaže da je rođena aktivistkinja, a dodala bih 'zazna' aktivistkinja, jer dovoljno je samo „nakačiti se” na njen entuzijazam i motivaciju i stvari klize u ostvarenje.

Slobodno bih mogla da kažem da sam sebe videla negde u sredini između opcije: između radikalno nacionalističke i radikalno antinacionalne.

Analizirala sam kako Sonja Licht pronalazi tu meru, tu sredinu (nekada uz 'gutanje knedli' i sopstvenog odricanja).

Ja sam zaljubljenik parlamentarne demokratije, osoba koja veruje u taj demokratski parlamentarni poredak, u podelu vlasti, u smenjivost vlasti.

Smatra, oduvek i danas, da se intelektualac/ka mora društveno i politički odrediti ako želi da akciju i drugi prepoznaju na način na koji mi to želimo

da ostvarimo. Ono što je Sonja Licht intuitivno razumela kao presudno je povezivanje naučnih disciplina – interdisciplinarnost kao osnovni okvir (u njenom slučaju sociologije i filozofije pve svega), ali i raznih oblika rod-nih i ženskih, kao i evropskih i drugih studija.

– *Ona nikada nije sebi na prvom mestu.*

Jeste jedan od životnih principa i vrednosnog sistema Sonje Licht. Uvek su drugi na prvom mestu (i otuda sam čekala 10 godina da ovu knjigu objavimo).

Da li su ova svojstva vrednosnog sistema deo njenog mešovitog iden-titeta ili svesnog nastojanja da se svet može urediti tako da svako ima svoj deo zadovoljnog života.

– *Jako sam pazila da ne koristim nijedan termin koji bilo koga može da vređa.*

Ono što me povezuje sa Sonjom to je verovanje u važnost jezičke aktiv-nosti, njena stalna kontrola sopstvenog jezičkog ispoljavanja mogao bi biti osnovni princip jezičke kulture u diplomatiji, ali i u svakodnevnom životu – zauvek. To naravno ne znači da je odabirala strategiju suprotnu govore-nju – ćutanje. Ne, nego naprotiv imala je načelni stav:

– *Mene niko ne može da natera u ćutanje.*

Zato je, nakon godina uspešne organizacije u Fondu za otvoreno društvo (1991–2003) pokrenula novi program pod nazivom Beogradski fond za političku izuzetnost (BFPE) (od 2003. godine do danas) da edukuje kvali-tetu elitu u državi, koja će brinuti o opštem dobru u zemlji, jer:

– *Ne može elita da funkcioniše kao elita ako nema pred sobom opšte do-bro.*

Šta sam naučila i uvežbala sa Sonjom?

– *Važnost umrežavanja u akcijama koje vodimo, u koje verujemo da su dobre i verujemo da će postići uspeh.*

Stvaranje neformalnih mreža u ženskom pokretu presudno je za opsta-nak i uspeh u delovanju. Najpre je Fond za otvoreno društvo, kojim je predsedavala, podržao osnivanje Udruženja „Ženske studije i istraživanja” u Novom Sadu (1997) kao visokoškolski alternativni interdisciplinarni program, potom je podržao proširenje delatnosti i u drugim gradovima u obliku neformalne mreže, u tadašnjoj Jugoslaviji, dakle i u Kotoru, pored gradova u Srbiji: Niš, Kraljevo, Užice, Valjevo, Novi Pazar. Zahvaljujući

tome su obrazovane brojne žene u različitim delovima Srbije, koje i danas jasno i glasno nastavljaju rad.

Fond za otvoreno društvo odobrio je dve donatorske pomoći na samom početku rada Studija: jedno je za projekat *Životne priče žena u Vojvodini*, koji i danas traje i u okviru kojeg objavljujemo njenu životnu priču. Druga je za rad sa mladim Romkinjama, a u okviru zalaganja za formiranje Škole romologije, koju je Fond finansirao dok nije ukinut romski program u Fondu.

Najviše njenom zaslugom, Fond za otvoreno društvo je prepoznao važnost ulaska ženskih i rodni studija u akademsku zajednicu, i otuda je Fond finansirao Međunarodnu konferenciju na Univerzitetu u Novom Sadu (februara 2003), uz učešće predavačica iz regiona, na kojoj su razmenjena iskustva o ženskim i rodni studijama. Moram reći da je već tada bila skeptična u odnosu na mogući dugovek doseg programa koji smo na toj Konferenciji s ushićenjem dizajnirale, ali je njen aktivistički optimizam bio dovoljan da nas nekoliko nastavimo ideju akademskog uključenja ženskih i rodni studija u akademsku zajednicu. Povoljne okolnosti su bile u tome što je demokratska vlast u Pokrajini imala sluha za ovu inicijativu i što je na Univerzitetu u Novom Sadu rektorska garnitura bila delom iz ženske mreže i ženskog pokreta u gradu. Svakako je u tom trenutku važnu ulogu imala i mreža ženskih organizacija koja je insistirala na ovoj novini u akademskoj zajednici.

Sonja Licht je stalno vodila računa o kontinuitetu akcija i aktivističkih programa iz uverenja da se ne sme dogoditi generacijski prekid. U slučaju stvaranja knjige sećanja na život Sonje Licht i njena činjenja i dela, vodile smo računa i o toj dimenziji. Najpre sam između 2003. i 2007, tokom sedam susreta snimala i potom sistematizovala razgovore sa njom, a onda je prošla čitava decenija i stasale su nove generacije koje moraju znati o onome što smo radile. Zato knjigu objavljujemo sada. Tako se dr Margareta Bašaragin prihvatila posla da prikupljenu građu dopuni i istovremeno sazna i sama o procesima u društvu i u privatnom životu jedne znamenite žene iz Subotice, svoje sugrađanke da svome gradu i široj zajednici to obznani. Ona je sada taj kontinuitet.

(Izvod iz recenzije)

SAŽETAK

Knjiga *Znamenite Jevrejke Subotice: Sonja Licht – životna priča* nastala je u okviru istoimenog projekta Udruženja „Ženske studije i istraživanja” (ŽSI) iz Novog Sada, uz finansijsku podršku Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd.

Cilj projekta je doprinos stvaranja kolektivnog znanja i sećanja na doprinose pojedinki tokom istorije, kroz beleženje njihovih životnih priča u Subotici 20. i 21. veka – Sonje Licht.

Osnovni korpus empirijskih podataka za životnu priču čine razgovori Sonje Licht sa Svenkom Savić, zabeleženi kao audio-zapis (između 2003. i 2007. godine). Mr Veronika Mitro je audio-zapise prenela (transkribovala) u formu teksta, zatim je sistematizovala medijske tekstove o Sonji Licht objavljene na različitim jezicima u zemlji i svetu (ukupno 81 za period 1983–2007) u okviru dugoročnog projekta Životne priče Vojvođanki, koji u Udruženju „Ženske studije i istraživanja” vodi Svenka Savić. Osnovni materijal je dr Margareta Bašaragin dopunila podacima iz medija (ukupno 31: elektronskih 26, štampanih 3, video-zapisa 4 za period 2007–2020), koristeći izvore Istorijskog arhiva Subotice i Zavičajnog odeljenja Gradske biblioteke u Subotici, posebno za period detinjstva (1947–1966). Knjiga je oblikovana u višeglasju u tradiciji metoda životnih priča, već ustaljenog u ŽSI: sama Sonja Licht govori o privatnom i profesionalnom životu, zatim je tu glas urednice knjige i potom glasovi onih sa kojima je Sonja Licht duže ili kraće vreme sarađivala.

Struktura knjige prati životni put Sonje Licht uglavnom u vremenskom sledu. Sastoji se iz Predgovora i pet poglavlja: I Detinjstvo: od rođenja do punoletstva (1947–1966), II Profesionalno i privatno usmerenje: studije, studentski aktivizam i početak profesionalnog angažmana (1966–1984), III Nevladine inicijative i odrasli aktivizam (1985–1988), IV Fond za otvorenost društvo (1989–2003), V Beogradski fond za političku izuzetnost BFPE (2003–2021), slede Prilozi: Sonja Licht u medijima (1983–2020), Nagrade i priznanja Sonji Licht (1961–2018), a na kraju knjige nalaze se Literatura, Izvod iz recenzije Svenke Savić i Beleška o priređivačici.

Život Sonje Licht odvijao se u dva različita kulturno-istorijska i geo-

grafska prostora: detinjstvo u Subotici – u multikulturnoj i višejezičnoj zajednici sa značajnim prisustvom austrougarskog istorijskog nasleđa. Prati-mo životnu priču devoјčice iz jevrejske tradicije u Subotici kao pojedinke, koja napušta taj osnovni kulturni prostor i dolazi u prestonicu na studije (sociologije). U novom prostoru ona svoje kulturno nasleđe transformiše u različite oblike aktivnosti, koje su usmerene na dobrobit društva u političkom kontekstu onoga što se inače događa u Evropi (i svetu) na kraju 20. i u prve dve decenije 21. veka.

Podaci iz ove pojedinačne priče dragoceni su za istoriju ženskog pokreta ne samo u Srbiji.

Naš je zadatak da negujemo međugeneracijski dijalog preko kulture sećanja žena i na žene, a za žensku istoriju, žensko stvaralaštvo, aktivizam i kulturno-društveno uobličavanje aktivistkinja, kako bi mlađe generacije, naročito mlađe žene iz različitih nacionalnih zajednica, mogle steći uvid u živote uspešnih i znamenitih žena iz generacija koje su im prethodile.

ABSTRACT

Renowned Jewish Women of Subotica: Sonja Licht – A Life Story
(ed. by Margareta Bašaragin)

The book, “Renowned Jewish Women of Subotica: Sonja Licht – A Life Story”, has been conceptualized within the project of the same name of the association of NGO “Women Studies and Research” from Novi Sad, with a financial support of the Association of Jewish Communities in Serbia, Belgrade.

The goal of the project is to contribute to the collective knowledge and memories of the contribution of individuals throughout history, through recordings of life stories in Subotica from 20th and 21st century – by Sonja Licht.

The basic corpus of empirical data for a life story comprises conversations between Sonja Licht and Svenka Savic recorded in audio format (between 2003 and 2007), and afterwards, Veronika Mitro translated this recording into a text format and systematized media texts about Sonja Licht published in various languages in the country and abroad (81 total for the period between 1983-2007) within a long term project Life Stories of Vojvodina women which, within the association of “Gender Studies and Research” Svenka Savic is in charge of. To this basic material Margareta Basaragin added information from media (31 total: 26 electronic documents, 3 printed texts and, and 4 video recordings for the period from 2007 – 2020) using sources from Historical archives of Subotica and Homeland department of the City library in Subotica, especially for the childhood period (1947-1966).

The format of the book is multivocal in the tradition of the well-established methods of life stories in Gender Studies and Research: Sonja Licht in person talks about her professional and private life, accompanied by the voice of the editor of the book and by the voices of those who Sonja Licht collaborated with, short and long term.

The structure of the book follows Sonja Licht’s life’s journey mainly sequentially. It consists of Introduction followed by 5 chapters: 1 – Childhood: from birth to adulthood (1947 -1966); 2 – Her professional

and private journeys: education, student activism and the beginning of her professional engagement (1966-1984); 3 – non-government initiatives and adult activism (1985-1988); 4 – Foundation for open society (1989-2003); 5 – Belgrade foundation for political exclusivity BFPE (2003-2021); followed by Appendices: Sonja Licht's Biography, Sonja Licht in media (1983-2020), her awards and recognitions (1961-2018), and at the end, there is a list of Literature, excerpts from Svenka Savic's reviews and Notes about the editor.

Sonja Licht's life evolved within two different cultural-historical and geographical spaces: childhood in Subotica – in a multicultural and multi-lingual community with a significant presence of Austro-Hungarian historical heritage. We follow a life story of a girl from Jewish tradition in Subotica as an individual who abandons this basic cultural environment and comes to the capital to study (sociology). In this new environment she transforms her cultural heritage into various forms of activities, all aimed at the well-being of the society within a political context that is, generally speaking, happening in Europe and the world from the end of 20th and the beginning of 21st century.

The information from this individual story is valuable for the history of women's movement, not just in Serbia.

Our task is to support inter-generational dialogue through the culture of memories by women and of women; and for women's history, women's work, activism and cultural and social shaping of women activists – all of this with the purpose of younger generations, especially young women from various national communities to get acquainted with successful and renowned women from the generations that preceded them.

(Translated by Vesna Gerić)

Beleška o priređivačici

Dr Margareta Bašaragin

margareta.basaragain@gmail.com

Osnovne i masterske studije završila na Odseku za nemački jezik i književnost Filozofskog fakulteta UNS. Doktorirala 2017. u Centru za rodne studije ACIMSI UNS. Doktorska disertacija: Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini (Novi Sad: Fondacija Bogumil Hrabak VANU, 2020). Usavršavala se (u okviru Erasmus Mundus Sigma Agile projekta školske 2015/16) u Centru za transdisciplinarne studije roda na Humboltovom univerzitetu u Berlinu, Nemačka. Poverenica je ogranka novosadskog Udruženja „Ženske studije i istraživanja” u Subotici od 2020. godine.

